

सिन्धु सिना

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૧૮૫૧ કિમત ૩-૪-૦

ગ્રંથનામ સં-૨૧૧૨૧૧

વર્ગિક ૮૪૫૦ : ૩

સં ન્યા સિ ની

અનુવાદક :
રમણુલાલ સોની

શ્રીકાન્ત બા. ૧-૨-૩-૪, શેષપ્રશ્ન, વિપ્રદાસ, સાવકી મા,
કાશીનાથ, વિવાહિતા, ચાંદમુખ, શ્રીમતી સીતા, શરદવાણી,
શરદવંદના, બાતાસી, શુભધન, પ્રભાતકિરણો, નગરલક્ષ્મી,
અભિશાપ, સ્નેહગંગા, સાર્થીદાર, મેઘધનુષ, લાલ પડછાયા
વગેરેના અનુવાદક.

સોલ એજન્ટ

ધી સંદેશ લિમિટેડ

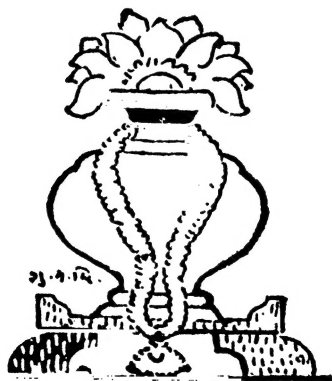
સારંગપુર, અમદાવાદ.

શા. ૩-૪-૦
સવાત્રણ રખિયા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અનુવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-અંગ્રહ
૨૫૮૫૨

આ ગ્રંથ નવીન ખંગાળી લેખક શ્રી સુમથનાથ ઘોષકૃત 'સુદ્ધરેર પિયાસી'નો અનુવાદ છે. મૂળ ગ્રંથ વિષે હું કંઈ કહું તે કરતાં સુપ્રસિદ્ધ ખંગાળી નવલકથાકાર શ્રી વિભૂતિભૂષણ ખંઘોપાધ્યાય મહાશયનો અભિપ્રાય નીચે ઉતારું છું "હિંદનાં કેટલાંક તીર્થ-સ્થાનોની પટભૂમિકા પર આ ગ્રંથના લેખકે કલાકારની શુદ્ધ ભાવના દ્વારા કલાની સૃષ્ટિ રચી છે. સ્વાભાવિક રીતે જ વાચકના મનમાં ગ્રંથ પૂરો કરવાનું કુતૂહલ જાગી ઊઠે છે. લેખકનું કૌશલ એવું છે કે નાયિકા સંન્યાસિનીનું ચિત્ર એકદમ આંખ આગળ સજીવ બની જાય છે. કુશળ લેખકના બે દુર્લભ ગુણ—આંતરદૃષ્ટિ અને વ્યાપક સહાનુભૂતિ—એ આ લેખકમાં છે જ શંકા નથી. ગ્રંથની સરસતા એ એની સાબિતી છે."

શ્રી રમણીકલાલ કીશનલાલ મહેતા
ને

બે બાલ

‘સંદેશ ગ્રંથમાળા’નું ચોથા વર્ષનું આ બીજું પુસ્તક, અમારા વાચકોના કરકમળમાં રળી કરતાં આનંદ થાય છે.

‘સંન્યાસિની’ એ બંગાળી લેખક શ્રી. સુમથનાથ ઘોષ કૃત ‘સુદૂરેર પિયાસી’નો અનુવાદ છે. આ નવલકથામાંનું ‘સંન્યાસિની’નું ચિત્ર જાણે સજીવ હોય એમ આપણને લાગે છે અને એ લેખકની કૃશળતા અને સફળતાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

આ બંગાળી નવલકથાનો અનુવાદ ગુજરાતના જાણીતા યુવાન લેખક શ્રી. રમણલાલ સોનીએ કર્યો છે. તેમની આ કૃતિને વાચકો આવકારશે એમ હું ધૃત્વિષ્ટ છું.

‘સંદેશ ગ્રંથમાળા’નાં અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પ્રકાશનોને ગુણુગુ ગુજરાતે ખૂબ જ પ્રેમથી આવકાર્યાં છે અને એ માટે હું જનતાનો આભારી છું. ‘સંદેશ ગ્રંથમાળા’ કિંમતમાં સસ્તું ને વાચનમાં શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય આપે છે એ અત્યાર સુધીમાં આપવામાં આવેલાં પુસ્તકો પરથી જોઈ શકાશે. ‘સંદેશ ગ્રંથમાળા’નો લાભ લેવા જનતાને મારી વિનંતિ છે.

સંદેશ લિમિટેડ
સારંગપુર
અમદાવાદ.

}

નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીવાળા
મેનેજિંગ ડિરેક્ટર
“ધી સંદેશ લિમિટેડ”

: ૧ :

મા, પડોશીયુ બામણી માસી, અને બહિ દિવિને લાઇને મારો મિત્ર જત્રાએ નીકળવાનો હતો. મા અને માસી વૃદ્ધ હતાં, ઉંમર લગભગ સાઠની આસપાસ હશે. માત્ર બહિદિદિ નાની વયની, તરુણી હતી. સોજતી તરીકે ત્રણે એકમેકથી જુદાં હતાં, કારણકે માનું શરીર કંઇક ભારે હતું, વાનો રોગ હતો. અને માસીમાનું શરીર ઉંમરના પ્રમાણમાં ભલે મજબૂત હોય, પણ મેલેરિયાની સાથે એને પાકી દોસ્તી હતી.

આ તીર્થ બંગાળના એક એકાંત ગામડામાં છે—કોણુ જાણે ત્યાંનાં હવા પાણી કેવાં હશે, દાકતર વૈદ વખતે મળે કે ન મળે!

તેથી મારા મિત્રને એકલા જતાં કંઇ કંઈ થઇ જતું હતું. જો કે તીર્થયાત્રી તરીકે તેમની ખ્યાતિ સારી છે,—ધણી વખત ધણું દુર્ગમ તીર્થોમાં, ડોશીઓ, યુવતીઓ અને છોકરા છોકરીઓને લઇને જઇ આવ્યા છે, અને તેમને સોને અખંડ શરીરે સાગ્ગતાગ્ગ પાછાં ધરભોગાં યે કર્યાં છે. તેમ છતાં, આ વખતે તેમની હિંમત ચાલી નહિ.

એટલે, મને હાકલ થઈ.

તેથી તે દિવસે સવારે ઓચિંતાના મિત્રે આવીને કહ્યું : ‘અમે આજે ચંદ્રનાથ જઈએ છીએ—તું પણ ચાલને અમારી સાથે !’

ચંદ્રનાથ ! એ નામ સંભળીને મન એકદમ ફેલા લાગ્યું. પરંતુ સાથે સાથે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ દાખી દઈ મેં કહ્યું : ‘બલે.’

દશ વરસ પહેલાં મારા પિતા ચંદ્રનાથ ગયા હતા, અને એ જ એમની છેલ્લી તીર્થયત્રા હતી ! એ મને યાદ આવ્યું. તેથી, જે તીર્થની સાથે મારા પિતાની છેલ્લી સ્મૃતિ જડાયેલી હતી, તેને એક વખત નજરોત્તર જોવા સારૂ મારું અંતર વ્યાકુળ બની ગયું.

મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી, તે વખતે હું ધણા દિવસથી બેકાર બેઠો હતો, અને મારા કાકાને માથે પડ્યો હતો.

કહેવાની જરૂર નથી કે સંસારમાં બાંધો રાખે એવું મારે કાષ્ઠ બાંધન નહોતું. વળી સ્નેહ દ્વારા, પ્રેમ દ્વારા, માણસના મન ઉપર અધિકાર જમાવે, અને જેને છોડીને જતાં, પગભર પણ આંખો ભરાઈ આવે, અથવા ચાલવાનું કરતાં પગ ધડીભર પાછો પડે એવું પણ મારે કાષ્ઠ નહોતું.

તેથી હું તે દિવસે એક શબ્દમાં મિત્રની સાથે ફરવા નીકળી પડ્યો.

પ્રભાતના કુંભા પ્રકાશમાં ઝાડપાન ઝગમગી જડયાં હતાં. તેમજે જણે હસીદખીને, હાથ હજારી હજારી અમને વિદાય આપી. ફરતાં ગામડાં, નાનાં નાનાં ઝૂંપડાં, હરિયાળાં ખેતરો, વાંસનાં ઝાડ,

સેવાળ અને પાંદડાંથી ઢંકાયેલાં તળાવ, વાંસનો પુલ, બધું જાણે વિસ્મયથી મોં ફાડી અમારી સામે જોઈ રહ્યું હતું.

લોહાની સાથે લોહું બસતી, બચકર અવાજથી શાંત સમયને ચીરતી, નિઃસ્તબ્ધ ગામડાંને ચક્રિત કરતી કરતી અમારી રેલગાડી દોડતી જતી હતી.

પાટાની બે તરફ એકસરખું દૃશ્ય હતું ! જાણે આંખો ઉપર કોઈ બે લીલી લીટીઓ ખેંચતું ભાગી રહ્યું હતું !

અમે ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો હતા, વળી મેળાને લીધે અસહ્ય ભીડ હતી ! આપરે, જીવ તાળવે ચડી જાય છે ! હવે નથી ખમાતું ! મન થાકી જાય છે ! શરીર દુઃખથી તૂટું તૂટું થાય છે !

હંડીએ હંડીએ હું હડિયાળ જોયા કરતો હતો.

ખુપોર લગભગ ગાડી ગોયાલ્લંડ સ્ટેશને જઈને ઝભી. અમે ત્યાં ઊતર્યાં.

આ આટલું આબ્યા, એટલામાં દોઢમો માઈલ થઈ ગયા ! અને આ કંઈ જાતનું સ્ટેશન ! નથી કંઈ ઓફિસ કે નથી પાકા પ્લેટફોર્મ ! માત્ર ધરતી ઉપર થુએરની વાડવાળાં બે ઝૂંપડાં છે.

જે હોય તે ખરું. ત્યાંથી કુલીના માથા પર સરસામાન ચડાવી અમે સ્ટીમર પર ચડ્યાં.

આવડી મોટી સ્ટીમર આ પહેલાં મેં કદી જોઈ નહોતી. કેટલાં માણસો ! જાણે ત્યાં મેળો ભરાયો હતો ! ઉપર નીચે જ્યાં જઈ ત્યાં

કેવળ મુસાફરો ! અસંખ્ય મુસાફરો ! અનેક દેશથી આવેલા ! કાંઈ આઠ કલાક પહેલાં, તો કાંઈ આગલા દિવસની રાતે, આવેલાં છે; કાંઈ બે દિવસનો રસ્તો કાપીને આવ્યાં છે. તેથી જોને જ્યાં જગા મળી ત્યાં સૂઈને, બેસીને કે ઊભા રહીને સૌએ પોતપોતાની જગા કરી લીધી છે. ચાલવાની જગા નથી, સીડી પર જગા નથી, ઓસરીમાં જગા નથી. અને છતાં અમે પાંચ જીવ હતા. જવું ક્યાં ? અને જો આ સ્ટીમર ખોઈ બેસીએ તો કાલે અત્યારે બીજી સ્ટીમર મળે ! અમારી સાથે બિસ્તરા, પેટીપટારા વગેરે સામાન પણ બહો હતા.

બીજો કાંઈ ઉપાય ન જડવાથી, છેવટે મેં મજૂરને સારી બક્ષિસની લાલચ દેખાડી. પછી તે ધક્કાધક્કી કરી, લોકોનો સરસામાન ખસેડતો કરતો, અમને ઉપર લઇ ગયો અને બપોરનીખાનાની પાસે એણે અમને જરા જગા કરી આપી. જેમ તેમ કરી બિસ્તરો નાખી સાંકડમાંકડ કરી અમે પાંચે જણાં જઈને ત્યાં બેસી પડ્યાં.

જમાનાં બટન ખોલી જરા હાશ કરી બેસું છું, એવામાં મારા મિત્રની માથે ‘ઓ મા !’ કરી એકદમ બિસ્તરાનો એક ખૂણો વાળી લીધો.

જેવું તો અમારા બિસ્તરાને અડીને પોતાનો બિસ્તરો પાથરી હુંગીવાજો એક દાઢીવાજો સૂતેલો હતો. આવી બધી બાબતમાં માની આંખો બહુ તેજ છે !

‘ઓ મા ! તું આ ક્યાં લઇ આવ્યો !’

આમ કહી એકદમ મોં બગાડી તેમણે નાકે છેડો દાખ્યો.

બપોરનીખાનાની વિધર્મી ગંધથી ચારે દિશાએ સુગંધિત બની ગઇ હતી. સવારનો બૂખ્યો હતો એટલે એ ગંધ નાકમાં જતાં જ રસના સરસ બની ગઇ.

થોડીવાર પછી પાવો વાગ્યો, ને સ્ટીમર ઊપડી.

ખૂપોરના ખરા તાપમાં સાગરનાં મોજાં ઝળહળતાં હતાં !
જોતજોતામાં અમારો સ્ટીમર ઘણે દૂર નીકળી ગયો. અમે એકદમ
મધ્યસ્થિયે જઈ પડ્યાં ! પાણી જ પાણી—ચારેકાર માત્ર પાણી—
સ્વચ્છ આસમાની પાણી અસંખ્ય તરંગો દ્વારા આંગળીઓ કરી અમને
બોલાવવા લાગ્યું. માત્ર દૂર—ખૂબ જ દૂર એકબે ઝાડની ટોચો, અને
ધરોનાં છાપરાં ગામનો આભાસ આપતાં હતાં. તેઓ જાણે લગભગ
વહુની પેઠે ધુમટામાંથી ડોકિયું કરી, વળી પાછાં ધુંધટમાં મોઃધુપાવી
દેતાં હતાં !

પછી જમીન અદૃશ્ય થઈ ગઈ ! એની સ્થામશ્રી કોણ જાણે
ક્યાં જતી રહી ! હવે કશું દેખાતું નહોતું, મન શી ખબર કેવું યે
થઈ જતું હતું !

વળી થોડીવાર પછી મન ફૂટી ઊઠે છે—અરે, આ તો—જમીન !

આચિંતાનું એક ભાડું દેખાય છે—જાણે મગરની પેઠે પાણીની
ખહાર પોક રાખી તડકા ખાઈ રહ્યું છે. એની ઉપર નાનાં નાનાં
છાપરાં છે, ઝાડવાં છે, માછીમારોની ઝાળ છે, એકાદ બે નાની હોડીઓ
છે—જાણે ચિત્ર જેવું દેખાય છે.

સ્ટીમર વહી રહી છે.

સૂરજ પશ્ચિમમાં ઢળી પડ્યો. અમે એકદમ પદ્માની છાતી પર
આવી પડ્યાં હતાં. ક્ષિતિજમાં આકાશની સાથે પાણીનો સંગમ થતો

દેખાતો હતો ! જાણે અનંતની સાથે અનંતનું પ્રેમાલિંગન થઈ રહ્યું હોય એવું લાગતું હતું ! કેવું અદ્ભુત દશ્ય ! કેવી અપૂર્વ શાભા ! આંખો ઠરો ગઈ, મન ભરાઈ ગયું !

મિત્રના મોં સામે નજર કરી જોયું તો એ જાણે આંખો વડે એ અપૂર્વ રૂપમાધુરીને પી રહ્યો હતો. બહિદિના મોં સામે જોયું તો ત્યાં પણ કોઈ સ્વપ્નનું ચિત્ર રમી રહ્યું હતું !

માસીમા તે વખતે પાન બનાવી રહ્યાં હતાં અને માની સાથે વાત કરતાં હતાં. તેમને જરા ધાંટો પાડીને બોલવાની ટેવ હતી, અને બોલતી વખતે તેઓ તેમનો કંઠસ્વર, હાથ, મોં, આંખો વગેરે એવાં કરતાં કે જાણે અભિનય કરતાં હોય તેમ લાગે.

માસીમા તે વખતે પોતાની પડોશણની છોકરીની વાત કરતાં હતાં—‘ છોકરી એવી વીલી છે કે કોઈ પુરુષને જોયો કે એની ઉપર જમ પડવાની.’

મારા મિત્રે તેમને ખૂબ મારીને કહ્યું : ‘ જુઓ જુઓ, આ જુઓ, કેવો સુંદર દેખાવ છે ! ચાલોને જરા બહાર જઈને જોવા રહીએ !’

માસીમાએ ગળામાંથી એક અદ્ભુત અવાજ કાઢી કહ્યું : ‘ ના, બાબા, કમરના દુખાવાથી મરું છું, કોણ જાણે થાય ?’

માની દશા પણ એવી જ હતી. તેઓ તે વખતે ખેંચ પગ લાંબા કરી, લહેરથી પથારીમાં પડ્યાં હતાં. એટલે કોઈ બેઠું નહિ, અને ફરી પોતાની જ વાતોમાં મશગૂલ બની ગયું.

હું, મારો મિત્ર અને બહિદિદિ—ત્રણે જોડીને ફર્ટ કલાસની ઓસરી પર આવી જોવાં. કોઈ કંઈ બોલતું નહોતું—અમે જાણે કોઈ

સૌન્દર્યના અંતરમાં, રૂપના અતલ ઊંડાણમાં ડૂબી ગયાં હતાં. અમે જાણે કોઈ અનંત નીલ શન્યમાં થઈને માર્ગ બૂલેલા પંખીની પેઠે તણાઈ રહ્યાં હતાં. ક્યાંયે કોઈ જગા ખાલી નહોતી. આ પદ્મા ! રૂપાળી પદ્મા ! વિનાશકારી પદ્મા ! મારું મન વિસ્મય અને આનંદથી સ્તબ્ધ બની ગયું !

અમે જોતા રહ્યા, અને અમારી આંખો આગળ આકાશને છેલ્લું ચુંબન કરી સૂરજ આથમી ગયો. તેથી, મને લાગે છે કે આકાશના ગાલ લજ્જાથી લાલ બની ગયા. સંધ્યા આવી આકાશમાં તારાઓનાં ફૂલ વેરતી, આખી દુનિયાને ઉંઘાડતી, અને સૌને પોતાના કાળા પાલવસાં છુપાવી રાખતી. અમારી આંખો આગળ જાણે એક અમેઘ અને અખંડ મણીમય પડદો આવી પડ્યો !

અમે ક્યાં જઈ રહ્યાં છીએ ? દિશાઓનું જ્યાં નામોનિશાન નથી એવા અધિકારના સામ્રાજ્યમાં, કે કોઈ સનાતન અધ અંતઃપુરમાં ? સ્ટીમર બચથી ચીસ પાડી ઊઠી. પલ્ક એ રૂઢન કોષ્ટએ સાંભળ્યું નહિ. માત્ર અધિકારની છાતીમાં તે અમળાઈ અમળાઈ શમી ગયું—દૂરદૂરની કોઈ નીરવતામાં.

થોડીવાર પછી સ્ટીમર આવીને ચાંદપુર ઘાટે ઊભી રહી. મુસાફરો ચંચળ બની ગયા. અહીંથી આસામ બંગાળ રેલવેની નાની ગાડીમાં બેસીએ ત્યારે ચંદ્રનાથ ધામ જવાય છે.

વળી પાછી રેલગાડી, વળી પાછી બીડ ! વળી પાછો સ્ત્રીપુરુષોનો કોલાહલ સાંભળતાં સાંભળતાં, એક પછી એક અધિકારને ચીરતી અમારી ગાડી દોડવા લાગી.

સવાર થતાં ગાડી સીતાકુંડ સ્ટેશને આવી પહોંચી ! જનત્રાણુઓ

ખૂમ પાડી બિડ્યા : ‘જય બાબા ચંદ્રનાથ !’

મા અને માસીમાએ કપાળે હાથ દર્ધ નમસ્કાર કર્યા !

કેવી સુંદર જગા ! એક તરફ ઊંચો પહાડ અને ખીજી તરફ સમથલ ભૂમિ, અને એ ભૂમિ પર ઝાડપાલો, વાડીઓ, તળાવો, અને નાનાં નાનાં અસંખ્ય છાપરાં. મોટે ભાગે માટીની દિવાલો ને ઘાસથી છાયેલાં છાપરાં હતાં, કોઈ કોઈ બે માળનાં હતાં, અને ઉપર પતરાંનાં છાપરાંવાળાં પણ હતાં. પાકું મકાન કોઈ નહોતું એમ કહીએ તો ચાલે. માત્ર સ્ટેશનની સામે રસ્તા પર, એક નાનકડા એક માળના ધર સિવાય ખીજું કોઈ ઈંટ ચૂનાનું મકાન અમારી નજરે પડ્યું નહિ. શહેરમાંથી આવેલા એટલે આ દૃશ્ય બહુ અદ્ભુત લાગ્યું !

પરંતુ અમે આ ક્યાં આવી પડ્યા ! માણસોનો જાણે મહેરામણ બિભરાયો હતો ! નાખી નજર પહોંચે ત્યાં સુધી માત્ર સ્ત્રી પુરુષોનાં માથાં જ દેખાતાં હતાં. મન હાંપી ગયું. મોટા ભાગના માણસો અબજ હતા,—જેવો એમનો પોશાક હતો, તેવો એમનો ચહેરો હતો. અને સૌથી વધારે નવાઈ પમાડે તેવી તો એમની ભાષા હતી ! અમે તેનો એક અક્ષરે સમજી શકતા નહોતા. એવો અદ્ભુત બોલી હતી !

હવે જવું ક્યાં ? ખચર મળ્યા કે એક પણ ઘરમાં જગા ખાલી નથી. બે કલાક લગી આખા ગામમાં ફર્યા, પણ ક્યાંય પણ કોઈ જગા મળી નહિ.

શિવરાત્રિનો ચંદ્રનાથનો મેળો આ તરફ બહુ પ્રખ્યાત હતો. ત્રણ લાખ જનાણુઓ આ વખતે આવ્યા હતા એવું સાંભળ્યું. વાત સાચી હશે, કારણ કે સ્ટેશન પર, રસ્તાની બેય બાજુ, અને ધરોના ખૂણેખાંચરે ક્યાંય એક તલપૂર પણ જગા ખાલી નહોતી. જેવો તેવો ચૂલો ચેતાવી સૌએ ભાત ચડવા મૂકી દીધો હતો, અને એની પાસે

માસડાં પોટલાં મૂકી, લૂગડું પાથરી સૌ બેસી ગયું હતું. એકાં પતરાળાં, છાંડેલાં ધાન તરકારી અને વિષાધી બધી જગા જાણે નરક જેવી બની ગઈ હતી.

મિત્રની માનો કાયડો મુશ્કેલ હતો ! તેઓ આચાર વિચારમાં અતિ ચૂસ્ત હતાં. તેથી જેમ તેમ કરી, નાંકે છેડો દાખી, સ્પર્શદોષથી બચતાં બચતાં તેઓ અમારી પાછળ પાછળ ચાલતાં હતાં. માસીમા પણ કુલીન બ્રાહ્મણની દીકરી હતાં. સદાચારી વિધવા, પરંતુ તીર્થ-સ્થળોમાં બધા દોષ ભૂલી જઈ તેઓ અમારી સાથે સાથે ચાલતાં હતાં. એમનું મન બિલકુલ સંસ્કારમુક્ત હતું !

ક્યાંયે કોઈ જગા ન મળવાથી, છેવટે એક પડાને મેં કંઈક વધારે રૂપિયા બક્ષિસ આપવાની લાત્રચ આપી. એટલે તેણે પોતાની સલાની ખાટ અમને કાઢી આપી, જૈરો છોકરાંને લઈ પોતે એ જ ધરમાં નીચે સૂઈ ગયો.

આવી રીતે અમને એક આશ્રય મળી ગયો.

થોડા વખત આરામ લઈ સ્નાન વગેરેથી પરવાર્યા પછી માસીમા રાંધવાનો સરસામાન લઈ ત્યાં ગયાં. અજવાળામાંથી એકદમ અંધારામાં જવાનું થાય તો પહેલાં તો આંખે કશું સ્પર્શતું નથી, તેથી થોડોવાર પછી તેઓ ચમકી પડ્યાં. ત્યાં કામળો ઓઢીને એક સંન્યાસી અને સંન્યાસિની સૂતેલાં પડ્યાં હતાં !

સંન્યાસી સંન્યાસિનીની વય એટલી સુકુમાર હતી કે આવડી વયે તેમણે કેમ સંન્યાસ લીધો હશે એ જોઈને નવાઈલાગે ! તેથી અમે બધાંએ કુતૂહલ વશ થઈ ડોકિયાં કરી એકવાર તો એમને જોઈ લીધાં.

સંન્યાસીની ઉંમર જરા મોટી હતી—હાથપગ દૂબળા હતા, ગાંઠ બરેલી દાઢી હતી, માથા પર છોકરીની પેઠે વાળનો ચોટલો બાંધેલો હતો, આંખો અને મોં પર ચૌવનનો ભગ્નસ હતો. અને સંન્યાસિની ! —એ તો વાદળમાં ઢંકાયેલા મધ્યાહ્નના પ્રખર સૂર્ય સમી હતી. તેનો પ્રકાશ ઓછો થઇ ગયો હતો, પણ તાપ એવો ને એવો હતો. ઉંમર કેટલી હશે તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. પંદર પણ હોઇ શકે અને પચીસ પણ હોય તો નવાઈ નહિ.

બુધાર થતાં થતાંમાં તો માસીમાએ એમની સાથે એવી જમાવી દીધી કે તેમના જીવનનો ઇતિહાસ અમારા કોઇથી અજાણ્યો રહ્યો નહિ, તેમનું લગન બહુ જ નાની ઉંમરે થયું હતું. પછી બધે બને છે તેમ એકબીજા ઉપર પ્રેમ પણ થયો હતો, અને સંસાર પણ રીતસર ચલાવતાં હતાં. પરંતુ ઓચિંતાના એક દિવસ એક મહાપુરુષની વાણી સાંભળી એમને વૈરાગ્ય સ્પુર્યો અને બંને જણાં તે મહાત્માનું શિષ્યત્વ મહશ્વ કરવા દોડ્યાં. પરંતુ તેમણે દીક્ષા ન આપતાં કહ્યું : ‘પહેલાં અંતર શુદ્ધ કરો. બાર વર્ષ કઠોર ધ્વજચર્યનું પાલન કરી બારતવર્ષનાં તમામ તીર્થોની જાત્રા કરી આવો. પછી હું તમને મંત્ર આપીશ. આ વર્ષે એ બાર વર્ષ પૂરાં થાય છે. તેથી ચંદ્રનાથ દેવનાં દર્શન કરી તેઓ પોતાનું વ્રત પૂર્ણ કરવા અહીં આવ્યાં છે.

કાણ જાણે કાણ હશે એ મહાત્મા ! એમણે કોનાં દર્શન કર્યાં હશે ? મને શુદ્ધ ભગવાન, શ્રી ચૈતન્ય અને શ્રી પરમહંસ દેવ યાદ આવ્યા. તેમણે બધાએ સાધનાની ખાતર જીનો ત્યાગ કર્યો હતો, તો પછી આ લોકો કઇ શ્રેણીના સાધક હશે—

હું મનમાં મનમાં તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

ખીજે દિવસે શિવરાત્રિ હતી.

સવારે સાત વાગે જીડી અમે ચંદ્રનાથનાં દર્શન કરવા નીકળ્યા. વિરાટ પહાડના જંગ્માં જંગ્માં શિખર પર એ દેવતાનું મંદિર છે. ગોર મહારાજ આગળ ચાલતા હતા, અને અમે તેમની પાછળ પાછળ ચાલતાં હતાં. આગલી રાતે વરસાદ પડ્યો હતો તેથી પહાડ પર ચડવાનો રસ્તો કાઢવવાળો અને લપસણો બની ગયો હતો. માનું શરીર ખૂબ ભારે હતું તેથી તેઓ ગોર મહારાજને ખભે ટેકા દઈ ધીરે ધીરે ચડતાં હતાં.

ચડવાનું સહેલું નહોતું—સાંકડો કીચડવાળો રસ્તો વનમાં થઈને ઉપર જતો હતો. વચમાં વચમાં પહાડમાંથી પગથિયાં ફેરી કાઢેલાં હતાં. ક્યાંક ક્યાંક તો રસ્તો એટલો સાંકડો હતો કે બે માણસો એક સાથે ચાલી શકે નહિ. વળી બે બાળુ જીંડી ખાઈઓ હતી. જરા બેધ્યાન રહ્યા તો ખલાસ! ગમડયો તેનું આવી બન્યું. એક હાડકું ચે બોવા ન મળે. એટલી જીંડી ખાઈ હતી.

ક્યાંક સીધું ચઢાણ હતું, તો ક્યાંક ઊંડું ઊતરવાનું હતું. કીડી-ઝોની હારની પેઠે એક સાથે ત્રણ લાખ માણસો એ દુર્લભ પહાડના શિખર પર વસેલા દેવતાનાં દર્શન કરવા જઈ રહ્યાં હતાં. કાષ્ઠના મનમાં ભય નહોતો, ચિંતા નહોતી, બધાને જાણે કાષ્ઠ નશો ચડ્યો હતો—અસ, જવું એ ખરું! પરંતુ એમનામાં આ જોર ક્યાંથી આવ્યું હતું? કોણ કહે છે ધર્મ નથી, દેવ નથી? જો નથી, તો પછી ક્યા વૈભવની આશાએ આ અસંખ્ય નરનારીઓ, તમામ દુઃખોને અવગણી, ધરનાં સુખશાંતિનો ત્યાગ કરી, આ વિપત્તિઓથી ભરેલા દુર્ગમ પહાડના શિખર પર ચડી રહ્યાં છે? ચૈસાના લોભે, કીર્તિની લાલચે કે દેશની સ્વતંત્રતાની આશાએ, આ પરાધીન અભાગી લોકોને કાષ્ઠ કદીયે ધરના ખૂણામાંથી એક ડગલું ચે બહાર કાઢી શક્યું નથી. તો પછી આ શું? અહીં મેં જે દસ્ય જોયું તે હું જીવનમાં કદી પણ નહિ ભૂલું. તેથી મનમાં મનમાં મેં દેવતાને અસંખ્ય પ્રણામ કર્યાં.

સામે આટલું બધું ચડવાનું હતું છતાં રસ્તો એટલો સાંકડો હતો કે જરા ચાલવામાં ગફલત થઈ તો આફત! માથા ઉપર અખર તાપ તપતો હતો, તરસથી છાતી ફાટી જતી હતી. અને તેમાં પાછો શિવરાત્રિનો ઉત્સવ હતો. પરસેવે નીતરતા, હાંફતા હાંફતા, એક એક કરી અમે પગથિયાં ચડતા હતા.

સ્ત્રીઓની દશા જોઈ મને બીક લાગી. મા અને માસીમાના પગ ભાંગી ગયા હતા, આંખો ને મોં લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં, મોંમાંથી એક અક્ષરે બહાર નીકળતો નહોતો. અઉદિની દશા પણ લગભગ એવી જ હતી. તેમનો હાથ પકડી પકડી થોડે ચડાવી મેં તેમને એક પગથિયા પર બેસાડ્યાં. ત્યાં મારો મિત્ર પોતાની અઢી મણની કાયા લઈ ક્યારનો ચે એજ પગથિયા પર બેસી પડ્યો હતો. વયમાં વયમાં તે રવીન્દ્રનાથની કવિતાની એક બે લીટીઓ રટતો હતો.

એટલામાં અચાનક પેલી તરફથી બહિષ્કારે ગાવા માંડ્યું.

તારાં પગલાં પડતાં
રસ્તો ગૌરવ અનુભવશે !

આ હીટીઓ એ વખતે ખૂબ સુંદર લાગી—અમારા મનમાં જાણે ફરી નવું બળ આપ્યું.

‘જત્રા કરો, જત્રા કરો, જત્રાણુઓ હે!’ કરી અમે ફરી આગળ કૂચ શરૂ કરી.

પહાડ ઉપર ધણું તીથો હતાં—બ્યાસકુંડ, ભૈરવનાથ, સીતાકુંડ, જિનકોટી શિવ, ગુરુધ્વનિ, બવાની મંદિર, વિરૂપાક્ષ વગેરે. બીડમાંથી જગા કરી એક પછી એક જોતા અમે ધીરે ધીરે ઉપર ચડતા હતા. જ્યાં જે વિધિ કરવાથી સોજેસોજ આની પુણ્ય થવાની ખાતરી હતી, ત્યાં મા અને માસીમા, આગળ ધસી, ખૂબ લાંચ આપીને પહોં, અર્થાત્ સારો પેઠે દાનખેરાત કરીને પુણ્ય સંચય કરી લેવાનું ચૂક્યાં નહોતાં.

કપિલાશ્રમથી જમણો તરફ વળ્યા કે જિનકોટી શિવ—પથરનાં અગણિત લિંગ અર્થાત્ શિવ હતા—અંધારા પહાડની યુક્તિમાં ગંગાજળમાં સતત સ્નાન કરતા હતા. તેમનાં દર્શન કે સ્પર્શથી, કહે છે કે સીધી શિવલોકની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

આ સ્થાન અતિ દુર્ગમ છે—એક તરફ અત્યંત જિંડાણવાળી ખાઈ છે, બીજી તરફ જંગલથી ઘેરાયેલો વિરાટ પહાડ છે. વચમાં ખૂબ જ સાંકડો રસ્તો જિંઓનીઓ થઈ ચાલ્યો જતો હતો.

અહીં હૈયાં દબાય તેવી બીડ હતી—શરીરની ચામડી સૂઝી આવતી હતી ! જાણે બધા એ મુસાફરો આ એક જગાએ આવીને એકદમ થંભી ગયા હોય એવું લાગતું હતું !

એક કલાક સુધી અંદર જવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યા પછી, છેવટે થાકીને અમે બહારથી જ નમસ્કાર કરી, ત્યાંથી પાછા ફર્યા. ગમે તેવાને ત્યાં શરદી ગરમી થઇ જાય એવું હતું—બહાર નીકળાય તો ય ધણું હતું. મા અને માસીયાના બળાપાઓનો પાર નહોતો. તેઓ કહેતાં હતાં કે અહીં મોત આવે એવું આપણા નસીબમાં ક્યાંથી !

એવામાં એકએક ‘ગઈ! ગઈ!’ ની કેટલાક લોકો એક સામટા ચીસ પાડી બેઠા. સામે એક બચકર દેખાવ દેખાયો—બીડમાંથી નેરદાર ધક્કો લાગતાં કોઇ સ્ત્રી એકદમ પહાડની કિનારી સુધી ધક્કેલાઈ ગઈ હતી, અને એટલામાં એવો બીજો ધક્કો તેના ઉપર આવી પડ્યો હતો. બધાં એને બહાર ખેંચી કાઢવા પ્રયત્ન કરતાં હતાં પણ કોઈ ફાવતું નહોતું.

હું એકદમ દોડ્યો, બે હાથે બીડમાંથી જગા કરી, એની નજીક ધસી ગયો, અને એને બહાર ખેંચી લઈ આવ્યો.

બેયું તો આ શું! આ તો સંન્યાસિની!

‘શાઆશ! બાઈ શાઆશ!’ બહુલ આચ્છા જવાન!’ ‘ખરે બાપડો!’ વગેરે અનેક શબ્દો તે વખતે ચારે તરફ મારે કાને સંભળાવા લાગ્યા. સંન્યાસી મહારાજ ક્યાં હતા તેની મને ખબર નથી—પણ એકદમ દોડતા આવી મારી પહોળી પીઠ પર બે વાર હાથ ઠોકી તે બોલ્યા: ‘જીતા રહો બેટા!’

પછી સંન્યાસી અને હું બે જણા તેમને જોયકરી દૂર એક ઝાડની છાયામાં લઇ ગયા, અને સુવાડો પવન નાખવા લાગ્યા.

સંન્યાસિનીએ થોડીવાર પછી ધીમે ધીમે આંખો બિંદાડીને બેયું. હું તેમના મોં સામે જોઇ નવાઈ પામી ગયો. આવું સુંદર મુખ, આવી મધુર દષ્ટિ મેં જીંદગીમાં કદી જોઇ નથી!

સંન્યાસીએ કહ્યું: 'તમારો ક્યા શબ્દોમાં ઉપકાર માનું? આજે તમે એક માણસનો જીવ બચાવ્યો છે.'

હું મનમાં મનમાં ખૂબ ગર્વ અનુભવવા લાગ્યો. પછી આનંદમાં આવી મેં ફરીને સંન્યાસિનીની તરફ એક નજર કરી, તો એ સુંદર મુખમાંથી માત્ર આટલા શબ્દો નીકળ્યા: 'આજે તમે મારું જે અહિત કર્યું છે તેવું કોઈ દુશ્મન પણ ન કરી શકે.'

હું જુવાનિયો, એક રમણીને મોતના મોંમાંથી બચાવવાના ઇનામ લેજે તેના મુખમાંથી કંઈ મીઠા શબ્દો સાંભળવાની આશાએ તેના મોં સામે જોઈ રહ્યો હતો, પરંતુ મીઠા શબ્દોને બદલે આવા નહિ ધારેલા શબ્દો સાંભળી પલકમાં મારું ગરમ લોહી ઠંડું હિમ થઇ ગયું.

તેથી ધડીકમાં તેના મોં સામે, તો ધડીકમાં સંન્યાસીની સામે જોઈ, મેં સંકોચપૂર્વક પૂછ્યું: 'એટલે?'

સંન્યાસિનીએ તરત ઉત્તર દીધો: 'એટલે, અહીં મરવાનું સૌભાગ્ય તમે મને મળવા દીધું નહિ. મારો કૈલાસવાસ થયો નહિ, તેને માટે જવાબદાર તમારી આ પરોપકારશુદ્ધિ છે!'

મેં જરા હઠામાં કહ્યું: 'ઓ...આ વાત છે?'

સંન્યાસિની પોતાના મધુર કંઠસ્વરને કહોર કરવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરી ખેલી: 'ઓ શું, તમારો યુનો ન માફ થઈ શકે એવો છે, બાણો છો?'

'બાણું છું, પરંતુ અબાણે જે બૂલ કરી ખેડો છું તેની માફી માગું છું.'

'માફી?'

મેં કહ્યું: 'તો સજ કરો.'

સંન્યાસિનીએ મંદહસીને કહ્યું : ‘ભલે, તો સગ્ન સાંભળો. જ્યાં લગી અમે ચંદ્રનાથનાં દર્શન ન કરીએ ત્યાં લગી તમારે અમારો સંગાથ છોડવાનો નથી. શું સમજ્યા ?’

મારી મંડળી એટલી વારમાં આગળ ચાલી ગઈ હતી. પરંતુ બહુ દૂર ગઈ નહોતી. બધાં ચાકી ગયાં હતાં, કોઈના પગ હવે જોરથી ઉપડતા નહોતા. પગથિયાં પકડી, ઘસડાતાં ઘસડાતાં ધીમે ધીમે સૌ આગળ વધતાં હતાં. કોઈ કંઈ જોલતું નહોતું. કોઈનામાં જોલવાની શક્તિ જ રહી નહોતી—માત્ર તેમનાં મોંમાંથી જોરથી નિઃશ્વાસ નીકળતા હતા, અને જોરથી પરસેવો નીતરતો હતો.

હવે રસ્તો સૌથી બચકર હતો. એક માઇલનું ચઢાણ હતું. ક્યાંક પગથિયાં હતાં, ને ક્યાંક નહોતાં—હાથમાં પકડવા ક્યાંય એક છોડવોયે હાથ લાગે એવું નહોતું.

સંન્યાસી દંપતીની દશા બહુ બૂંડી હતી. તેમના પગ ભાંગી ગયા હતા, શરીર ઘૂંચતું હતું, જેમ તેમ કરી, તેમના હાથ પકડી ખેંચી હું તેમને ઉપર ચડાવતો હતો.

સામે વિરૂપાક્ષ દેવનું મંદિર હતું, અને તેની બાજુમાં આરામ લેવાની જગા હતી. ઝમઝમ ઠંડો ગવન વાતો હતો. દૂર દૂર બંગાળી ઉપસાગરનું નીલ પાણી ક્ષિતિજમાં મળી જતું અહીંથી દેખાતું હતું. એ જોઈને મન ભરાઈ ગયું હતું. સૌએ ત્યાં ખેસી સારી પેઠે વિસામો લીધો, પછી જેઠે હાથે બીડમાંથી રસ્તો કરી, મેં એમને સૌને વિરૂપાક્ષ દેવનાં દર્શન કરાવ્યાં.

બીડમાં મારેા ઝખ્ખો ફાટી ગયો હતો, અને ભીંતમાં હાથ ધસાવાથી લોહી નીકળ્યું હતું. સંન્યાસિનીએ ખૂબ દુઃખી થઈ કહ્યું : ‘ જોયું ને, અમારે માટે થઈને તમારે કેતું દુઃખ વેઠવું પડ્યું ! ’

મેં જરા હસીને કહ્યું : ‘ આ સખ તો મેં ક્યારની યે તમારી આગળ નીચી મૂડોએ માગી લીધી છે ! ’

સંન્યાસિનીએ એકદમ પોતાના પાલવ વડે લોહી સાફ કરી નાખ્યું. જાણે સેવા દ્વારા તે મારું તમામ દુઃખ ઝોણું કરવા માગતી ન હોય !

વળી ચાલવાનું શરૂ થયું.

પેલું ચંદ્રનાથનું મંદિર દેખાય ! હવે માત્ર એક જ શિખર છે. પૂરો માઇલ પણ નથી.

તે વખતે અપોરનો એક વાગ્યો હતો. અમે ચંદ્રનાથ દેવના મંદિરમાં પહોંચ્યાં હતાં. પણ અંદર દાખલ થવું કેવી રીતે ? મંદિરની ઓસરી બહુ સાંકડી હતી, અને લાખો યાત્રાળુઓનો જવાનો એ જ માત્ર એક રસ્તો હતો.

સંન્યાસી મહારાજે તો આ બીડ જોઈને જ અંદર જવાની ના પાડી. બહાર એક ઝાડ નીચે બેઠા બેઠા તેઓ હાંફવા લાગ્યા. પણ સંન્યાસિની એકાદનું માન્યું નહિ. તે કહે : ‘ મારું બાર વર્ષનું અભ્યર્થન ત્યાં ત્યાં ચંદ્રનાથનાં દર્શન કરી તેમનું ચરણામૃત પીધા વગર સફળ થવાનું નથી, બાર વર્ષનું તીર્થાટન આજે સાર્થક કરવાનું છે ! ’

મેં કહ્યું: ‘ભલે તો, સતીના પુણ્યમાં ચતિનું પુણ્ય છે. એટલે સંન્યાસીને ચરણામૃત લાવીને પીવડાવશે તો યે સોળે સોળ આત્મી પુણ્ય થશે.’

સંન્યાસિની મારી વાત સાંભળી, મંદ હાસ્યને દબાવતી દબાવતી બીડમાં ધુસી. હું તેની પાછળ રહ્યો, અને બે હાથે બીડમાંથી રસ્તો કરવા લાગ્યો.

દેવદર્શનની વ્યાકુળતાને લીધે સંન્યાસિનીની આંખો અને મોં પર તે વખતે કોઈ અપૂર્વ તેજ પ્રકાશનું હતું. પળવારને માટે જાણે તે પોતાનો થંક, કલેશ અને જીંદગીનાં સુખદુઃખ ભૂલી ગઈ હતી !

આવી બીડ મેં જીંદગીમાં કદી જોઈ નથી. એવાં ધક્કાધક્કી ને ઠેલમઠેલ થતાં હતાં. કે હૈયેહૈયાં દળાતાં ફટાં એ અક્ષરશઃ સાચું છે.

‘રહો રહો !’ કરતાં કરતાં તો એક પ્રયત્ન ધક્કો સામેથી આવી પહોંચ્યો. એક તલધુર પલ્લુ હડવાની કે ખસવાની જગા નહોતી, ત્યાં કોઈ જગ્યા ક્યાં ? સંન્યાસિની, બીડના દબાણને લીધે, અકદમ મારી જાતી ઉપર આવી પડી.

ફરી—વળી ફરી એક ધક્કો એની ઉપર આવી પડ્યો. સંન્યાસિની આ વખતે બે હાથે મને વળગી પડી હાંફવા લાગી. તેના જિના નિઃશ્વાસ મારા ગાલ ઉપર પડવા લાગ્યા, એની જાતીના ધબકારા હું મારી જાતીમાં અનુભવવા લાગ્યો.

થોડી વાર પછી બીડ ઓચિંતી ખીજી તરફ ખસી ગઈ. ધક્કો હવે મારી પાછળથી આવતો હતો, એટલે હું સંન્યાસિનીને આગળ જવાને માટે ધકેલતો હતો ! પરંતુ તે યિલકુલ હાલી નહિ, મૂઝે મોઢે મારી જાતીમાં શી ખચર તે શું શોધતી હતી’ શું અનુભવી રહી હતી, તેની મને સમજ પડી નહિ.

થોડી વાર પછી જરા ચમકીને તેણે મારા ગળામાંથી હાથ છૂટા કર્યા સાથે સાથે તેનું મોં શરમથી લાલ થઈ ગયું. બરાબર એ જ વખતે મારી પાછળથી એક જોરદાર ધક્કો આવ્યો, અને નદીના પ્રવળ પ્રવાહમાં તણુખલું તણાય તેમ અમે એકદમ મંદિરની અંદર જઈ પડ્યાં.

જનત્રાણુઓ એકી અવાજે ખૂમ પાડી બોલ્યા: ‘આખા ચંદ્રનાથની જય!’ પછી ફૂદી ફૂદીને, લાંબા થઈને, નીચા વળીને, કે જેને જેમ ફાવ્યું તેમ મૂર્તિને સ્પર્શ કરવા લાગ્યું. કાળું પથ્થરનું નાનકડું શિવલિંગ ફૂલ અને બિલીપત્રથી ઢંકાઈ ગયેલું હતું. એ જોઈ સૌનાં મોં પર કેવો તૃપ્તિનો આનંદ હતો! વિસ્મયનો ડ્રોણ શોમાંચકારી અનુભવ હતો. એ દુર્લભ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં સૌના કંઠમાં એક પ્રકારની અદ્ભુત આકાંક્ષાઓ ફૂટી નીકળી. સૌ પોતપોતાનાં મનની વાસના પાપાણુરૂપે બિરાજેલા એ દેવને, પર્વતનાં શિખર પર વિરાજેલા એ ચંદ્રનાથને વિદિત કરવા લાગ્યાં.

અક્તોની પ્રાર્થનાઓથી મંદિર કંપી ઊઠ્યું. પર્વતનાં શિખરે શિખરે એ ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિત થતો થતો મહાવ્યોમમાં, અનંત શૂન્યમાં, ભળી ગયો, અને આ પૃથ્વીલોક જોડીને દેવલોકમાં, જ્યાં વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયના દેવતા, મહાયોગી શંકર યોગાસન વાળી ધ્યાનમગ્ન બેઠેલા છે ત્યાં પહોંચી ગયો!

બીડમાંથી જેમ તેમ કરી સંન્યાસિનીને કંઈક રસ્તો કરી આપી મેં કહ્યું: ‘જલદી કરો, આખાને સ્પર્શ કરી જીવન ધન્ય કરો!’

પરંતુ એ આગળ વધી નહિ, જાણે મારું બોલવું કંઈ સાંભળ્યું જ ન હોય તેમ એ મૂગીમૂગી બોલી રહી.

અંદર અકદમ્બ બીડ હતી—શરીરની ચામડો ચીરાઈ જાય. તેથી મેં ચીડાઈને કહ્યું: ‘જલદી કરો, જેનાં નથી, મારાથી હવે નથી ખમાતું!’

સંન્યાસિનીએ ત્યાં જ બેઠાં બેઠાં દેવતાને ઉદ્દેશીને માત્ર હાથ જોડી કપાળે અડકાડ્યા. પછી તે બોલી: ‘ચાલો, મારું પતી ચલું.’

નવાઈ પામી મેં કહ્યું: ‘આ શું ! દેવતાને ચરણપૂર્ણ ન કર્યા ? ચરણામૃત નથી પીવું ?’

સંન્યાસિનીએ કહ્યું: ‘ના.’

જરા હસીને મેં કહ્યું: ‘ના, તો મારી વતી કરો.’

‘એથી કશો ફાયદો થવાનો નથી, કારણ કે તમારી સાથે મારો કંઈ સંબંધ નથી !’

આમ કહી તે ગંભીર બાવે બહાર નીકળી આવી.

દૂર એક ખૂણામાં જઈ બેઠા રહી મેં કહ્યું: ‘શું થયું છે એ તો કહો !’

કઠોર નજરે મારી સામે જોઈ સંન્યાસિનીએ કહ્યું: ‘કંઈક થયું છે એટલું તો તમારા જેવા બુદ્ધિશાળી યુવકના ખ્યાલમાં આવી જ જવું જોઈએ.’

માથું ખંજવાળી મેં કહ્યું: ‘જુઓ, મને તમે જેવો બુદ્ધિશાળી ધારી લીધો છે, તેવો હું જરાયે નથી.’

‘એનો અર્થ એ કે તમે મારે મોઢે બોલાવવા માગો છો, ખરું ને ? પરંતુ હું તમને કશું બે કહેવાની નથી.’

આમ કહી અત્યંત રોષ બરેલી નજરે તેણે સામે જોયું.

‘મારી શું ભૂલ થઈ છે એ કૃપા કરીને કહેશો ?’

સંન્યાસિનીએ કહ્યું: ‘મને પૂછવાને બદલે તમારા મનને જ પૂછાને.’

વિનીતભાવે મેં કહ્યું: ‘જુઓ, તમારી વાણી તમારા કરતાં જે વધારે ભેદ ભરેલી લાગે છે. જે સ્પષ્ટ કહેા તો—’

મારા મોંના શબ્દો પકડી લઇ તે બોલી: ‘જે સ્પષ્ટ કહેવું હોય તો એ કહેવું પડે કે સ્ત્રીના દિલની બધી વાતો પુરુષને કહેવાની હોતી નથી.’

‘પરંતુ આ તીર્થસ્થળમાં બીજો રહીને જે મારા મનનું કુતૂહલ જમાવવા માટે હું એ તમને પૂછું, તો હું આશા રાખું છું કે મને તમારી પાસેથી સાચો જવાબ મળશે.’

આ સાંભળીને સંન્યાસિની જાણે કંઈક નરમ થઈ, અને ખૂબ બ્યગ્ર બની બોલી: ‘જવાબ? આ કેવું! તમે શું મારા મનની છૂપી વાત બળજબરીથી કઢાવવા માગો છો?’

‘ના, બળજબરીથી નહિ. પરંતુ મેં પણ તમારી ખાતર કંઈક દુઃખ વેક્યું છે. એટલે આટલું જાણવાનો અધિકાર મને છે જ. હું માત્ર એટલું જાણવા માગું છું કે આંટલો પરિભ્રમ કરો, આ પવિત્ર દેવમંદિરમાં દાખલ થવાની દુર્લભ તક હાથમાં આપ્યા છતાં પણ, દેવને ચરણસ્પર્શ કર્યા વગર પાછા ફરવાનું શું કારણ?’

સંન્યાસિની જરા રહીને બોલી: ‘વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે પહેલાં મનને શુદ્ધ કર્યા પછી જ દેવતાને સ્પર્શ કરવો જોઈએ.’

મેં કહ્યું: ‘એટલે? લગવાં જેની દેહ પર છે, જેના લલાટમાં લાલ ચંદનનું ચિહ્ન છે, કંઠમાં રૂદ્રાક્ષની માળા છે—જેણે વૈરાગ્યની અને બ્રહ્મચર્યની આવી કઠોર સાધના કરી છે, તેનું અંતર શું શુદ્ધ નથી?’

સંન્યાસિની થોડી વાર ચૂપ રહી. પછી ધીરે ધીરે માથું નીચું ઢાળી, શુનેગારની પેઠે તે બોલી: 'ના.'

'ના!'

હું ચમકી પડ્યો. કોણએ જાણે મારી પીઠ ઉપર ચાબૂક માર્યો. જાણે કોઈ અજાણ્યા ઝેરથી મારું આખું મન બળવા લાગ્યું. કડવાશથી મારું ગળું ભરાઈ આવ્યું.

મેં કહ્યું: 'તો પછી બહારથી આવો શુદ્ધચારિણીનો વેશ ધારણ કરી, માણસોનો ભક્તિભાવ ખેંચો છો એ નર્યો દંભ જ છે, ખરું ને?'

દંભ!

છંદકાયેલી નાગણની પેઠે સંન્યાસિનીએ એકદમ મોં જાંચું કરી ચારી સામે જોયું. તેની આંખોમાં એક તીવ્ર જ્વાળા હતી, મુખ પર અવ્યક્ત વેદના હતી. પરંતુ એકદમ એ કંઈ બોલી શકી નહિ, એના પાતળા હોઠના ખૂણા થોડી વાર કાંપીને રહી ગયા. જાણે મહા પ્રયત્ન-પૂર્વક તે પોતાને કંઈ રાખી રહી હતી.

હું નવાઈ પામી તેના મોં સામે જોઈ રહ્યો. જાણે મેં એને નવા સ્વરૂપે જોઈ. ભરમમાં દંકાયેલા અગ્નિ જેવી એ મને લાગી. બહાર તણખો નહોતો, પરંતુ અંદર પ્રચંડ દાહક શક્તિ હતી!

સાથે સાથે તેના મોં પર પહેલાંની સરસતા પાછી આવી. પછી જરા ગાલમાં હસી સંન્યાસિનીએ મને કહ્યું: 'હું દંભી છું કે દંભી નથી એથી તમારું બગડી શું ગયું! હું કંઈ તમારી પ્રેયસી નથી કે મારા ચારિત્રની પવિત્રતાની કૃશ્નિત મારે તમારી આગળ કરવી પડે! તેમ છતાં મારું રૂપ જોઈને તમે ખીલ્યા હો તો તમે જાણો!'

આમ કહી હાસ્યથી ઝલકતી આંખે તેણે વળી ફરીને મારી સામે જોયું.

હું આ વખતે ખૂબ મુંઝાઈ ગયો. એ જાણકર ઠંડીમાં પણ મારા કપાળેથી પરસેવો નીતર્યો. આ શબ્દોનો શો જવાબ દેવો તે ન સ્પષ્ટ થઈ મેં ગસ્તાં તસ્તાં માર્યાં : ‘ના, તમારું અનુમાન બિલકુલ જૂઠું છે.—તોપણ તમારે જાણવું જોઈએ કે જેને જોઈને અમારાં મનમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિ આપો આપ જાઓ ઊંડે છે તેને અમે પવિત્રરૂપે દેવી સ્વરૂપે જોવા ચાહીએ છીએ.’

‘એટલે મને જોઈને તમારા મનમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિ બેઠી જાય છે, ખરું ને ?’

જરા હસીને મેં કહ્યું : ‘એટલું હજી ન સમજાયું ?’

સંન્યાસિનીએ કહ્યું : ‘પહેલાં નહોતી સમજી, પણ હવે બરાબર સમજી શકી છું. તેથી જ ખુશ્તી ખુશ્તી તમને કહું છું કે હમણાં જ અહીંથી રસ્તે પડો. તમારા જેવા મોઢે શ્રદ્ધા અને ભક્તિ દેખાડી, સ્ત્રીને ભોળવવાનો લાગ શોધનારા પુરુષો મેં ઘણા જોયા છે.’

એનું બોલવું સાંભળીને મારું અંગેઅંગ સળગી ઊઠ્યું.

મેં કહ્યું : ‘ચુપ કરો ! તમે પોતે જ મને અહીં બોલાવી લાવ્યાં છો—હું ફૂતરાની પેઠે તમારી પાછળ પાછળ નથી આવ્યો એ જૂલશો નહિ !’

સંન્યાસિની મૃદુ, છતાં દૃઢ સ્વરે બોલી : ‘અને તમે પણ એ જૂલશો નહિ કે રૂપ અને યૌવન બંને મારામાં છે, અને એકમાત્ર મારી કૃપાદષ્ટિ મેળવવા સારૂ અનેક પુરુષો મારી પાછળ પાછળ ઝૂરી મરે છે !’

હું મારી પહોળી છાતીને જરા વધારે દુલાવીને બોલ્યો : ‘પરંતુ આ પુરુષ જુદો જાતનો છે.’

જરા મલકીને સંન્યાસિનીએ કહ્યું : ‘પુરુષોની અંદર કોઇ એ જાત છે એક હું માનતી નથી. મેં ધરડાને યે જોયો છે, જીવાનને યે જોયો છે. નિશાળમાં લણુતા છોકરાનેયે જોયો છે—મને બોલતાં શરમ આવે છે પણ મારે કહેવું પડે છે કે એ બધાયે મને સરખા દેખાયા છે—પુરુષોમાં ઉંમરનો કોઇ ભેદભાવ નથી. બધાયે નારીની પાસેથી એક જ વસ્તુ માગે છે; એ લોકો નથી જોતા ઉંમર, નથી જોતા સગપણ કે કશુંયે જોતા નથી. !’

‘ઓ...ત્યારે તો મારું અનુમાન સાચું લાગે છે. તમે ‘બહુ જનપ્રિયા’ છો.’

‘બહુ જનને તો નથી જાણતી, પણ અત્યારે તો એક જણને જાણું છું !’

‘હિ! હિ! હિ! તમને લગીર શરમ પણ નથી આવતી આવા શબ્દો જીભે આણતાં ?’

સંન્યાસિની બોલી—એના કંઠસ્વરમાં રહસ્ય હતું—‘સંન્યાસી-ઓમાં જો લાજ કે શરમ હોત તો એ લોકો ધરખાર છોડીને વાટેઘાટે ભ્રમતાં ફરત ખરાં ?’

મેં તેના મોંના જ શબ્દો પકડીને કહ્યું : ‘સંન્યાસીઓમાં પોતાને ગણાવીને, કૃપા કરી સંન્યાસી નામનું અપમાન કરશે નહિ.’

‘ઓહો, એટલું બધું ! તમારો ભક્તિભાવ તો ખૂબ દેખાય છેને કંઈ ! તો કહેશો કોના પર તમારો ભક્તિભાવ વધારે છે—સંન્યાસીની ઉપર કે સંન્યાસિનીની ઉપર ?’

મેં કહ્યું : ‘તમે જો પુરુષ હોત તો આ જ પળે તમારો એ દંભ—ભગવું વસ્ત્ર ફાડી ટુકડે ટુકડા કરીને પદ્મમાના પાણીમાં નાખી દેત.

જે વેશ ધારણ કરીને છુદ્ધ, ચૈતન્ય અને મીરાંબાઈએ એક દિવસે હળરો હળરો બકતોના હૃદયમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેનું આખું અપમાન હું કદીપણ થવા દેત નહિ !’

આમ કહી હું મારા સાથીદારોને શોધવા તે સ્થાનનો ત્યાગ કરી બીડ તરફ આગળ વધ્યો.

પાછળથી સંન્યાસિનીએ જૂમ પાડી: ‘જરા રહો.’

તેનાં આંખ મોં પર અસ્વાભાવિક ગાંભીર્ય હતું.

હું પાસે જતાં જ તેણે ધીમા પણ દઢ સ્વરે કહ્યું : ‘તમે હમણાં જે મારી આગળ બોલી ગયા, તે તમારે બદલે બીજાં કોઈ બોલ્યું હોત તો હું સહન કરત નહિ; પરંતુ આજે તમે મારો જીવ બચાવ્યો છે, તેથી હું તમને કંઈ બોલી નથી,’

મેં કહ્યું : ‘તેથી નથી બોલ્યાં, કે બોલવા જેવું કશું નથી તેથી ચૂપ રહ્યાં છો ?’

‘બોલવા જેવું કશું નથી એ કદાચ સાચું હોય, કારણ કે જેના અપમાનની કલ્પના કરી તમે અત્યારે આટલા ગરમ થઈ ગયા તેનું કારણ તમે પોતે છો.’

‘હું !’

રાજરાણીની પેઠે બંદી ગરદન કરી સંન્યાસિનીએ કહ્યું : ‘હા, તમે ! બાર વરસ લગી જે બગવાં વસ્ત્રોનું ગૌરવ ને માન મેં જાળવ્યું છે તેને આજે કલુષિત કર્યું છે તમે.’

‘ખોટી વાત.’

‘ખોટી વાત મારી કે તમારી ? બાપા ચંદ્રનાથના મંદિરમાં બિભીને, એમને સ્પર્શ કરી તમે કહો જેઠું કે મને છાતીમાં આશ્રય આપતી.

વખતે, તમારા મનમાં શું કશી પણ કામના જાગી નથી ! સાચું કહો, મૂળા કેમ રહ્યા ?’

બોલતાં બોલતાં એનો કંઠસ્વર કાંપવા લાગ્યો.

તીર્થસ્થાનનાં માહાત્મ્ય વિષે મેં ઘણું સાંભળ્યું હતું ! દેવતા-એને કદી આંખે જોયા નથી, તોપણ તેમને વિષે ધણી અલૌકિક વાતો મારે કાને આવી છે. પરન્તુ આ શું ! સંન્યાસિનીના મુખેથી આ શબ્દો સાંભળ્યા પછી મને લાગ્યું, જાણે મંદિરમાંથી બહાર નીકળી બાબા ચંદ્રનાથ મારી સામે આવી ઊભા છે. તેમની પીઠે વ્યાધ્યર્ચ્મ છે, આખે શરીરે રાખ એળેલી છે, હાથમા ત્રિશૂળ છે. ત્રણે લોકનો આનંદ જાણે એ ત્રિલોચનનાં વદન મંડળમાંથી ઝરી રહ્યો છે. મેં જે હાથ જાંચા કરી તેમને પ્રણામ કર્યા. મારું આખું શરીર રોમોચિત બની ગયું.

એવામાં સંન્યાસિનીએ ફરીને કહ્યું : ‘સાચું બોલો, દેવતાની આગળ જૂઠું ન બોલશો !’

શરમથી જડ બનેલા કંઠે મેં કહ્યું : ‘હા. તમે મારી છાતી પર આવી પડ્યાં તે જ ધડીએ મારા હૃદયમાં વટોળાઓ જાગ્યો હતો, મારી નસેનસમાં લોહીએ ઉન્મત્ત બની તોડવ નૃત્ય કરવા માંડ્યું હતું એની ના નહિ.’

સંન્યાસિનીએ અધીરભાવે કહ્યું : ‘તો પછી હું જો કહું કે તમારા એ કલુષિત અંતરનો સ્પર્શ થતાં મારા મનની પવિત્રતા નષ્ટ થઈ છે, તો એ મારો દોષ કે મારાં ભગવાંનો દોષ ?’

આનો શો જવાબ દેવો એ મને સૂઝ્યું નહિ, એટલે હું એકદમ દોડીને બીડમાં સંતાઈ ગયો.

સંન્યાસિની સ્થિર મુખને ત્યાં ઊભી રહી ! સર્વસ્વ હારી બેઠા પછી માણસનો ચહેરો જેવો થઈ જાય, તેવો એ વખતે એનો થઈ ગયો હતો.

: ૩ :

ધીમે ધીમે મેં નીચે ઉતરવા માંડ્યું.

પહાડ પર ચઢવાનું જેવું અધરું હતું તેટલું જ ઉતરવાનું સહેલું હતું. હું મારા સાથીદારોને શોધતો શોધતો ચાલ્યો.

આંખ આગળ થઈને કેટલાંયે માણસો જતાં આવતાં હતાં, પરંતુ હું કાંઈને જ જોઈ શક્યો નહોતો ! કારણકે તે વખતે મારું મન શા વિચારમાં પડ્યું હતું તે હું કહી શકતો નથી.

‘અહુ નીચે જતર્યા પછી એકદમ હું થંભી ગયો ! મને થયું : ‘હારતો, વાંક મારો છે. તો પછી મેં વગર વાંકે સંન્યાસિનીને બાંડી શું કરવા ? મારી જ કામનાના કલુષિત સ્પર્શથી તેનું અંતર અપવિત્ર થયું ! એ શુદ્ધચારિણી દેવીપ્રતિમાના શરીર પર મેં જ કાદવ ફેંક્યો છે. મારો જ દોષ છે. એક જણને આશરો આપવા જતાં, બીડમાં પીસાઈ જતી ખચાવવા જતાં, મેં તેના પુષ્પસુકોમલ, શુભિ-શુભ દેહમંદિરને અભાડાવવાની તક લીધી છે.

મને મનમાં પસ્તાવો થવા માંડ્યો.

હું પાછો ફર્યો—સંન્યાસિની પાસે જઈને મારી માગવા.

પણ ક્યાં ગઈ એ સંન્યાસિની ?

ઉપર તેને બહુ શોધી, પણ તેનો પતો લાગ્યો નહિ. જ્યાં હું તેને ઊભેલી જોઈને જતો રહ્યો હતો, તેની ચારે તરફ ધ્યાનપૂર્વક શોધ કરી. સંન્યાસી જ્યાં બેઠો હતો, ત્યાં જઈને પણ તપાસ કરી પણ કોઈ જણાયું નહિ. મને યશું, ચોક્કસ, તે પાછળને રસ્તે નીચે ઊતરી ગઈ હશે. તે રસ્તો ખૂબ સીધો હતો. પ્રમાણમાં વધુ નિર્જન હતો, તેથી બહુ સહેલાઈથી ત્યાંથી નીચે ઊતરી શકાય.

આમ વિચારી એક પળનો પણ વિલંબ કર્યા વગર મેં એ રસ્તો પકડ્યો. મેં જોરથી પગલાં ઊપાડ્યાં—રસ્તામાં જ તેમને પકડી પાડવાની નેમથી.

પરંતુ એક ઊતરાણે ઊતરીને વળાંક લઈ છું ત્યાં મારા સાથીદારો શોનો બેટો થઈ ગયો. મારો મિત્ર સૌની આગળ ચાલતો હતો, અને તેની પાછળ પાછળ મા. માસીમા અને બહિદિ ચાલતાં હતાં. મને જોઈ બહિદિને ફક કરીને હસવું આવ્યું. એ હસવાનો અર્થ એવો સ્પષ્ટ હતો કે તેજ ધડીએ હું એનો જવાબ દેવા જતો હતો, પરંતુ હું કંઈ બોલું તે પહેલાં જ બહિદિએ ધીરથી બોલી નાખ્યું : ‘કેમ ઠાકુરપો, સંન્યાસિનીએ તમડી મેલ્યો ?’

જોરશોરથી એનો વિરોધ કરી મેં કહ્યું : ‘તમડી મેલે? એવી તાકાત કોની છે? આ શર્માએ એવી તો ઘણી ઊકરીઓ જોઈ લીધી છે.’

બહિદિએ કહ્યું : ‘ઓહ—તમડી મેલ્યા નથી! તો સંન્યાસિની બોવાઈ ગઈ શું? બીડમાં જડતી નથી ?’

મેં કહ્યું : ‘ખોટી વાત ! મારી બધા એ સંન્યાસિનીને શોધવા જાય છે !’

બહિષ્કારે કહ્યું : ‘તો પછી ઓચિંતાનાં અમે ક્યાંથી વાદ આવ્યાં ? વાર ઠાકુરપો, તમને આટલું યે જ્ઞાન નથી ? એક છોકરીને જોઈ અમને બધાંને બસ, એકદમ બૂલી ગયા ? આ બીડમાં અમે તે મૂઆં કે જીવતાં રહ્યાં એટલી પણ એકવાર તમારાથી ખજર લેવાઈ નહિ ? નવાઈની વાત ! અને તમારા આ જોરે અમે બધાં આ દુર્ગમ તીર્થની જત્રા કરવા આવ્યાં છીએ !’

હું જરા મુંઝાઈ ગયો. મેં ધીમેથી કહ્યું : ‘આને દુર્ગમ તીર્થ કહ્યો છો, તો પછી મોટાં મોટાં તીર્થો તમે કઈ રીતે કરવાનાં ? કેદાર નાથ, બદ્રીનાથ, અમરનાથ ? આ તો એની આગળ આગક છે,—અને બધાં માણસો તો તમારી સાથે છે, પછી તમારે મારી શી જરૂર ? એટલે જેમનું ખરેખર કોઈજ નહોતું તેમની મદદમાં હું ગયો હતો.’

સ્લેષમાં બહિષ્કારે કહ્યું : ‘જેમનું ખરેખર કોઈજ નહોતું તેમની મદદમાં ગયા હતા કે કેવળ એક સંન્યાસિનીની મદદમાં ગયા હતા ?’

મૃદુ હાસ્યથી તેમનું મોં ઉજ્જવળ બની ગયું.

થોડી વાર રહી, પછી તેઓ બોલ્યાં : ‘હમણાં તો હું તમારી એ સંન્યાસિનીને ઉપર જોઈને આવી.’

બહિષ્કારની સાથે બે ચાર આડી અવળી વાતો કરતાં કરતાં ઓચિંતાના મારા ઝખ્ખાના ગળવામાં હાથ નાખી મેં કહ્યું : ‘અરે, હા ! મારી ફાઉન્ટન પેન ક્યાંક પડી ગઈ ! બહિષ્કાર, તમે લોકો ચલતા થાઓ—એટલામાં હું જાઈ આવું, પેન ક્યાંક પડી હોય તો !’

આમ કહી મેં ફરી ઉપર ચડવા માંડ્યું.

બહિષ્કાર બાળકની પેઠે ખડખડ હસી પડી.

* બહિષ્કાર=ભાણી; ઠાકુરપો=દિવસજી.

મેં કહ્યું : ‘કેમ હસો છો ?’

હસવું દાખતાં દાખતાં બહિર્યે કહ્યું : ‘પેન જોવા જાઓ છો કે સંન્યાસિનીને જોવા જાઓ છો—સાચું કહેજો, ઠાકુરપો ?’

‘જાઓ, તમે બહુ ખરાબ છો.’

આમ કહી હું એકદમ ત્યાંથી પાછો જાગ્યો.

ઉપર જઈને ફરી મેં સંન્યાસિનીની શોધ ચલાવી. પરંતુ ક્યાંયે તેનો પતો લાગ્યો નહિ. પછી થયું કે બહિર્યે મશ્કરી તો નહિ કરી હોય ? ગમે તેમ હો, નિરાશ થઈ મેં ફરી એ નિર્જન રસ્તે એકલા ઊતરવા માંડ્યું.

અધિવા રસ્તે ચાલવાનું મારા સ્વભાવમાં નથી. નવાં રસ્તાં ખોળી કાઢના તરફ હમેશાં મારી નજર રહે છે. વળી તે વખતે હું ખતે તેટલી ઝડપથી નીચે ઊતરી, સંન્યાસિની નીચે ઊતરી જાય તે પહેલાં તેને પકડી પાડવાની ઇચ્છા રાખતો હતો. તેથી ઊતરતાં ઊતરતાં જ્યાં મને કંઈક પગદંડી જેવું લાગે ત્યાંથી ઊતરી હું રસ્તાં ફેરવતો હતો.

આવી રીતે એક બે નાનાં ઊતરાણાં ઊતર્યો ત્યાં મને સંન્યાસી મહારાજ એક ખીલીના ઝાડનાં પાંદડાં તોડતા દેખાયા.

મેં કહ્યું : ‘શું કરો છો સંન્યાસી મહારાજ ? અત્યારે ખીલીપત્રનું શું કામ પડ્યું ?’

તેમણે કહ્યું : ‘સંન્યાસિનીને જોઈએ છે.’

‘સંન્યાસિનીને જોઈએ છે ? ક્યાં છે તેઓ ?’

સંન્યાસીએ આંગળી વડે દૂર બતાવીને કહ્યું: ‘પણે—ત્યાં છે—
કંઈ પ્રાયશ્ચિતની તૈયારી કરવામાં પડ્યાં છે—ગોર મહારાજ પણ ત્યાં
છે—જાઓને !’

પ્રાયશ્ચિતનું નામ સાંભળી મારું મન કેવું ચર્ચા ગયું. શાનું આ
પ્રાયશ્ચિત? આવા વિચારો કરતો કરતો હું આગળ વધ્યો.

એક સાંકડો રસ્તો નીચે ઝરણા તરફ પહોંચતો હતો. એ રસ્તે
થોડુંક ચાલ્યા પછી જોયું તો બીજો એક રસ્તો ડાબી તરફથી આવી
પહાડની એક ગુફામાં જતો હતો. ત્યાં સંન્યાસિની બેઠી હતી. હમણું
જ તે સ્નાન કરીને આવી હતી, કપડાં ભીનાં હતાં, ભીના વાળ પીઠ
પર વીખરાયેલા પડ્યા હતા, કપાળમાં નાનકડો સિંદૂરની ખિંદડો હતો
—તેનું સ્વરૂપ અપૂર્વ લાગતું હતું. પહાડમાં, એ નિર્જન વનમાં, અરા-
બર વનદેવી જેવી એ લાગતી હતી !

ગોર મહારાજ પૂજનની તૈયારીઓ કરવામાં ગુંથાયા હતા. માણસો
ત્યાં બહુ નહોતા. ત્યાંથી દૂર પહાડ પર ચઢીને જતા માણસોની હાર,
કીડોઓની હાર જેવી દેખાતી હતી, અને એમનો અવાજ મધમાખી-
ઓના ગલુગલુટ જેવો સંભળાતો હતો !

મને પોતાની તરફ આવતો જોઈ તે એકદમ ઊઠીને ઝેલી થઈ
એના મોં પર ભય અને ત્રાસનો ભાવ હતો.

આગળ આવીને તેણે મને કહ્યું: ‘તમે અહીં કેમ આવ્યા ?
એકદમ જતા રહો.’

મેં કહ્યું: ‘તમારી પાસે હું મારા અપરાધની માફી માગવા
આવ્યો છું.’

‘અપરાધ ? ના, ના. તમે કરી જ અપરાધ કર્યો નથી. તમે જતા રહો અહીંથી, હવે મારી વધારે ખરાબી કરશો નહિ !’

આટલું બોલતાં બોલતાં એ એવી વ્યાકુળ બની ગઈ કે તેનો કંઠસ્વર બાંગી પડ્યો.

તેનો આ બદલાયેલો ભાવ જોઈ હું નવાઈ પામી ગયો. તે વખતે મારા મનમાં એક ખીજ હિંમતનો સંચાર થયો. તેથી તેની વધારે નજીક જઈ મેં કહ્યું : ‘મેં તમારો કેવો અપરાધ કર્યો છે તે હવે હું સમજી શકું છું.’

મારા આ શબ્દો સાંભળી સંન્યાસિની એકદમ ખીલ ખીલ કરતી હસી પડી. પછી બોલી : ‘કશું સમજતા નથી તમે. તમે અપરાધ કર્યો છે, તે કરતાં મેં વધારે અપરાધ કર્યો છે !’

તેના મોં સામે ફાટેલી આંખે જોઈ મેં કહ્યું : ‘તમારું બોલવું કંઈ જ સમજાતું નથી !’

‘તો આવો સમજાવું.’

આમ કહી મને તે પેલા ઝરણાને કિનારે લઈ ગઈ—ત્યાં જલાશયના જેવું સ્વચ્છ નિસ્પંધ પાણી હતું. સંન્યાસિની મારી પાસે આવીને બેઠી રહી. મને તેણે પાણીમાં જોવાનું કહ્યું. દર્પણની પેઠે મારું પ્રતિબિંબ પાણીમાં દેખાયું.

પછી તેણે ધીરે ધીરે કહ્યું : ‘જોયો તમારો ચહેરો ?—એ વિશાળ છાતી, એ દીર્ઘ લલાટ, એ ચિત્તને ચળાવનારી કાળી આંખો ?’

સ્ત્રીને મોંએ પોતાના શરીરની પ્રથંસા મેં આ પહેલી જ વાર સાંભળી. તેથી આના જવાબમાં તેને શું કહેવું તે ન સમજી શકવાથી હું મૂંઝો મૂંઝો કેવળ તેના મોં સામે જોઈ રહ્યો.

પછી સંન્યાસિનીએ કહ્યું: ‘હવે સમજાય છે કોનો દોષ છે તે ?’

મેં તેનો એક હાથ ધીરે ધીરે મારા હાથમાં ખેંચી લઇ કહ્યું: ‘અને તમે કદી તમારું આ મોં જોયું છે !’

થોડી વાર મોહમૂઢની પેઠે મારા મોં સામે જોઇ રહ્યા પછી એકા-એક સંન્યાસિનીનું જ્ઞાન પાછું આવ્યું. મારા હાથમાંથી પોતાનો હાથ છોડાવી લઇ તેણે કહ્યું: ‘ના, ના, ના, મારે હવે એ નથી જોવો—મેં આવા શબ્દો ધણાય સાંભળ્યા છે—દયા કરીને હવે તમે જતા રહો અહીંથી—નહિ તો મારું પ્રાયશ્ચિત અધૂરું રહી જશે.’

નવાઇ પામી હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે પ્રાયશ્ચિત મારે લીધે અધૂરું રહી જશે, એ વળી કેવી વાત ?

મને વિચારમાં પડેલો જોઈ સંન્યાસિનીએ કહ્યું: ‘તમને પણ પડું, અહીંથી જાઓ.’

‘હિ હિ ! તમે આ શું બોલો છો !—તમારો હુકમ જ મારે માટે બસ છે !’

આમ બોલતાં બોલતાં હું તરત જ લાંથી જતો રહ્યો.

તે દિવસે ક્યાં થઇને અને કેવી રીતે આટલો રસ્તો વટાવી હું ફરી ગોરને ઘેર જઈ પહોંચ્યો તેનો વિચાર કરતાં આજે પણ મને નવાઈ લાગે છે.

મને ઘેર પાછો આવતો જોઈ બહિર વગર કારણે હસું હસું થઈ ગયાં, ને બોલ્યાં : ‘કેમ ઠાકુરપો, ફાઉન્ટન પેન જડી ? બોટબોટું સંન્યાસિનીનું નામ દઈ મેં તમને કેવા બનાવ્યા ? બહુ દોઢાવ્યા, નહિ ?

બહિર પોતે મને બનાવ્યો સમગ્ર જોટલું હસતાં હતાં, તેટલો હું બન્યો નહોતો. કારણ કે મારું મન તે વખતે મને કહેતું હતું કે મને જે મળ્યું છે તેની તુલના થઈ શકે તેમ નથી.

હશે, નહાઈ ઘોઘને પછી ભોજનની વ્યવસ્થામાં ધ્યાન આપવું પડ્યું. સ્ત્રીઓને શિવરાત્રિનો ઉપવાસ હતો. તેઓ તો પાણી પણ નહોતાં પીવાનાં. થાકોને તેઓ સૌ પથારીમાં પડ્યાં હતાં. પરંતુ ભૂખથી અમારી તો નાડી તૂટતી હતી. સવારના સાત વાગે નીકળ્યા હતા, અત્યારે ત્રણ વાગી ગયા હતા. દાળ, ભાત, ઘી, તેલ, તપેલી, લાકડાં વગેરે લઈ આવીને અમે જાતે જ ખીચડી ચડાવી દીધી.

પોતાના હાથની પકાવેલી રસોઈ ખાઈ અમે નવાઈ પામી ગયા. ‘આહા ! શું મીઠી ? અમૃત જેવી !’

ખાઈ કરીને મારો મિત્ર પહાડની પેઠે જઈને પડ્યો પથારીમાં, અને તરત જ એનાં નસકોરાં જોરથી બોલવા લાગી ગયાં. બહારથી એ અવાજ સાંભળ્યો હોય તો બીક લાગે ! જાણે ઘરમાં કોઈ દૈત્ય આવી ભરાયો હોય એવું લાગે.

જોડાજોડ મૂકેલી બે પાટ ઉપર એક તરફ સ્ત્રીઓ સૂતેલી હતી, અને બીજી તરફ અમે સૂઈ ગયા હતા. બધાંયે થાકથી બેહોશ બની ગયાં હતાં, એટલે પથારીમાં પડતાં જ સૌ તરત ઊંઘી ગયાં હતાં.

માત્ર મારી આંખમાં ઊંઘ નહોતી. રહી રહીને હું ચમકી ઊઠતો

હંતો, ને બહાર નજર કરતો હતો. ક્યારે પેલી ભગવા રંગની સાડી ફરી જોવા મળે એ જ મારા મનની એક માત્ર ચિંતા હતી.

ત્રણ વાગ્યા, ચાર વાગ્યા, અને પાંચ પણ વાગી ગયા. હવે હું અધીરો બની ગયો. પથારી મને ખૂંચવા લાગી. આ લોકો કેમ હજી આવ્યા નહિ ? શું થયું હશે એમને ? આટલું મોડું કેમ ?

આમ વિચારમાં ને વિચારમાં હું ગુપચુપ પથારીમાંથી ઊડી બહાર આવ્યો. ગોર મહારાજ તેમની સાથે હતા એનો મને ખાતરી હતી. એટલે ગોર મહારાજ પણ હજી આવ્યા નથી એમ સાંભળી મારું મન જરા શાંત થયું. તેમ છતાં મેં એક વખત ઘરની અંદર અને બહાર આંખ ફેરવી લીધી. મને થયું, કદાચ બીજે ક્યાંક તો નહિ જતાં રહ્યાં હોય ? બીડ લપંકર હતી. લોકો ગોર મહારાજનેનાં ઘરોમાં, આંગણમાં ને ઊમરામાં પડ્યાં હતાં.

હું ફરી ઘરમાં આવી સૂઈ ગયો. સામેની ઊઘાડી ખારીમાંથી બહાર ઘણે દૂર સુધી જોઈ શકાતું હતું. શિયાળાની સાંજ હતી. આકાશમાં સંધ્યાના રંગો હમણું જ રેત્રાવા માંડ્યા હતા—દૂરનાં ઝાડ પાંદડાં, પહાડનાં શિખર બધું ઝાંખું ઝાંખું થવા માંડ્યું હતું. હું એ તરફ જોતો ગુપચુપ પડી રહ્યો હતો.

એવામાં એચિંતી મારી નજર પડી દૂરથી આવતા ગોર મહારાજ ઉપર. તેઓ હાથમાં એક પોટલી લઈને આવતા હતા. નવો ટુવાલ, ઘોતિયું, અને બીજી પણ કેટલીક ચીજો પોટલીમાં હતી. તેમની પાછળ કેટલાક યજમાન આવતા હતા.

હું અવાજ કર્યા વગર ખેડો થયો, એક અગ્નિયા આનંદથી માંડે શરીર રોમાંચિત બની ગયું. ઘર અને રસ્તાની વચમાં એક ગટર હતી. એનો ઉપર

પતરાં, લાકડાં, વાંસ અને માટીના પુલ જેવું કરેલું હતું. ગોર મહારાજ એ પુલ પર થઈને આવતા હતા. ધર આગળ આવી તમામ યજમાનોને કુશળ પ્રશ્ન પૂછતા પૂછતા તેઓ અંદર દાખલ થયા. હું તેમની પાછળ આતુરતાપૂર્વક જોઈ રહ્યો. એક, બે, કરતાં કેટલાંયે સ્ત્રીપુરુષો તેમની પાછળ આવ્યાં. પરંતુ સંન્યાસી અને સંન્યાસિની દેખાયાં નહિ! એમ કેમ? એ લોકો કેમ ન આવ્યાં! મેં પારોમાંથી જરા ધ્યાનપૂર્વક રસ્તા તરફ નજર કરી. પછી એકદમ ધરમાંથી બહાર નીકળી હું ગોર મહારાજની પાસે જઈને બેસો.

પરંતુ સંન્યાસિની ક્યાં એમ ગઈ પૂછતાં પહેલાં તો મને ખૂબ જ સંકોચ થવા લાગ્યો. તેથી શરૂઆતમાં તો મેં કેટલાક બિનજરૂરી પ્રશ્નો પૂછ્યા. દાખલા તરીકે આ વર્ષે કેટલા જન્મરાજીઓ આવ્યા હશે, દર વરસે આવું થાય છે કે નહિ, ગોર મહારાજને ત્યાં જગા ન મળે તો જન્મરાજીઓ ક્યાં રહે છે? બહાર પડી રહેનારાઓને ટાઢ વિતાડે છે કે નહિ, વગેરે.

ગોર મહારાજ ખૂબ ધીરજથી મારા એ બધા સવાલોના જવાબ આપવા લાગ્યા.

પછી મેં કહ્યું: ‘જન્મરાજીઓની બીડથી તમને આ થોડા દિવસ તો બહુ કष्ट પડતું હશે, નહિ?’

ત્યાં તો એકદમ જીભ બહાર કાઢી તેઓ બોલી બેઠ્યા: ‘ના, ના કष्ट વળી શું? બિલકુલ, તમે બધા આવો છો, અમારા પર દયા કરો છો, અને અમારાં ઘરોમાં તમને કેટકેટલું કष्ट પડે છે—તમે કેવા મોટા માણસો—આ ઝૂંપડાંમાં પડી રહેવાનું તમને ફાવે એ ખરું?’

એમના આ ઉદ્દગારો દયાવી દેવાના ધરાદાથી મેં એકદમ બોલી

નાખ્યું: ‘વારૂ, જત્રાળુઓની ભીડના પ્રમાણમાં તમને મળતર પણ રહેતું હશે, નહિ ?’

આટલી વાતચીત પછી જાણે મેં તેમના મનની વાત કઢાવી. મારા આ સવાલના જવાબમાં હવે તેમણે ખેદપૂર્વક, અગાઉના દિવસો કરતાં, આજકાલ મળતર કેવી રીતે ઓછું થતું જાય છે તેની યાદી આપવા માંડી. તેમના પિતા પિતામહના વખતથી શરૂ કરી તેઓ વર્તમાનની વાત પર આવ્યા હતા, એટલામાં મેં ફરીથી કહ્યું: ‘પહેલાં લોકો જત્રા કરવા આવતા ત્યારે ઘણા દિવસ રહેતા, અને આજકાલ મરીમથીને બહુ બહુ તો ત્રણ દિવસ રહે છે, અને લોકો તો આ નુકસાન વધતું જતું નહિ હોય ને ?’

તેમણે કહ્યું: ‘ત્રણ દિવસ રહે તો તો સાડાં—આજે જ જુઓને, અડધાથી વધારે જત્રાળુઓ તો જતા રહ્યા !’

‘હેં! શું કહો છો ?’

નવાઈ પ્રગટ કરતાં કરતાં મેં પૂછી નાખ્યું: ‘વારૂ, પેલા સંન્યાસી મહારાજ કેમ દેખાતા નથી ?’

ગોર મહારાજે કહ્યું: ‘દેખાય ક્યાંથી ? એ લોકો તો જતા રહ્યા !’

‘જતા રહ્યા ? ક્યારે ?’

‘આ સાડા પાંચની ગાડીમાં. અને, હા, તમને આ સમાચાર કહેવાનું કહ્યું હતું. તમારી સાથે તેમની કંઈ ઓળખાણ હતી ?’

‘હા, બીજું કંઈ કહ્યું છે ?’

ગોર મહારાજે કહ્યું: ‘ના.’

તરત જ મેં ગળવામાંથી ઘડીયાળ કાઢી જોયું. પાંચ ઉપર ચાલીશ મિનિટ થઈ હતી.

મેં તેને પૂછ્યું: ‘હા, આ ગાડી બરાબર ફેટલા વાગે ઊપડે છે?’

મને ખબર હતી કે ગામડા ગામના લોકો ઘડિયાળમાં મિનિટ, અને સેકન્ડ કાંટાને હિસાબમાં જ ગણતા નથી. એમને મન એ બિલકુલ બિનજરૂરી ચીજો છે. તેથી ગાડી ચોક્કસ ફેટલા વાગે ને ફેટલી મિનિટ ઊપડે છે એ પૂછતાં ગોરમહારાજે કહ્યું: ‘પાંચ ઉપર પચાસ મિનિટ.’

ઘડિયાળમાં જોયું તો હવે માત્ર નવ મિનિટ બાકી હતી. સ્ટેશનની પાસે જ અમારું ઘર હતું, તેથી વખત ગુમાવ્યા વગર હું સ્ટેશન તરફ દોડ્યો.

ભીડે ભીડ ! ઠેલાઈલી કરી ન્યારે હું પ્લેટફોર્મ પર પહોંચ્યો ત્યારે ગાડી ઊપડવાનો પહેલો ઘંટ થઈ ગયો હતો. ગાડીના એકેએક ડબ્બામાં નનત્રાળુઓ ઇસોઈસ ભરાયેલા હતા. મેં અપાટાબંધ ડબ્બાઓમાં નજર ફેરવવા માંડી. એક એક કરી છેવટે છેલ્લા ડબ્બામાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે ગાડી ઊપડવાનો ઘંટ વાગ્યો.

હું દોડતો છેલ્લા ડબ્બા આગળ પહોંચી ગયો. જોયું તો સંન્યાસિની બારી આગળ જ એટલી હતી, અને પ્લેટફોર્મનો ઉજ્જવળ પ્રકાશ તેના મોં પર પડતો હતો. ઉપવાસથી કંઈક ક્ષીણ અને મ્હાન થયેલું એ મોં જોઈ, જાણે સવારના ખીલેલા ફૂલની ઉપર સંધ્યાના ચાંદાનું અજવાળું પડતું હોય એવું લાગતું હતું !

મને જોતાં જ એકદમ તેની આંખો અધિક ઉજ્જવળ બની ગઈ.

ધીમું હસીને તે બોલી: ‘કાને બોલો છો ?’

મારો કંડસ્વર તે વખતે કાંપતો હતો. મેં કહ્યું: ‘તમને.’

મોં બહાર કાઢી સંન્યાસિનીએ કહ્યું: ‘મને ? શા સારું કહો તો—
કંઈ કામ હતું ?’

મેં કહ્યું: ‘કામ ? ના, એવું તો કંઈ નથી, તો ચે હાં—તમે શું આજે જ જાઓ છો ?’

બાળકની પેઠે હસતાં હસતાં સંન્યાસિનીએ કહ્યું: ‘હજી ચે એ વિષે કંઈ શંકા રહે છે ?’

ગાડી તે વખતે રીતસર ચાલવા માંડી હતી. મેં તેની સાથે સાથે ચાલતાં ચાલતાં કહ્યું: ‘તમારું ઘર ક્યાં આવ્યું ?’

‘ નહિ કહું.’

મેં ફરી આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેણે કહ્યું: ‘કેવા મૂરખ છો ! સંન્યાસીઓને તે ઘર હોય ખરાં ? એ લોકો ન્યારે ન્યાં હોય ત્યાં તેમનાં ઘર.’

‘ તો ફરી ભેટો ક્યાં થયાનો ?’

હસી પડી તે બોલી: ‘ વૃંદાવનમાં મારા ગોસાંઘ !’

ગાડી પ્લેટફોર્મ છોડી નીકળી ગઈ હતી. હું ચૂપ થઈ ત્યાં બિભો બિભો ગાડી તરફ જોઈ રહ્યો. ગાડીના ડાયાની લાલ બત્તી ધીમે ધીમે અંધારામાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

મુકામે પાછો આવી હું ફરી પથારીમાં પડ્યો. હજી ચે અધાં બંધતાં હતાં—એક તો ઉપવાસ હતો, તેમાં પહાડ પર ચડીને સૌનાં શરીર થાકીને લોથપોથ બની ગયાં હતાં. મારું પણ શરીર બહુ ખરાબ

લાગતું હતું. પરંતુ પથારીમાં પડ્યા પછી, મોડી રાત સુધી મારી આંખે ઊંધ આવી નહિ. તેથી બીજાં બધાં ન્યારે નિરાંતે ઊંધતાં હતાં, ત્યારે કોઈ અગાળુ વેદનાથી મારું હૃદય તરફડતું હતું.

આવી રીતે રાત વીતી ગઈ.

બીજો દિવસ પણ અમે ત્યાં રહ્યાં. ત્રણ રાત ન રહેવામાં આવે તો જતરાનું ફળ પૂરું મળે નહિ. છેવટે નીકળવાને દિવસે બ્રહ્મ-ભોજન કરાવી, ‘સુફળ’ લઈ, અમે સરસામાન બાંધવા લાગ્યાં. સાંજે ગાડી જતી હતી.

ઐટલામાં ગોર મહારાજ એક મોટો ચોપડો લઈને આવ્યા, તેમાં અમારે અમારાં નામઠામ બધું લખવાનું હતું. અમે :દરેકે તે ચોપડામાં સહી કરી આપી. આ ચોપડો જ ગોર મહારાજેનું સર્વસ્વ હતું, તેમના ધંધાની એકમાત્ર પૂંજ હતી. સહી કરતો વખતે મારું શરીર એકદમ રોમાંચિત થઈ ગયું. મને થયું કે દૂરના ભવિષ્યમાં કોઈ દિવસ, કદાચ મારાં પુત્રપુત્રી, પૌત્ર કે પ્રપૌત્ર આ તીર્થની જતરા કરવા આવશે ત્યારે આ મારા હસ્તાક્ષર જોઈ ન તાઈ પામશે. કોઈ વળી જૂતકાળમાં થઈ ગયેલા પોતાના પિતા પિતામહની આ સહી સાશ્વત્ત્વ જોઈ રહેશે, કોઈ વળી પૂર્વ પુરુષના આ હસ્તાક્ષરને કંઈક કાંપતે હાથે સ્પર્શ કરશે. એ અનાગત યુગના ભાવિ વારસોના આનંદમિશ્રિત મુખ-મંડળની વાત યાદ આવતાં મારો હાથ પગભર જરા કંપી ઊડ્યો.

મેં સૌની પછી સહી કરી. શાહી ચૂસ જોવા જતાં ચોપડામાં એકાએક એક છોકરીના હસ્તાક્ષર જોઈ મારી આંખો ચમકી ઊઠી.

ગોર મહારાજે કહ્યું : ‘આ પેલી સંન્યાસિનીની સહી છે !’

ઠેકાણું મળ્યું ! માતું મન આનંદથી નાચી ઊઠ્યું ! અતિ સુન્દર
છોકરી આ હસ્તાક્ષરમાં લખેલું હતું : શ્રીમતી મેનકાદેવી, પતિનું નામ
વજ્રેન્દ્ર વાગચી, કદમકુંવા, મુ. પટણા.

ચટ કરીને બહાર આવી એક કાગળમાં મેં એ સરનામું લખી લીધું.

તીર્થસ્થાનમાં આવીને જૂહું ખોલાય નહિ. તેથી આ સરનામું
વગેરે સાચું જ છે, એ વિષે મારા મનમાં બિલકુલ સંશય રહ્યો નહિ.
ઊલટું, એ વાતનો વિચાર કરતાં હું તે વખતે મનમાં ગર્વ અનુભવવા
લાગ્યો કે સંન્યાસિનીએ જે ઠેકાણું છુપાવવા માટે મને આટલો ટટળાવ્યો,
તે બાબા ચંદ્રનાથે પોતે જ મારા હાથમાં લાવીને મૂકી દીધું. ધરતું
સરનામું હાથ લાગ્યું છે એટલે હવે કોક દિવસ જરૂર બેટો થવાનો જ,
એવો વિચાર કરતાં માતું મન એકદમ પ્રકુલ્લ બની ગયું.

ફરી સંન્યાસિનીના એ મળકલમયાં શબ્દો મને યાદ આવ્યા :
'વૃંદાવનમાં, મારા ગોસાંઘ !'

બારે ઉત્સાહપૂર્વક ગાંસડાપોટલાં બાંધી સૌને લઈ હું ગાડીમાં
બેઠો. ચંદ્રનાથની ગતિ મારી પૂરી થઈ !

તે વખતે હાવડા જીલ્લાના એક ગામડામાં હું રહેતો હતો. માર્ટિન કંપનીની ટ્રેન દિવસમાં બે વાર ત્યાં આવતી અને બે વાર જતી. રેલવે સ્ટેશનથી મારું ગામ સાડા ત્રણ કોશ દૂર હતું. બળદ ગાડીમાં જાઓ કે પગે ચાલતા જાઓ—આ સિવાય બીજું કોઈ વાહન નહિ મળે. અમે લોકો પગે ચાલતા જ જતા. કારણ કે પગે ચાલતા જવામાં બળદગાડીમાં જવા કરતાં બહુ ઓછો વખત થતો.

એ ગામડામાં વર્તમાન સમ્યકતાનું કોઈ પણ ચિહ્ન જોવા મળતું નહોતું. અસો વરસ પહેલાં અહીંના લોકો જેવા હતા, તેવા જ તેઓ આજે પણ છે એમ કહીએ તો જરા પણ ખોટું નથી. પ્રગતિ કદાચ જ્ઞાનની બાબતમાં, એટલે વિદ્યાવૃદ્ધિ અને ભણતરની બાબતમાં થયાનું કહી શકાય. કારણ કે જૂના જમાનાની પાઠશાળા હવે હાઈસ્કૂલ બની હતી—ચટાઇની જગાએ બેન્ચો આવી હતી, ગુરુમશાઈની જગાએ માસ્ટરમશાઈ આવ્યા હતા ! આ સિવાય વનજંગલ, મેલેરિયા, ગંધાતાં ખાખોચિયાં, કાચા રસ્તા, અને કુસંસ્કાર બધું તેમનું તેમ હતું. પાંચબાનું શી ચીજ છે તેની ત્યાંના લોકોને હજી ખબર નહોતી.

સ્ત્રીઓ ખેતરોમાં જતી,—તળાવમાં કાઢવ ચોપડી માછલાં પકડતી,— પુરુષોની સાથે એક જ ઘાટ પર આધુનિક ઓઢીને નહાઈ લેતી.

સ્ત્રીઓનું ભૂષણ લગ્ન એ વાત અહીંની સ્ત્રીઓને જોઈને જ કોઈ મહાપુરુષ પ્રથમ લખી ગયો હશે, કારણ કે કોઈપણ પુરુષ સામે મળ્યો કે બસ, અહીંની સ્ત્રીઓ એકદમ છાતી સમાણા ઘૂમટો ખેંચી લાજ કાઢવાની ! નાનું મોટું જોવાનું નહિ—ઉંમરનો ભેદભાવ નથી—ચૈદ વરસના છોકરાથી માંડી ચોસઠ વરસના ડોસા મુઠીના બધા જીવ સરખા. એ ઘૂમટો કાઢવામાં જરૂર કંઈક રહસ્ય છે—રહસ્ય એ કે પુરુષ માત્રનો તે સ્ત્રીઓને અવિશ્વાસ છે.

ટુંકમાં, ત્યાંની સ્ત્રીઓ સૂર્યને પણ મોં દેખાડતી નથી.

હું આવા સમાજમાં મોટો થયો છું અને નાનપણથી જ એ ભોકાના ઘૂમટો જોઈ છું. રૂપવતી કહી શકાય એવી તો એક પણ રમણી મેં આ આંખે દીડી નથી. ઊલટું, જેની સામે જોતાં ચીતરી ચડે એવી કુખડોઓ પણ અમને જોઈ ઘૂમટો ખેંચી લે છે. એમને જોઈને મને હસવું આવે છે, અને દુઃખ પણ થાય છે. આ ઘૂમટાની શોધ જેમને માટે પહેલવહેલી થઈ હતી તે રૂપરમણીઓ મને યાદ આવી જાય છે. હાય ! આજે ક્યાં છે એ સર્વનાશક રૂપરમણીઓ ! ક્યાં ગઈ એ, જેને જોઈને પુરુષો ઉચ્છૃંખત્ર બની જતા, અને લાલસાની ઝાળમાં એમનાં સંયમનાં તમામ બંધન બળીને ખાખ થઈ જતાં !

કાળની ગતિ વિચિત્ર છે. તેથી આજે રૂપ નથી, પણ ઘૂમટો છે; પુરુષ છે, પરંતુ એનો એ અસંયમ નથી. તેમ છતાં હજી સ્વભાવનો ધર્મ પૂરો મરી ગયો નથી. ઉંમર વધવાની સાથે સાથે પુરુષના મનમાં રૂપની તૃષ્ણા જાગે છે. નવાઈ પામીને એ અનેકવિધ ઘૂમટામાં એ રમણીને જોવા મથે છે અનેકરૂપે—મા, બહેન, કાકી, માસી, ફાઈની અંદર.

અહીં એક વાત કહી દઉં કે કમનસીબે હું જે કુટુંબમાં મોટા થયો છું ત્યાં આ તક મને મળી નથી. નાનપણથી જ સ્ત્રીનો સંસ્પર્શ મને કદી મળ્યો નથી,—તેમણે ખરેખર પર સમજી મને આધો ને આધો રાખ્યો છે ! તેથી નાનપણથી જ આ નારીજાતિ તરફ મને એક અદ્ભુત મોહ હતો, અદમ્ય આકર્ષણ હતું. જેને કદી જોઈ નથી, છતાં કલ્પનામાં જોઈ છે,—જે જગતના સકળ માધુર્યની ખાણ છે, રસનો આધાર છે, રમણીય ગુણોનો ભંડાર છે,—તેને પામવા માટે મારું મન હમેશાં ભિખારીની પેઠે ભટકતું હતું.

તેથી ધણી દિવસ થવા છતાં હું એ સંન્યાસિનીને ભૂલી શક્યો નથી. એ હાસ્ય, એ વાત કરવાની રીત, એવી રસિકતા કોઈ પણ સ્ત્રીમાં મેં આ પહેલાં કદી જોયાં નહોતાં. જીવનમાં પહેલી જ વાર હું એ જોઈ નવાઈ પામ્યો હતો.

કલ્પનાનો એ પહેલો ઉદય યાદ આવતાં આજે પણ રાત્રે ઓર્ચિતાનો હું જગી જઉં છું, વર્ષાઋતુની મેઘલી સાંજે આજે પણ મારું મન કોઈના વિચારે ધ્રુજી બની જાય છે, આજે પણ ફાગણના દિવસોમાં ફૂલની ગંધ અને ચંદ્રમાની ચાંદની જોઈ મારાથી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નખાઈ જાય છે !

આવું કેમ બને છે ? મનને એ પ્રશ્ન હું ફરીફરી ‘પૂછું છું. શા માટે કોઈ સુંદર સ્ત્રીને જોતાં જ તેને પોતાની કરવાનું મન થાય છે ? સરસ વસ્તુ તરફ આટલું પ્રલોભન શા માટે છે ? વામણો છતાં હાથ લંબાવીને ચાંદાને પકડવાની વૃત્તિ મને કેમ થાય છે ? જે કદી માંડે થવાનું નથી, જેને હું કદી પામવાનો નથી, તેને માટે શાથી માંડે મન બહાવડે બને છે તેની આજે પણ મને સમજ પડતી નથી. ભગવાન જાણે ! નિષ્કિંચન ભિખારી, ધનવંતની હવેલીને જોઈને દીર્ઘનિઃશ્વાસ

નાખી ચાલ્યો જાય છે તેનું પણ આવું જ કારણ હશે એમ હું ધારું છું.

હું ગરીબ છું, બેકાર છું—કમાવાની કાશીશ નથી કરતો એમ નહિ. ગામડાગામમાં રહીને જેટલી મળી એટલી જાતની નોકરીની ઉમેદવારીઓ કરી, છેવટે હેરાન થઈ મેં ગામનાં એ ત્રણ છોકરાંને બાણાવવાનો ધંધો શરૂ કર્યો છે. પગાર નહિ જેવો, ને વૈતરૂં ગધેડાના જેટલું. તેમ છતાં, એ કરીને જેમ તેમ દિવસો ગુજરે છે. અને વચમાં સ્ટેશન માસ્તરને ઘેર જઈ છાપાંની જાહેર ખબરો વાંચી નોકરી માટે અરજીઓ પણ મોકલું છું. કાઢતો જવાબ આવે છે તો કાઢતો નથી આવતો. આવી રીતે આશા નિરાશામાં દિવસો પસાર થઈ જાય છે.

એવામાં એક દિવસ અચાનક એક જાહેર ખબર નજરે પડી. પટણાની કોઈ એક પૈસાદાર પેઢીને, દેશપરદેશ ફરીને દવાઓ વેચી શકે તેવો માણસ જોઈએ છે.

પટણા ! એ નામનો ઉચ્ચાર કરતાંની સાથે સાથે મારા શરીરનું એકેએક અંગ ચક્રિત બની ગયું. એ ત્રણ અક્ષરમાં જાણે મારી બધી આશાઓ ને આકાંક્ષાઓ પડીકે બંધાઈને પડી હોય તેવું મને લાગ્યું. જે શહેર મેં કદી નજરે જોયું નહોતું, એટલું જ નહિ, પણ તે ક્યાં છે, કેવું છે, તે વિષે મને કશીયે ખબર નહોતી, તે શહેર વિષે જાણે મને એમ લાગવા માંડ્યું કે એ મારું અતિ પરિચિત સ્થાન છે, અને કેટલોયે દિવસની કેટકેટલી સ્મૃતિઓ ત્યાં સંઘરાયેલી પડી છે !

તે જ દિવસે મેં એક અરજી લખી રવાના કરી, દીધી ! બહુ આશા તો નહોતી, તો પણ—

થોડા દિવસ પછી જવાબ આવ્યો: ‘અહીં આવીને મળી જાઓ !’ હાસતો, વગર મુલાકાતે કોઈ નોકરી મળે ખરી ?

મેં કાકોને જઈને વાત કરી.

પહેલાં તો તેમણે ના પાડી. છેવટે જ્યારે મેં તેમને ખાતરી આપી કે નોકરી તો નક્કી જ છે—નહિ તો હું આટઆટલું ખર્ચ કરી ત્યાં જઈ ખરા ? ત્યારે તેમણે મને થોડા રૂપિયા ઉઘીના આપવાની હા પાડી.

ખીજે જ દિવસે હું એક ખિસ્તરા અને થોડાં કપડાં એક પેટીમાં લઈ ઊપડી ગયો.

પૂટણા જંકશન સ્ટેશને ખીજે દિવસે ઊતર્યો ત્યારે સવારના નવ વાગ્યા હતા.

સ્ટેશનેથી શહેરમાં જવા એકો કર્યો. ભાગમાં ચાર પૈસા આપ્યા કે અદાલતગંજ ! એકેકા ખૂબ સરસ હતો ! ઘોડો તીરવેગે દોડતો જતો હતો, અને અમે ચાર જણ એની પાછળ ગાદી તકિયાવાળા સિંહાસન જેવા એક ઉચ્ચ આસન ઉપર બેઠા હતા—માથા પર કોઈ છત્ર નહોતું, પકડીને બેસવાનું કોઈ સાધન નહોતું. માત્ર રમ્પર ચડાવેલાં બે જખરાં પૈડાં પાસા રસ્તા ઉપર નિઃશબ્દ દોડી રહ્યાં હતાં. બાળપણમાં ગોખેડી પેલી લીટી મને યાદ આવી : ‘એકા ગાડી દોડે ખૂબ !’

દ્રામ, ખસ, રીક્ષા, ફિટન, વગેરે કલ્પકતા શહેરનાં અનેક પ્રકારનાં, અતિ આધુનિક, વિજ્ઞાનની કરામતવાળાં, આરામપ્રદ વાહનોમાં બેઠો છું. પરંતુ એ દિવસે એકામાં બેસીને મને જે આનંદનો અનુભવ થયો તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી.

દવાખાનાની સામે ગોવિંદ મિત્રનો રોડ હતો. તે રસ્તા પર પૈસતાં જ એકેકા એક હોટલની સામે બોલો રહ્યો. બે માળનું મકાન હતું, પરંતુ બપોલો માળનું હાપરું દેશી નળીયાંથી ઢાંચેલું હતું. વીંશી

ખૂબ સસ્તી હતી; બે ટંક ખાવાનું અને રહેવાનું ખર્ચ માત્ર ચૌદ પૈસા. માલિક એક ડાસો હતો—ધોળા મૂછો હતી, કદાવર શરીર હતું, ખારણા આગળ બેસીને હુકો પીતો હતો. અમને જોઈને મીઠું હસી તેણે અમારું સ્વાગત કર્યું. અંદર જઈને જોયું તો ઘણા બંગાળી છાત્રો હતા. તેમાંના કેટલાક લો કોલેજમાં ભણતા હતા, તો કેઈ મેડિકલ કોલેજમાં ભણતા હતા. મેં મેડા પર એ લોકોની જ એક ખોલીની પાસે મુકામ કર્યો. સરખી ઉંમરનાંનું સૌને આકર્ષણ થાય.

દવાખાનાની અંદર થઈને એક રસ્તો સીધો ગંગાના ઘાટ તરફ જાય છે. લો કોલેજના છોકરાઓ નહાવા જતા હતા. હું તેમની સાથે થયો. ઘરમાં નહાવા માટે નોકર દરેકને ટાંકામાંથી પાણી કાઢી આપે છે, પણ એવા પાણીએ નહાવું મને બિલકુલ ગમતું નથી. હું રજીો ગામડાગામનો છોકરો. તળાવમાં શેલારા દઈ, પાણીને ઊંચું નીચું કર્યા વિના નહાવાની મને ટેવ નથી. તેથી નદીએ નહાવાની વાત સાંભળી મારો ઉત્સાહ વધી ગયો.

અહીંની ગંગા જોઈને હું મુગ્ધ બની ગયો. વિરાટ પટ—આ પારથી પેલીપાર નાખી નજર પહોંચતી નથી. સદાય તરંગમય, અચળ આસમાની પાણી ! બાંધેલો કાઈ ઘાટ નહિ,—ભાંગેલો માટીનો કિનારો, ચારે તરફ પથરા ને કાંટરા વેરાયેલા !

કિનારા પર જોડા ને કપડાં કાઢી હું પાણીમાં ઊતર્યો. યરફના જેવું ડંડુ, અને સ્વચ્છ પાણી હતું. તેનો સ્પર્શ થતાં આખું શરીર અને મન ઠરી ગયું. ઘડીકમાં હું ગળાખૂડ પાણો સુધી પહોંચી ગયો.

ગંગા શબ્દથી હું કાલીઘાટ અને કલકત્તાની ગંગા સમજું છું. પરંતુ ત્યાંનું ગંદુંડહોળાયેલું પાણી યાદ આવતાં જ નહાવાની ઇચ્છા ઊઠી જાય છે. પરંતુ અહીં તો એવું પાણી હતું કે મને નીકળવાનું મન જ થતું નહોતું. ખૂબ તર્યો, અનેકવાર કુબકોઓ ખાધી; પછી

જ્યારે બહાર નીકળ્યો ત્યારે જાણે મારું આખું શરીર સ્નિગ્ધતાથી ભરાઈ ગયું હતું.

સ્નાન કરીને આવ્યા પછી હું જમવા બેઠો. નોકર આસન ઢાળી પાણીનો ખાલો મૂકી ગયો. રસોયો આવીને ભાત પીરસી ગયો.

મેં કહ્યું : ‘ઠાકુર, જરા મીઠું આપી જજો !’

પાસે બેઠેલાઓએ મને ધીરે રહીને ચેતવ્યો : ‘ઠાકુર ના કહેશો, નહિ તો એકદમ ચડી જશે ! બાબાજી કહીને બોલાવજો. અહીં બિહારમાં લોકો નાપિતને ઠાકુર કહે છે.’

ઓ મા ! એક જ શબ્દ જુદા જુદા દેશમાં જુદા જુદા અર્થમાં વપરાતો હશે તેની મને કેમ ખબર પડે ? બંગાળ છોડીને મારા જીવનમાં આ પહેલી જ વાર બહાર નીકળ્યો હતો !

‘બાબાજી !’

બડા અને ભારે ગળામાંથી જોરદાર અવાજ સંભળાયો. હું ચમકી પડ્યો. થયું શું !

જોઈ છું તો એકદમ રસોયાએ દોટ મૂકી, અને અમારી સામે પેલી તરફ પડદા જેવું કરેલું હતું તેની નજીક જઈને એ બોલો. પછી પાછો દોડતો દોડતો આવી અમને પીરસવા લાગ્યો.

હું એક ચિત્તે બિહારીઓની બંગાળી રસોઈમાંથી રસગ્રહણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, એવામાં ફરી પેલો હુંકાર, બડા જોરદાર ગળામાંથી નીકળીને, શબ્દવેધી બાણીની પેઠે મારા કાનમાં આવી પહોંચ્યો — ‘પાન્તુ—એ પાન્તુ ?’

ગભરાઈને લયભીત બનીને નોકરે તરત જ જવાબ દીધો :
‘જી સરકાર !’

પછી એ અફ્ફુત કંઠમાંથી બિહારી ભાષામાં અતિ વેગથી જે શબ્દો ઉચ્ચારાઈ ગયા, તેનો એક અક્ષરે હું સમજી શક્યો નહિ. માત્ર જોયું તો, એ મિનિટ પછી, માછલીના શાકની એક વાટકી કોઈ મારી થાળી આગળ ઠક કરીને મૂકી ગયો. બિહારી લોકો નિરામિષાહારી છે, છતાં આ વીશીમાં બંગાળી બાલુગોને માટે માછલીની ગોડવણું છે, એ મને બતાવવા માટે આ હુંકાર થયો હતો !

મેં પાસેના બંગાળી ગ્રહસ્થને પૂછ્યું : ‘આ પડદા પાછળથી કોનો ઘોંટો સંભળાય છે ?’

તેણે ધીમેથી જવાબ દીધો : ‘અરે, એ તો ધરધણિયાણી છે.’

મેં નવાઇ પામી પૂછ્યું : ‘ધરધણિયાણી ?’

‘હા, હા, ધરધણીની સ્ત્રી ! કોઈને મેં દેખાડતાં નથી, પણ આખી વીશી એ જ ચલાવે છે. એની પ્રખર દૃષ્ટિથી કશું છુપું નથી ! અને એનો ધણી તો કશું જ કરતો નથી, માત્ર બેઠો બેઠો હુકો પીએ છે, બસ !’

એનું કહેવું કેટલું સાચું હતું તે હું ખાતાં ખાતાં, એટલા વખતમાં જ, રહી રહીને આવતા ધરધણિયાણીના હુંકાર સાંભળીને સમજી ગયો. પરંતુ કેવી પ્રખર નજર હતી એ જોતરતી ! ક્યાંય જરા પણ અવ્યવસ્થા થવા ન પામે. ચોકીદારની પેઠે રાત ને દિવસ તેની આંખો એ પડદા પાછળ ગહીને, તમામ કામકાજની પાછળ દોડતી હતી. ધરબાર, સરસામાન, પાણી, સીધું સરસામાન, અને ચટણીથી માંડીને શાક સુધી બધું ઘડિયાળના કાંટાની પેઠે રીતસર ચાલ્યા કરતું હતું. કોઈ ક્યાંય થાપ આપી શકે નહિ. નોકરચાકર તેનાથી ધૂનતા રહેતા હતા. અને હોટેલ કંઈ નાની નહોતી. જેઓ ત્યાં ખેલો રાખીને રહેતા હતા, તેનાથી બમણા માણસો બહારથી જમવા આવતા હતા. સસ્તામાં

સસ્તી હોટેલોમાં આ જ હોટેલ, કહે છે કે, ખાવાપીવાની ખાખતમાં સૌથી સારી અને સુધ્ધ વ્યવસ્થવાળી હતી.

માત્ર તે વખતે જમવા બેઠેલા માણસોની બીડ જોઈને જ હું સમગ્ર શક્યો કે આની ફેટલી ખ્યાતિ હશે! એક અભણ હિંદુસ્તાની બાઈની કાર્યશક્તિ જોઈને, હું નવાઈ પામી ગયો. સાથે સાથે મને આપણા દેશની સ્ત્રીઓ યાદ આવી આ સ્ત્રીઓની સાથે સાથે એમને સરખાવતાં, શરમથી મારું માથું નમી ગયું.

આપણા દેશમાં મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ પતિને મદદ કરતી તો દૂર રહી, પણ એને અનેક રીતે હેરાન પરેશાન કરી નાખે છે—અને આ દેશની સ્ત્રીઓ પતિને પડખે આવીને બેસી રહે છે, ને તેને મદદ કરે છે—પોતાના શ્રમદ્વારા, બુદ્ધિદ્વારા, સેવાદ્વારા. આ સ્ત્રીઓ પુરુષને પ્રેરણા આપે છે, શક્તિ આપે છે, જ્યારે આપણા દેશની સ્ત્રીઓ તેને આપે છે નિરાશા અને અકર્મણ્યતા.

ખાધા પછી જરા આરામ લેવા માટે મેં પથારી સાફ કરી. મારી જ બેઠેલી પથારીમાં બીજો એક ગૃહસ્થ એટલામાં લાંબો થઈને પડ્યો પડ્યો સિગરેટ તાણતો હતો. એક જ ઓરડામાં જેની સાથે રહેવાનું છે તેની સાથે વાતચીત જમાવવા માટે મેં પહેલાં તો આ વીંછીની સરસ વ્યવસ્થા વિષે તેની આગળ પ્રશંસા કરી. પછી જોઈ દ્યો ! આમોદૈનને એકવાર આવી આપ્યા પછી તે જેમ એની મેજ વાગ્યા કરે, તેમ એ ગૃહસ્થે, પછી હોટેલની વાત શરૂ કરી દીધી.

તેઓ કલકત્તાની કોઈ કંપનીના પ્રતિનિધિ હતા, અને દર મહિને અહીં તેમના ધંધાના કામે આવતા હતા. એટલે તેઓ મારા કરતાં આ વીંછી વિષે વધારે જાણુતા હતા એવું મારી આગળ સાબીત કરવા તેઓ તલપાપડ બની ગયા હતા. ૧૯૨૬ની સાલથી ૧૯૩૬ની સાલ સુધી તેઓ આ વીંછી મૂકીને તેઓ બીજો ક્યાંય ઉતર્યા નહોતા એટલે અહીં

હતું આવીને તેમણે ક્યારે શું જોયું હતું. એ અધુરું એક શ્વાસે મને સંભળાવવા તેઓ અધીરા બની ગયા હતા.

ભિંધથી, તે વખતે, મારી આંખો ઘેરાતી હતી, અને હું મનમાં મનમાં ખૂબ ચીડાઈ રહ્યો હતો. એવામાં તેમણે અવાજ જરા ધીમે કર્યો, ને એક વખત પૂંક ફેરવી દરવાજા ભણી નજર કરી લઈ કહ્યું : ‘ખરબર છે, આ ધરધણિયાણી પોતાના પુરુષને ભગાડી લાવી છે!’

અકસ્માત જાણે મારી ભિંધ જાણે ઊડી ગઈ!

મેં નવાઈ પામી પૂછ્યું : ‘શું કહો છો, હું તો હમેશાં એવું સાંભળતો આવ્યો છું કે પુરુષો જ સ્ત્રીઓને ભગાડી જાય છે,—આ તો એથી ભિંધું દેખાય છે!’

તેમણે કહ્યું : ‘એ જ ખુબી છે તો ! આ વાતની કાઠને ખરબર નથી, એ તો હું દશ દશ વરસથી અહીં જ આવ કરું છું ખરોતે, એટલે જાણી ગયો છું.’

‘કેવી રીતે જાણ્યું?’

‘અરે મશાય, એ તો લાંબી વાત છે. તે વખતે હું અહીં માત્ર બીજી વખત જ આવેતો ! અચાનક એક દિવસે રાતે ખૂબ ખૂબ સાંભળી મારી ભિંધ ઊડી ગઈ. નીચે જઈને જોઉં છું તો પેલિસને લઈને આ વીંશી-માલિકની સ્ત્રી અને તેના ધરનાં માણસો આવી પહોંચ્યાં હતાં—એ લોકો માલિકને બળજબરી ની પાછો ઘેર લઈ જવા આવ્યાં હતાં. ડોસો તો જતો હતો, પણ એટલામાં આ ધરધણિયાણી દોડતી જઈ પહોંચી તેનો હાથ પકડી ખેંચીને બોલી :

‘ક્યાં જાય છે?’

ડોસાએ કહ્યું : ‘મને છોડ, ઘેર જઈ’ છું. હવે બળજબરીથી અને પકડી ન રાખ!’

ધર ધણિયાણીએ કહ્યું : ‘ તું ન જા, તને કશું દુઃખ નહિ પડે. તારી પાસેથી હું એક પૈસો પણ નહિ માગું. હું જાતે ધંધો કરીને તને ખવડાવીશ. ’

ડોસો પણ એ સાંભળી કબુલ થઈ ગયો. અને ત્યારથી બેય જણાં લહેરથી રહે છે. કોઈ કષ્ટને છોડીને એક દિવસને માટે બધું ક્યાંય જતું નથી.

મેં કહ્યું : ‘ ડોસાની વહુનું શું થયું ? ’

‘ શું થાય ? રોષ માથાં ફૂટીને પાછી ઘેર ગઈ, અને કહે છે કે તે પછી થોડા વખતમાં તેણે ઝેર ખાઈને આત્માહત્યા કરી. ’

આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓને માથેથી ક્યારે આ અન્યાય, અને અત્યાચાર દૂર થશે એનો વિચાર કરતાં કરતાં હું ઊંઘી ગયો.

થોડા વખત પહેલાં જે હિંદુસ્તાની સ્ત્રીનો વિચાર કરતાં મને આનંદ થયો હતો, તે જ સ્ત્રી તેના જ જેવી એક નિર્દોષ અને સરળ બાલિકાના મૃત્યુનું કારણ બની હતી, તેને જ લીધે એક ઘરસંસારની શાંતિનો સમૂળગો નાશ થઈ ગયો હતો. એ જ્યારે જાણ્યું, ત્યારે માફ મન એનો વિચાર કરતાં વિષમય બની ગયું. સાથે સાથે એ ધર, અને એ સંસારનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું. મને માત્ર એવું જ થવા લાગ્યું કે આ ઘરમાં આશ્રય લઈને હું અનેક અન્યાયને ટેકા આપી રહ્યો છું. તે જ વખતે મને તે સ્થળ છોડીને જતા રહેવાની ઇચ્છા થઈ. પરંતુ તે જ દિવસે સાંજે નોકરીને માટે મળવા જવાનું હતું, એટલે તેનું શું પરિણામ આવે છે તે જણ્યા વગર કોઈ નવી વ્યવસ્થા ન કરવાનું મેં નક્કી કર્યું.

ગમે તેમ હો, ભગવાનની દયાથી તે જ દિવસે મારી નોકરીનું નકકી થઇ ગયું. મારો ચહેરો જોઇને શેઠ ખુશ થઇ ગયા. કહે : 'તમારે સૂટ પહેરવો પડશે.'

મેં ગમત કરી કહ્યું : 'મને સૂટ કરો તોયે મારાથી સૂટ નહિ પહેરાય.'

તકિયાને અઢલીને કમર ખંજવાળતાં મારા એ હિંદુસ્તાની શેઠે કહ્યું : 'ક્યોં ? આપ તો દેખતે બહુત સ્માર્ટ હૈ, સૂટ પેરનેસે ઓર બ્યાદા સ્માર્ટ માલુમ હોગા.'

મેં કહ્યું : 'બહુ સ્માર્ટ થાઉં તો લોકો પાછા મને છોકરામાં ગણી કાઢશે, એટલે એથી તમારું કામ જોઇએ એવું નહિ થાય. તેના કરતાં આ ખાદીનો ઝખ્ખો અને ચાદરમાં તમારું કામ વધારે થશે.'

'અચ્છા રહને દો—કામકા સ્થિતિ હોનેસે સૂટ નહિ મંગતા.'

હું હસીને નમસ્કાર કરી પાછો ફર્યો.

બીજે જ દિવસે મારે નોકરી પર હાજર થઇ જવાનું હતું. દેશી દવાઓની કંપની હતી—મારે દેશ વિદેશ ફરીને તેમની દવાઓનો પ્રચાર કરવાનો હતો. પગાર ઉપરાંત મને મુસાફરીનો બધો ખરચો મળે અને મુસાફરી દરમિયાન રોજના ખોરાકોના બે રૂપિયા વધારાના મળે !

મને તો જાણે આકાશનો ચાંદો હાથમાં આવી ગયો હોય એવું લાગ્યું ! આ અલુગાયુ સૌભાગ્ય આવી મળતાં આનંદથી મારી નસે-નસમાં લોહી ઉછળા મારવા લાગ્યું.

હવે સંન્યાસિનીની વાત મને યાદ આવી ગઇ. મેદાનની પાસે પોલિસ થાણું હતું, તેની પડખે થઇને એક રસ્તો સીધો ચાલ્યો જતો હતો. એ રસ્તે લોકોને પૂછતો પૂછતો હું કદમકુંવા તરફ ચાલ્યો.

હજી સાંજ પડી નહોતી. હમણાં જ એક બે ઘરોમાંથી શંખનો અવાજ આવવા માંડ્યો હતો, અને કોઈ કોઈ ઘરની કાચની બારી-માંથી હંમણાં જ વીજળાનો પ્રકાશ થતો દેખાયો હતો. થોડોવારમાં હું એક ઘર આગળ આવી બિભો. જોયું તો દરવાજા પર લખેલું હતું : 'મેનકા ભવન.'

બેઠા ઘાટનું સુંદર મકાન હતું. ચારે તરફ વિશાળ બાગ હતો. બગીચામાં યુકેલિપ્ટસ, વિલાયતી પામ, મેંગોલીયા, ગ્રાન્ડીફોરા વગેરેનાં ઝાડ હતાં. તેની વચમાં થઈને સીધો લાલ કાંકર પાથરેલો રસ્તો હતો, અને અસંખ્ય નાના નાના દેશી વિલાયતી ફૂલઝોડ તથા લતા-મંડપો કૃત્રિમ પહાડો, અને અરણ્યાંથી શોભી રહ્યા હતા.

છાતી ધડક ધડક થવા લાગી. આ જ શું પેલી સંન્યાસિનીનું ઘર હશે? બે વરસ થઈ ગયાં, હવે એ મને ઝાળખી નહિ શકે તો ? મૂગો મૂગો બિભો હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે શું કરવું ?

એવામાં એક માળી હાથમાં જસતની બારી લઈ ફૂલઝોડને પાણી પાતો બરાબર દરવાજાની સામે આવી બિભો.

મેં તેને પૂછ્યું : 'વ્રજેન વાગચી કા કુડી યહી હય ?'

માળી દરવાજો ઉઘાડી દેતાં બોલ્યો : 'જી, હા, સરકાર ! બાબુકા સાથે આપકા કોઈ રિદ્યાવ હય ?'

માથું જરા ખંજવાળી મેં કહ્યું : 'હાં, હય—કોઠીમેં બાબુ હય.'

'જી, હા સરકાર ! બાબુ તો કોઠીમેં હય.—આપ બૈઠિયે દક્ષતરમેં.'

આમ કહી તે મને બેઠકખાનામાં લઈ ગયો.

'બાબુ કોઠીમેં હય. 'એ સાંભળતાં જ મારું મન નિસ્તેજ બની ગયું. મેં ધાર્યું હતું કે એકદમ અણુધાર્યો સંન્યાસિનીની પાસે

પહોંચી જઈ એને ચમકાવી નાખીશ. હશે, એવું ન થઈ શક્યું તો હવે એનો અફસોસ કરીને પે શું ? એને ફરી આંખે જોવા પામીશ એ શું મારું કમ સૌભાગ્ય છે ?

મને બેઠકખાનામાં બેસાડી માળીએ પૂછ્યું : ‘આપકા નામ કયા હય, સરકાર ?’

મારા નામની—બેમાંથી એકને ખબર નહોતી ! એટલે શું કહેતું ઘિચત છે, તે ન સમજી શકવાથી હું કંઈક મુંઝવણમાં પડી ગયો.

એવામાં ચટ દબને માથામાં એક ચુકિત સ્પર્શી આવી. મેં કહ્યું : ‘ચંદ્રનાથસે એક આદમી આયા—બોલો.’

‘કયા બોલો ? ચમ—નથ—?’

મેં કહ્યું : ‘ના, ચંદ્રનાથ.’

‘હાં હાં ચંદ્રીનાથ ! અમ ઠીક હુઆ—આપ બૈઠિયે બાણુ, અબી આ જયગા.’

આમ કહી ખંડમાં દીવે કરી દઈ તે અંદર જતો રહ્યો.

હું ઉત્સુક બની બેસી રહ્યો. મને થતું હતું કે ચંદ્રનાથનું નામ સાંભળી કદાચ સંન્યાસિની પોતે જ દોડી આવશે.

આવો વિચાર કરું છું એટલામાં માળીએ આવીને ખબર આપ્યા કે બાણુને સમાચાર પહોંચ્યાડયા છે, તેઓ હમણાં આવે છે; તમે જરા બેસો.’

આમ કહી તે પાછો પોતાના કામે જતો રહ્યો.

થોડી વાર પછી મને લાગ્યું, બાણે સીડો ખરથી કાઢ નીચે ઊતરી રહ્યું છે—તેના સ્વિલપરનો અવાજ મારા કાને પડતો હતો—હું સમજ્યો, તે આવે છે. ગજવામાંથી રૂમાલ કાઢી મેં મોં લૂછી નાખ્યું. ત્યારપછી ખભા પરની ચાદર જરા ઠીક કરી હું ટટાર થઈને બેઠો.

એવામાં સામેનું પાલિશ કરેલા કાચનું બારણું ઉઘાડી એક ગૃહસ્થ બહાર આવ્યા. પંખખીઓના જેવો બલિષ્ઠ છતાં કિલ્લટ ચહેરો હતો. ખૂબ દેખાવડા હતા. આંખે કાળી ફેમનાં ચશ્માં હતાં. ઉમર ચાલીસની આસપાસ હશે.

મેં ઊઠી ઊભા થઈ તેમને પ્રણામ કર્યા.

સામા નમસ્કાર કરી તેમણે મારી સામેની ખુરશીમાં બેસતાં બેસતાં કહ્યું: ‘કોનું કામ છે આપને?’

મેં કહ્યું: ‘હું, વ્રજેનબાબુ છે.’

તેમણે કહ્યું: ‘હું જ વ્રજેનબાબુ. બોલો! શું કામ છે?’

હું નર્વસ બની ગયો, મારા કપાળે પરસેવો વળી ગયો.

મેં કહ્યું: ‘તો કદાચ સરનામામાં કંઈ ભૂલ થઈ લાગે છે. વ્રજેન વાગ્યી નામે અહીં—એટલે કદમકુચોમાં બીજા કોઈ ગૃહસ્થ રહે છે ખરા?’

તેમણે જરા ભવાં સંકોચી કહ્યું: ‘મને ખબર છે ત્યાં લગી તો આ પટણા શહેરમાં આ નામની બીજી કોઈ જ વ્યક્તિ નથી. મને અહીં આજકાલ કરતાં સોળ વરસ થયાં, મેં કોઈ બીજા વ્રજેન વાગ્યીનું નામ સાંભળ્યું નથી, મશાય!’

પછી જરા થોભી, મારી સામે બેઠી, મને નખશિખ નિહાળી લઈ કહ્યું: ‘તમે ક્યાંથી આવો છો?’

એક ધુટડો ગળી, બે વાર ઉધરસ ખાઇ, ગળું સાફ કરીને મેં કહ્યું: ‘હું બહુ દૂરથી આવું છું—હાવડા જીલ્લાના એક ગામડામાંથી.’

તેમણે કહ્યું: ‘શું કામ હતું, કહેશો?’

મેં કહ્યું: ‘કહું—હાસ્તો, એવી કંઈ જાણે આખત નથી. પટણામાં કામે આવવું થયું, એટલે મને થયું કે લાવને જરા ભેગો થતો જાઉં. પણ સરનામામાં કંઈ ગફલત નથી જ થઈ—મેં મારા જ હાથે તે લખેલું છે, અને તેમાં ભૂલ તો નથી જ થઈ.’

તેમણે જરા હસીને કહ્યું: ‘તો પછી તમે એમને કેમ ઓળખતા નથી? ઠેકાણું તો સાચું છે!’

મેં કહ્યું: ‘ન કેમ ઓળખું, મશાય, એમની સાથે કલાકોના ક્લાકો કાઢ્યા છે.’

તેઓ જરા ગમતમાં બોલ્યા: ‘ક્યાં, કહો તો!’

મેં કહ્યું: ‘ચંદ્રનાથ પહાડ પર. બે વરસ પહેલાં તેઓ અને તેમનાં પત્ની મેનકા દેવી ત્યાં આવ્યાં હતાં. બંનેએ સંન્યાસીનાં ભગવાં કપડાં પહેર્યાં હતાં. તેમની સાથે ખૂબ પરિચય થયો હતો.’

બોલતાં બોલતાં મેં જોયું તો એ ગૃહસ્થનું મોં પથ્થરના જેવું કઠોર બની ગયું હતું. ચસ્માંમાંથી તેઓ એકીનજરે મારી આંખો સામે તાકીને જોઈ રહ્યા. પછી ધીરે ધીરે તેમની આંખો પહોળી થવા માંડી અને જાણે કાઈ પાગલતા તેમની આંખો ને મોં પર ફૂટી નીકળી.

ભયથી મારી છાતી તે વખતે થર થર કંપતી હતી.

આ શું થયું! જે માણસ અત્યાર સુધી મારી સાથે આમ મીઠા-શુધી વાત કરતો હતો, તેનામાં એકાએક આ પરિવર્તન શું! ન સમજવાથી હું ગભરાઇ ગયો. એકદમ ખુરશીમાંથી ઊડીને ઊભા થઈ

જઈ મેં તેને પ્રણામ કરી કહ્યું : ‘ઠીક. તો હું જઈ—વગર કારણે તમને આટલી તકલીફ આપી તે બદલ માફી માગું છું.’

મારા આ શબ્દોનો કંઈ પણ જવાબ દીધા વગર તેઓ તેમ ને તેમ ત્યાં બેસી રહ્યા.

પછી હું ધીરે ધીરે બેઠીને ખૂબ સંકોચપૂર્વક ચાલતો બારણા મુઠી પહોંચ્યો, એટલામાં તેઓ ખૂબ પાડી બેઠ્યા : ‘બેસો રહો !’

ચમકીને હું બેસી રહ્યો.

તેવી જ ફાટેલી આંખે મારી સામે જોતા જોતા ખુરશીમાંથી બેઠીને તેમણે ધડાક દઈને મારો એક હાથ પકડી લીધો, ને કહ્યું : ‘બેસો !’

હું કાંઈ પણ બોલ્યા વગર, મૂંગો મૂંગો ફરી તેમની સામેની ખુરશીમાં બેસી પડ્યો. પછી તેઓ ટગર ટગર મારી સામે જોઈને બોલ્યા : ‘શું કહ્યું, હું પ્રજેન્દ્ર વાગતી નથી ?’

મેં માથું ખંજવાળી કહ્યું : ‘કદાચ તમે પ્રજેન્દ્ર વાગતી હશો, પણ હું જે પ્રજેન્દ્ર વાગતીને મળવા આવ્યો છું તે તમે નથી.’

ધીમા છતાં મંભીર અવાજે બોલે તેઓ મને મારવા બેઠતા હોય તેમ બોલ્યા : ‘કાણ કહે છે હું નથી ?’

મેં કહ્યું : ‘હું એમને ઓળખું છું.’

હું પૂરું બોલી રહું તે પહેલાં તેમણે એકદમ કહ્યું : ‘ખોટી વાત ! તમે એને ઓળખતા જ નથી.’

મેં બચબીત સ્વરે કહ્યું : ‘જી, આપને હું નથી ઓળખતો એ વાત સાચી છે, પરંતુ મેનકા દેવીના પતિને ઓળખું છું.’

‘Shut up, liar ! (ચૂપ કર, લખાડ !) તું તેને પણ નથી ઓળખતો.’

આમ કહી તેમણે ચીસ પાડી દીધી. પછી જોરથી દાંત બીંસીને બોલ્યા : ‘તમે મેનકા દેવીની સાથે તેમનાં લગન થતાં જોયાં છે ?’

મેં કહ્યું : ‘જી ના, એ કેવી રીતે જોઈ ?—પણ તીર્થસ્થાનમાં જઈને કોઈ ગારના ચોપડામાં બોટું નામ લખાવે નહિ. મેં મારી સગી આંખે એ લખેલું જોયું છે.’

વળી મને ધમકાવતાં તેણે કહ્યું : ‘શું લખેલું જોયું છે ?’

મેં કહ્યું : ‘મેનકા દેવી, પતિ શ્રી વ્રજેન્દ્ર વાગચી, કદમ્બકુંવા,—’

‘અસ !’

હું ચૂપ થઈ ગયો.

પછી તેમણે કહ્યું : ‘હું જ એ વ્રજેન્દ્ર વાગચી છું—’

‘પરંતુ હું તો એમના પતિ તરીકે કોઈ બીજા માણસને—’

તેઓ ગર્જના કરી બોલ્યા : ‘ચૂપ ! મારા સિવાય બીજા કોઈ તેને પતિ નથી.’

આમ બોલતાં બોલતાં તેમણે ખૂબ મારી : ‘કાકી !’

દશોક વરસની એક ખીલું ખીલું થતી છોકરી દોડતી દોડતી ત્યાં આવીને હાજર થઈ.

હું ચમકી પડ્યો ! નવાઈ જેવું હતું—તેની આંખો બરાબર સંન્યાસિનીના જેવી હતી.

છોકરીનો હાથ મળ્યો ત પકડી તેમણે મને પૂછ્યું : ‘ બોલો, આ કોના જેવી દેખાય છે ?—સાચું કહેજો હોં ! જૂહું બોલ્યા તો ચાખૂં કેટકાવીશ.’

આમ કહી સડાક કરતો મેજના ખાનામાંથી તેમણે એક ચાખૂં બહાર કાઢ્યો.

આવી ‘મન્યું ! આ કંઈ જાતનો પ્રશ્ન ? ભયથી મારી છાતી ધડકવા લાગી. છેવટે શું હું કોઈ પાગલના પંખમાં તો નથી સપડાયો ને એમ મને થયું !’

તેમણે કહ્યું : ‘ સાચું બોલો !’

મેં કહ્યું : ‘ આંખો તો બરાબર મેનકા દેવીના જેવી જ છે—કાળા હોઠના ખૂણા પર કાળો તલ સુદ્ધાં છે. અને બાકીનાં રૂપરંગ તમારા જેવાં છે !’

તેઓ એકદમ ફૂટકો મારી મને છાતીએ ભીડી બોલ્યા : ‘ Exactly! (બરાબર !) એટલે હું કહું છું તે સાચું છે ને !’

હું હા—ના કંઈ બોલું તે પહેલાં જ તેઓ મારો હાથ પકડી મને ખેંચતા ખેંચતા ઘરની અંદર લઇ ગયા. પછી આરસની સુંદર સીડી ચડી, એક ઓરડા આગળ જઈ બેસી રહી, હુકમ કરતા હોય તેમ બોલ્યા : ‘ જૂતા બોલો !’

પછી એ ખંડનું બંધ બારણું ઉઘાડી તેમણે ફરી મને હુકમ કર્યો : ‘ આવો અંદર !’

નાના છોકરાની પેઠે તરત જ મેં તેમની આંખોનું પાલન કર્યું. પરંતુ અંદર પેસતાં જ હું ભાન બૂલી ગયો. આવો સરસ શણગારેલો ખંડ, આ પહેલાં મેં કદી જોયો નહોતો. બાજુ ઇન્દ્રપુરી જોઈ લ્યો ! મખમલની જળમ આખા ઓરડામાં બિછાવેલી હતી. માથા પરના છાપરામાં અદ્ભુત કોતરણી કરેલી હતી ! ત્યાંથી બિલોરી કાચનું વીજળીના દીવાઓનું ઝુમ્મર લટકતું હતું. રંગેલો દિવાલો પર વિલાયતના ચિત્રકારોનાં મોટાં મોટાં ચિત્રો સોનેરી ફ્રેમમાં લટકતાં હતાં, પિત્તળનાં કુંડાંમાં ભાતભાતના છોડવા હતા, અને તેની ડાળીએ ડાળીએ વિવિધ-વર્ણનાં ફૂલ ખીલેલાં હતાં—તાબ્બ ફૂલની મૃદુ સુગંધથી ઓરડાની હવા સુગંધિત બની ગઈ હતી—બારી બારણાં પર ઝળીવાળા વિલાયતી પડદા ને તોરણો બહારના ધીમા પવનમાં હાલતાં હતાં. ઓરડામાં એક તરફ મખમલથી મઢેલાં સોફા, કોચ વગેરે હતાં અને બીજી તરફ એક નાનું હારમોનિયમ મેજ પર મૂકેલું હતું.

વિલાસનાં આ બધાં સાધનો હું આંખો ભરી ભરીને જોતો હતો !

એટલામાં ઓચિંતા તેઓ બોલી ઊઠ્યા : ‘શું જોઈ રહ્યા છો આમ ?’

આ સાંભળી હું પહેલાં તો મુંઝાઈ ગયો. પછી એકદમ તેમના મોં સામે જોઈ મેં કહ્યું : ‘આપનો રસ બહુ ઊંચા પ્રકારનો છે !’

તેમણે ધમકોના સ્વરે કહ્યું : ‘મારો નહિ !’

તેમને જરા ખુશી કરવાના હેતુથી મેં કહ્યું : ‘એટલે ? આ બરબાર બધાં તમારાં છે, છતાં આ દુર્લભ કલાકારીગરી ને સૌન્દર્યની પાછળ રહેલી નસિકતા તમારાં નથી એમ તમે કહેવા માગો છો ?’

પછી તેઓ મારો હાથ પકડી મને ખેંચતા ખેંચતા એ જ ખંડના ખારણામાં થઈને બાળુના બીજા ઓરડામાં લઈ જઈને બોલ્યા : ‘મારું કશુંયે નથી,—બધું એનું છે.’

આમ કહી તેમણે દિવાલ પર લટકતા એક વિશાળ તૈલચિત્ર તરફ મારી દૃષ્ટિ ખેંચી.

ચિત્ર સામે જોતાં હું મારી આંખો ફેરવી શક્યો નહિ. સંન્યાસિનીના લગ્નનું એ ચિત્ર હતું—એના ગળામાં એક તામ્રનું કૂચની માળા હતી, આંખો અને મોં પર એવું જ અદ્ભુત હાસ્ય હતું ! ચિત્ર નહિ, જાણે જીવંત પ્રતિમા મારી સામે જોભી હતી ! મેં જીવનમાં કદી આવી જામી જોઈ નથી. જાણે એના અંગપ્રત્યંગમાંથી હાસ્ય વેરાઈ રહ્યું હતું ! આંખો હસતી હતી નાક હસતું હતું, પાતળા બને હોઠ હસતા હતા, કપાળ પર ફરકતો વાળની લટો હસતી હતી, મોતીના જેવા દાંત હસતા હતા ! ગાલ ઉપરનો કાળો તલ્લ હસતો હતો, શંખના જેવી સફેદ ગરદન સુદ્ધાં હસતી હતી વળો આ ખંડ, પેલા ખંડ ફરતાં પણ વધારે સમજાવેલા હતા. અહીં આ જામી ખૂબ જ સરસ દેખાતી હતી.

મારી પાસે આવી તેમણે ધીરે ધીરે કહ્યું : ‘કવી લાગે છે ?’

મેં કહ્યું : ‘અદ્ભુત !’

નસકારાં ચડાવી તેણે કહ્યું : ‘જટ નોનસેન્સ !—હૅવન્સી ! સ્વર્ગીય !’

છેલ્લા શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં કરતાં એની આંખો ઝબૂકી જાઠી.

તેમણે કહ્યું : ‘આવું રૂપ ધરતી પર હવે જોવા મળતું નથી !’

મેં કહ્યું : ‘ખાસ કરીને આપણા દેશમાં આવું રૂપ એક અકરમાત ગણાય !’

તેમણે જરા રાષભર્યા અવાજે કહ્યું: ‘આપણા દેશમાં—એટલે શું કહેવા માગો છો? આખી દુનિયામાં જો ક્યાંય આવું રૂપ બતાવે તો હું તમે કહો તે હારી જવા તૈયાર છું!’

મેં કહ્યું: ‘આખી દુનિયાની વાત જવા દો—ફાણે આખી દુનિયા જોઈ છે તે કહો!’

તેઓ છેડાઈ પડી બોલ્યા: ‘ફાણે કેમ, મેં જોઈ છે. આખી દુનિયાના જોવા લાયક બધા દેશો જોઈ આવ્યો છું—પરંતુ આવું રૂપ ક્યાંય જોયું નથી.’

નવાઈ પામી હું તેના મોં સામે જોઈને બોલ્યો: ‘તમે દુનિયાની સુસાફરી કરી લાગે છે.’

તેમણે કહ્યું: ‘હા, હું ઈંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઈટાલી, ચીન, જાપાન બધા દેશો જોઈ આવ્યો છું.’

માનપૂર્વક હું માયું નમાવી ઊભો રહ્યો. પછી ખબર પડી કે ખનારસ યુનિવર્સિટી તરફથી શિષ્યવૃત્તિ મેળવી તેઓ આ બધાં શિષ્યલુનાં કેન્દ્રો જોવા ગયા હતા!

એ રૂપ-ગુણ-અને વિદ્યામાં અસાધારણ વ્યક્તિ તરફ હું જોઈ રહ્યો. થોડો વાર પછી તેમના પરથી આંખ ઉઠાવી લેતાં જ મારી નજર જઈને પડી એ ચિત્રનો બાળૂમાં આવેલા એક અતિ સુંદર ઓરડામાં રહેલા સુસજ્જિત પત્રંગ ઉપર. પત્રંગ ઉપર જોડાજોડ બે ઓશીકાં મૂંઢલાં જોઈ મને મનમાં કંઈ કંઈ થઈ ગયું!

મેં પૂછ્યું: ‘આ તમારો શયનખંડ લાગે છે!’

તેમણે કહ્યું: ‘મારો નહિ...અંનો. અહીં તમે જે કાંઈ જુઓ

છો તે બધું એના હાથે ગોઠવેલું છે. હું તો માત્ર એનો વફાદાર સેવક છું—બધું જાતનપૂર્વક સાચવી રહ્યો છું.’

મેં હસી પડી કહ્યું : ‘વગર પગારની, બહુ સરસ નોકરી તમને મળી ગઈ છે !’

તેમણે કહ્યું : ‘હસો છો, પણ ખબર છે, આવા શેઠની નોકરી મળવી એ મોટું સૌભાગ્ય છે !’

મેં કહ્યું : ‘જરૂર ! વારૂ, તો જરા બોલાવોને એમને, ધણા દિવસથી જોયાં નથી—જેઠં તો ખરો હવે મને ઓળખે છે કે નહિ ?’

તેમણે ગુસ્સે થઈને કહ્યું : ‘કઈ જાતના ગૃહસ્થ છો તમે—ખરજીને મળવાનું કહો છો—ખબર છે તેઓ ચુસ્ત પડદો પાળનારાં છે !’

મેં કહ્યું : ‘શું કહો છો ! ચંદ્રનાથમાં મેં એમનો જીવ બચાવ્યો હતો ! મારો એમની સાથે ઠોક ઠીક વાર્તાલાપ ને પરિચય પણ થયેલો છે !’

‘ચંદ્રનાથ ? મારી સ્ત્રી તો કદી ત્યાં ગઈ નથી !’

મેં કહ્યું : ‘આ કેવી વાત કરો છો, મશાય ! સંન્યાસિનીનાં ભગવાં લગ્ન પહેર્યાં હતાં ને શરીર પર સુખ સાલ્યખીની કાઈ જ નિશાની નહોતી. મેં પર ઉપવાસની અસર હતી, અને ક્યાંયે જગા ન મળવાથી છેવટે ગોર મહારાજના રસોડાની ઓસરીમાં રાત આખી પડી રહ્યાં હતાં.—પછી આખો દિવસ કેટલી દોડાદોડ ને કેટલું કષ્ટ વેઠ્યું છે—એ બધું શું ખોટું ?’

‘હા, ખોટું—એ મારી સ્ત્રી નથી—મારી સ્ત્રી કદીયે સંન્યાસિની

નથી—આ વૈભવ અને વિશ્વાસમાં એ ઊછરેલી છે—તમે કહો છો એવું કશું એનાથી કદી વેકાય નહિ.’

મેં કહ્યું : ‘શું કહો છો તમે!—આ છાત્રી તો એમની જ છે—પણ સાથે કોઈ સંન્યાસી હતો. જેને ભૂલથી મેં એમનો પતિ—’

ગાંડાની પેઠે ચીસ પાડી તે મારા જ શબ્દોને પકડી લઈ બોલ્યો : ‘ખચરદાર ! તેનો પતિ મારા સિવાય બીજો કોઈ નથી ! જૂઠું, જૂઠું, —બધું જૂઠું !’

બોલતાં બોલતાં એકદમ તેઓ બેભાન થઈ ત્યાં પડી ગયા.

ધબાક કરતો એક અવાજ થયો !

સાથે સાથે ચારે તરફથી નોકર ચાકર દોડી આવ્યા. કોઈ તેમના માથા પર પાણી છાંટવા લાગ્યો. તો કોઈ પવન નાખવા લાગ્યો, તો કોઈ દાકતરને બોલાવવા દોડ્યો.

એ જોઈ મારા હાથપગ થરથર કાંપવા લાગ્યા.

નોકરોએ કહ્યું : ‘આપે શું એમની સ્ત્રીની વાત કાઢી હતી ?’

મેં બીતાં બીતાં કહ્યું : ‘હા, તે શું થયું ?’

નોકરો કંઈ પણ જવાબ દીધા વગર ચૂપ રહ્યા.

હવે મારી દશા ખરાબ થઈ પડી. હું જાણે ત્યાં કોઈ ગુનેગાર હોઈ તેવી રીતે બધા મારી સામે જોઈ રહ્યા હતા. મને થયું કે હવે અહીંથી નાસી છૂટું તો હાથ !

તેથી એક નોકરને મેં ખૂબ ધીમેથી કહ્યું: ‘મારે જવું છે—મને બહાર જવાનો રસ્તો દેખાડો તો સારું.’

નોકરને પણ આ બધા અહીંથી રસ્તે પડે તો સારું, એવું થતું હોવું જોઈએ. તેણે કહ્યું: ‘ચાલો.’

તેની પાછળ પાછળ મેં ઊતરવા માંડયું.

સીડી ઊતરી રહ્યા પછી નોકરે મારા કાનમાં ધીમેથી કહ્યું: ‘શેઠાણીમાને ખોઈ બેઠા ત્યારનું બાલુનું મગજ આવું થઈ ગયું છે. તેમના પર એમનો ખૂબ જ પ્રેમ હતો ખરો ને! એવો પ્રેમ કે એક પણ એમને ન જુએ તો પાગલ બની જાય. આમ બરાબર રહે છે—કામકાજ કરે છે, વાંચવા લખવાનું કરે છે—પરંતુ જો સ્ત્રીની વાત કાઢી તો તરત મગજ ચસકી જાય છે! કોઈ પુરૂષને સ્ત્રી પર આટલો પ્રેમ રાખતો આ પહેલાં મેં કદી જોયો નથી!’

નોકરના મોંએથી આ શબ્દો સાંભળી મને ખૂબ ગુસ્સો ચડ્યો. એક વખત તો મને થઈ ગયું કે એને સંભળાવું કે તું બેટો ભૂત બંગાળી સ્ત્રીપુરુષોનો પ્રેમ કેવો હોય છે એની તને ક્યાંથી ખબર પડે?

પરંતુ શેઠાણીમા મરી ગયાં છે એવું સાંભળ્યું એટલે એ શબ્દો મોંમાંથી કાઢવાનું મને મન થયું નહિ.

હવે આ ગૃહસ્થનું બધું આચરણ મારી આંખ આગળ રખાઈ થઈ ગયું. મને વાતચીતમાં તેમણે ખૂબ કડવા શબ્દો સંભળાવ્યા હતા, ને ગાળો પણ દીધી હતી, પણ તેને માટે હવે મને ખોટું લાગ્યું નહિ. ઊવડું મને ગર્વ થવા લાગ્યો કે આવું પ્રેમનું એક ઉજ્જવળ ચિત્ર નજરોનજર જોવાનું સૌભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું!

આખે રસ્તે મેં નોકરની સાથે બીજી કંઈ જ વાતચીત કરી

નહિ. કાષ્ઠ ઊંડી વેદનાથી મારું સમસ્ત અંતઃકરણ જાણે ભરાઈ ગયું હતું.

દરવાજો વટાવી રસ્તા પર પગ દેતાં જ મારી એ ચમકે ભાંગી ગઈ. તોફાર મારી પાછળ દરવાજો બંધ કરતો હતો ત્યાં અચાનક મેં તેની પાસે જઈને પૂછ્યું : ‘ક્યારે મરી ગયાં ?’

તોફાર એકદમ આભો બની ગયો. મારા મોં સામે જોઈ તે નવાઈ પામી બોલ્યો : ‘મરી ગયાં ? કાણ ?’

મેં કહ્યું : ‘તમારાં શેકાણી ?’

તોફાર હિંદુસ્તાની હતો, અને ઉંમર પણ પચાસથી વધારે થઈ હતી. હાથ વડે કપાળ ઠોકી એણે કહ્યું : ‘હા ભગવાન ! મરે થું કરવા !’

‘મરી નથી ગયાં ?’ તેના શબ્દો પકડી લઈ મેં કહ્યું.

પછી તોફાર ખૂન જ ધીમે અવાજ કરી બોલ્યો : ‘ભાગ ગિયા દુસરા મરદ કો સાથ—’

‘હે ? નાસી ગઈ છે બીજા માણસની સાથે ?’

હું ચમકી ગયો. સામો વજાવાત થયો હોત તો પણ હું કદાચ આટલો ચમકત નહિ. છાતીમાં જાણે કંઈક ભરાઈ આવ્યું, અને મારો શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો.

બધો રસ્તો ચાલીને જ્યારે હું વીંશીમાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે રાતના આઠ વાગ્યા હતા. જેમ તેમ બે કાળીઆ પેટમાં નાખી હું સૂઈ ગયો.

તે દિવસે મોડી રાત સુધી ક્રમે મને ઊંઘ આવી નહિ. રહી રહીને કેવળ મારા મનમાં એ જ વિચારો આવવા લાગ્યા કે આવો રૂપવાન, બલિષ્ઠ, વિદ્વાન અને કમાવાની શક્તિવાળો સ્વામી મળ્યો, અને એનો સંપૂર્ણ પ્રેમ મળ્યો, તોયે જે સ્ત્રી એને છોડીને બાગી ગઈ એ કેવી હશે ? એને સંસારમાં હવે કંઈ ભૂખ રહી હશે ?

ખીજ દિવસથી પટણા શહેર મને એવું ખરાબ લાગવા માંડ્યું કે ત્યાં એક પળ રહેવાને માં મન માનતું નહોતું. સંન્યાસી અને સંન્યાસિનીનું આખું રહસ્ય હવે મને ખૂબ સ્પષ્ટ સમજાઈ ગયું. અને એનું નામ લેતાં જ આ ગૃહસ્થ કેમ પાગલની પેઠે ગુસ્સે થઈ ગયા હતા તે પણ હવે સમજાયું. પરંતુ એક વાત ન સમજી શકવાથી મારું પણ માથું જાણે ભ્રમતું હતું. તીર્થસ્થળમાં આવીને જેઓ જૂઠું ખોલે છે, દેવતાની જેઓ મસ્કરીઓ કરે છે તેઓ કઈ જાતના માણસ હશે !

પવિત્ર દેહે અને શુદ્ધ ચિત્તે, આજે પણ હિંદુઓ વેદ અને પુરાણના મંત્રો ઉચ્ચારીને જે બધાં દેવ દેવીઓની પૂજા કરે છે, તેમનું અપમાન કરવાની ઘૃષ્ટતા કરનારાઓનો વિચાર કરતાં પણ મને કંઈ કંઈ થઈ જાય છે. હું પોતે ધાર્મિક નથી, અને ધર્મકર્મમાં મન પરોવવા જેવી મારી ઉંમર પણ હજી થઈ નથી, પરંતુ દેવ દેવીનાં મંદિર આગળ થઈને ઊંચે માથે હું પસાર થઈ શકતો નથી. મારી નસોમાં, અસ્થિમાં, ને મજ્જામાં પિતાપિતામહ અને પૂર્વ પુરુષોનું જે લોહી આજે પણ વહી રહ્યું છે તે જાણે પોકાર પાડીને મને સંભળાવે છે કે અરે મૂર્ખ ! બૂલતો મા કે માણસના કરતાંયે મોટી માણસની આ ધર્મશ્રદ્ધા છે—જુગોના જુગો વીતી ગયા—કેટલા માણસો

આવ્યા, ને કેટલા ગયા, પરન્તુ આજે પણ એ શ્રદ્ધા એવી ને એવી અમર થઈને બેઠી છે !

ગમે તેમ હો, ભગવાને જાણે મારી સામે જોયું. તેજ દિવસે ઓફિસમાં જતાં, હિંદુસ્તાની મેનેજરે મારા કામકાજની મને સમજ પાડી દીધી., અને ખીજા જ દિવસથી હું મારું કામ શરૂ કરી શકું તેવી ગોઠવણ કરી દીધી.

નસીબ સંજોગે તેજ દિવસે ખપોર પહોંચી હું મારો ખિસ્તરો અને પેટી લઈ મજફરપુર તરફ રવાના થયો. પટણા અને તેનું ખિલત્સ સ્મરણ પાછળ રહ્યાં. એ સ્મરણ સમૂળ્યું જ ભૂલી જઈ, એવી હું, સ્ટીમરમાંથી ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતા બાંકોપુર શહેર તરફ જોઈ ભગવાનને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

: ૫ :

ઘણા દિવસ બેકાર બેસી રહ્યા પછી નોકરી મળવાથી મારે ઉત્સાહ માતો નહોતો—અમણા ઉત્સાહથી મેં કામ કરવા માંડ્યું. બે દિવસનું કામ એક દિવસમાં કરતો, ત્રણ દિવસનો રસ્તો દોઢ દિવસમાં કાપતો. જ્યાં ગાડી નહોતી ત્યાં ચાલીને જતો, અને જ્યાં ગાડી હતી ત્યાં દિવસ રાત ચાલચાલ કરતો. આરામ લેવાનું મને મન જ નહોતું થતું.

મને થતું હતું કે ઘણા દિવસ બેકાર બેસી રહીને હું આળસુ ને એટી બની ગયો છું—મારું મન જેવું સજીવ હતું, તેવું શરીર નહોતું. તેથી મનની પાછળ પાછળ શરીરરથને દોડાવવા માટે સારથીની પેઠે સાવધ બની લગામ પકડીને હું બેઠો હતો. વંટોળીઆની પેઠે હું એક ગામથી બીજે ગામ જતો હતો, દેશ દેશાવર જતો હતો.

આવી રીતે બે મહિનામાં હું છાપરા, મજફરપુર, મતિહારી, દરબંગા, મુંગેર, ભાગલપુર વગેરે સ્થળે ભમી ભટકીને ઝોડડે લઈને પાછો પટણા આવ્યો. કંપનીના સંચાલકો પહેલાં બે મહિનાનું મારું કામ જોઈ મારા પર બહુ ખુશ થયા.

પછી તેમણે મને કાશી જવાનો હુકમ કર્યો.

કાશીનું નામ સાંભળી મારું શરીર રોમાંચિત બની ગયું! કેટ-કેટલી વાતો, ને કેટકેટલી કથાઓ કાશીપુરી વિષે સાંભળી હતી! વેદ પુરાણમાં પણ જેનો ઉલ્લેખ છે એવી આ પૃથ્વીની જૂનામાં જૂની નગરીને જોવા માટે મારું મન અધીરું બની ગયું. એની ધૂળમાં કેટ કેટલી દેવતાઓની ચરણરજ પડેલી છે, કેટકેટલાં રાજ્યોનો ઉદય અને અસ્ત, કેટલાયે ગવિષ્ઠાના ગર્વખંડનનાં સ્મરણો એની જમીનની સાથે જડાઈ ગયેલાં છે કાણ જાણે!

હરિશ્ચન્દ્ર અને વિશ્વામિત્રની વાત યાદ આવી, અન્નપૂર્ણાની સંસારકામનાની વાત યાદ આવી,—શિવની નૂતન સૃષ્ટિ, મર્ત્યલોકનું સ્વર્ગ, હિંદુઓનું ઐષ્ઠ તીર્થ એ વારાણસીનું માહાત્મ્ય યાદ આવ્યું. જ્યાં મરવાથી માણસને ફરી જન્મવું પડતું નથી, અને એકદમ શિવ-લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે એ સ્થાન કેવું હશે તે જોવાનો મારા દિલમાં ખૂબ ઉમંગ હતો.

એક વખત એક પંડિતને મોઢે સાંભળ્યું હતું કે કાશીધામ મહાદેવના ત્રિશળની ઉપર છે! તેથી તેઓ કહેતા હતા કે દેવાધિદેવ મહાદેવ, જેઓ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના દેવતા છે, એમના ત્રિશળનાં ફળાં પર જે સ્થાન આવેલું છે ત્યાં પહોંચવું બધા માણસોને માટે શક્ય નથી.

મેં નવાઈ પામી એમને પૂછ્યું હતું : 'તો પછી જુગજુગથી આટઆટલાં માણસો કાશી જાય છે ને આવે છે, એ કેવી રીતે શક્ય બને છે?'

તેમણે કહ્યું : 'એ બને છે. શિવની પાસે ત્રિશળ છે એટલે ત્રણ શળ છે—એ ત્રણ શળ તે સત્ત્વ, રજસ્સુ ને તમસ્સુ એવા માણસના

ત્રણ ગુણ. આ ત્રણ ગુણની ઉપર જવાય તો, એટલે કે ત્રિગુણાતીત થવાય તો, માણસ ખરેખરા કાશીધામમાં પહોંચે—એને શિવલોક પ્રાપ્ત થાય.’

આ શબ્દોનો આધ્યાત્મિક અર્થ મને બહુ સરસ લાગ્યો હતો. મેં ભક્તિભાવપૂર્વક એ પંડિતના પગની રજ માથે ચડાવી હતી.

આ વાત પણ અત્યારે યાદ આવી ગઈ. મને થયું : હું જીવાન છું—સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ ત્રણે મારા હૃદયમાં આસન જમાવી પડ્યાં છે એટલે ખરેખરા કાશીધામમાં પહોંચવાનું મારાથી બનશે કે નહિ તે હું નથી જાણતો, તેમ છતાં મારા પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ જે તીર્થની જાત્રા કરવા ગયા હતા, તે તીર્થમાં મારું શરીર તો પહોંચશે—આ મારા ઉત્સાહનું કારણ હતું ! કાલભૈરવ આટલું થવા દે તો બસ !

બીજા દિવસે સવારે જ્યારે ગાડીનો વેગ એકદમ ઓછો થઈ ગયો, અને ધીમે ધીમે ટ્રેન ‘હાર્ડિંગ પુલ’ પર ચડવા લાગી, ત્યારે મુસાફરોની જૂઓથી મારી બંધ બેઠી ગઈ !

વિશ્વનાથજી કી જય ! ગંગામાઈ કી જય ! બોલી લોકો ખડિંગ ખડિંગ કરતા ગંગામાં પૈસા ફેંકતા હતા. હું એકદમ ગળવામાં હાથ નાખી બેઠીને બેઠો થયો. સાથે સાથે મને વિચાર આવ્યો કે આવી રીતે પાણીમાં પૈસા નાખવાથી શો ફાયદો ? અત્યંત સહાનુભૂતિપૂર્વક મેં એ અબણ મુસાફરોની સામે જોયું. અને ગળવામાંનો પૈસો ગળવામાં જ રહેવા દીધો—ત્યાં એકાએક બહારના દેખાવ તરફ મારી નજર પડી.

તે વખતે ગંગાને કિનારે પ્રજાતનાં કિરણો પડવા માંડ્યા હતાં. એ જોઈને આનંદથી મારા શરીર પર રોમાંચ ખડા થઈ ગયા.

કેવું મહાન દસ્ય હતું એ ! શાંત નિસ્તરંગ ગંગા પોતાની સ્વચ્છ નીલ જલધારા વડે, અસંખ્ય મહાલયો, મંદિરોનાં શિખરો, અને ગગનચુંબી મિનારાઓથી શોભતા એક નાનકડા પહાડને અર્ધ ચંદ્રાકારે ઘેરી વળેડી હતી. પરાઈના ઝાંખા અજવાળામાં બધું ઝાંખું ઝાંખું દેખાતું હતું. મને લાગ્યું, જાણે દ્રાઈ તપસ્વિની રમણી, તપથી દુઃખળા દેહે નીલાંબરી સાડી ધારણ કરીને, તપોભંગ પછી, શ્રી દેવાધિદેવ મહાદેવના ચરણમાં પ્રણામ કરી રહી છે, અને મહાદેવની ધ્યાનવશ આંખો, અને હોડના ખૂણામાં ફરકતું પ્રસન્ન હાસ્ય એ ભક્તિમતીની તપસ્યાથી પોતે સંતુષ્ટ થયા છે એવું અતાવે છે. તરત, ગજવામાંથી જે હાથ આવ્યું તે મૂઠો ભરીને ચૈસા કે પાવત્રી એઆની મેં ગંગામાં નાખી દીધાં. મને થયું, આ પરીક્ષાની પણ છે. દેવતાને ઉદ્દેશીને કરેલા આ સામાન્ય ત્યાગમાંથી જ માણસને એક દિવસ વિરાટ ત્યાગનું શિક્ષણ મળશે; ભગવાનની ખાતર, એમના ભક્તની ખાતર, એમણે સરજેલા સકળ જીવોની ખાતર, એક દિવસ માણસ પોતાના સર્વસ્વને ત્યાગ કરતાં શીખશે.

મેં જય વિશ્વનાથ ! કહી પ્રણામ કર્યાં.

પુલ વટાવી રાજવાટ રોશને જઈને ગાડી ઊભી રહી. અહીં ઊતરીને પણ કાશી જવાય છે, પણ બહુ દૂર પડે છે. તેથી આના પછીના રોશને, બનારસ કેન્ટોનમેન્ટે ઊતર્યો—અથા અહીંથી જ જાય છે.

મુસાફરોની ભીડથી પ્લેટફોર્મ ભરાઈ ગયો હતો. ટિકિટ આપી બહાર નીકળી પુલ પરથી ઊતરતાં જ એકાવાળા અને ટાંગાવાળાની

ખેંચાખેંચ શરૂ થઈ. બે આનાથી કસી કસીને છેવટે દશ પૈસામાં એક ટાંગો કરી હું ઉપડયો.

નાનકડો એકકો દમ વગરના ઘોડાને લીધે હુકહુક કરતો ચાલતો હતો. સ્ટેશનથી શહેર બરાબર બે માઈલ છે. એક બે વળાંક લીધા હશે ત્યાં ઓચિંતાના ગાડી અટકાવી સરકારી માણસો ‘ચુંગી’ લેવા આવ્યા. ‘ચુંગી’ એટલે યુનિસિપાલીટીનો કરવેરા. એ તરફ વેપારી માલ ઉપર એવો વેરા લેવાય છે. પરંતુ મારી પાસે એવી કાંઈ ચીજ ન હોવાથી, એ લોકો હતાશ થઈને પાછા ગયા.

લગભગ અડધા કલાકે એકાએક મને ધર્મશાળામાં ઊતાર્યો. વિરેશ્વર પાંડેની ધર્મશાળા હતી. ત્રણ માળનું મોટું મકાન હતું—અતિ આધુનિક બનતું બાંધકામ હતું. સામે જ બે મોટા મોટા ફેટા લટકાવેલા હતા. એક હતો ધર્મશાળા બંધાવનારનો, ને બીજો તેના પિતાનો હતો—જેમના નામ પરથી આ ધર્મશાળાનું નામ પાડેલું છે. રોજના ચાર આનાના ભાડે મેં એક ઓરડી ભાડે લીધી. ધર્મશાળામાં વગર ભાડે રહેવા દેવાનો નિયમ છે, પરંતુ આ લોકોએ અત્તી, પાણી, સ્વચ્છતા વગેરેના ખર્ચાની બાબતમાં આ ગોઠવણ કરેલી છે. આ ગોઠવણ કંઈ ખોટી નથી—કારણ કે આથી સાધારણ મુસાફરોના નિરંકુશ ત્રાસમાંથી બચી જવાય છે. પરિણામે અહીં ત્યાં ત્યાં પાનની પીચકારીઓ પડેલી નહોતી, કે દિવાલો પર ગળફ લાગેલા નહોતા—ચારે તરફ બધું સાફ સ્વચ્છ હતું.

પહેલાં તો હું જોડા ને ઝબ્બો કાઢી થોડીવાર બેઠો. પછી ખાટલા ઉપર પથારી પાથરી, સરસામાન ગોઠવી, મેં ગંગારત્નાનની તૈયારીઓ કરવા માંડી. ટાઇલેટ કાઢી, એક નવી તેડની શીશી ખોલી માથામાં તેલ નાખતો હતો, એવામાં, મારી જ ઊંઘરતો એક યુવક એકદમ

ઝોરડીમાં આવી બોલ્યો : ‘વાહ ! શું સરસ સુગંધ છે ! ક્યું તેલ વાપરો છો, દાદા ? જોઈ, જરા આપો તો.’

આમ કહી તેણે એકદમ મારી સામે આવી હાથ લાંબો કર્યો.

શરમ કે સંક્રાંત્ય વગરના આ શબ્દો મને ખૂબ ગમી ગયા. તેથી તરત જ તેના હાથમાં તેલ રેડી દેતાં દેતાં મેં કહ્યું : ‘હા, હા, લો.’

‘બસ, બસ, બહુ થયું.’ આમ કહી માથામાં તેલ ઘસતાં ઘસતાં તે યુવકે કહ્યું : ‘નહાવા નીકળો છો શું ?’

મેં કહ્યું : ‘હા, અહીંથી ઘાટ ફેટલો દૂર છે ?’

તેણે કહ્યું : ‘ઝોહ—તમે આ પહેલી જ વખત આવતા લાગો છો. તો ચાલોને, હું જ તમને નદીએ લઈ જાઉં. હું તો જોકે રોજ નળનાં પાણીએ નહાઉં છું, પણ તમારી સાથે વાતો કરતા કરતા ચાલ્યા જવાશે. સારું જ થયું.’

અમારા પરિચયનો પહેલો સૂત્રપાત થયો. પરંતુ ગંગાના કિનારે પહોંચતા પહેલાં જ અમે બંનેએ એકબીજાનો પૂરો પરિચય કરી નાખ્યો. તે મારી બાબુની બોલીમાં રહેતો હતો, અને મારી જ પેઠે ધંધાર્થે કાશી આવ્યો હતો. ચોપડીઓનો એનો ધંધો હતો. કલકત્તાની પાસેના કાંઈ એક ગામમાં એનું ઘર હતું. પારકી નોકરી નહિ, પણ સ્વતંત્ર ધંધો કરતો હતો. બંગાળી ચોપડીઓ વેચતો તે દેશવિદેશમાં ફરતો હતો. દિલ્હી અને લાહોરથી માંડી તેણે હિંદુસ્તાનનાં ધણાં પ્રસિદ્ધ શહેરો જોઈ નાખ્યાં હતાં. ધંધાના લાભનુકસાન કરતાં દેશાટન એ જ એનો મોટો આનંદ હતો. એક દેશમાં જઈને તે ધંધામાં કંઈક કમાતો હતો, ને બીજા દેશમાં જઈને તે ખરચતો

હતો. વરસમાં એક વખત આ તરફ આવતો હતો. એટલે અહીંના રસ્તા વગેરે બધું તેને પરિચિત થઇ ગયું હતું.

ગંગાનો ઘાટ જોઈ હતું નવાઈ પામી ગયો. અસંખ્ય પગથિયાં પાણીની અંદર ઊતરી ગયાં હતાં—મોટાં ને પહોળાં પગથિયાં હતાં. વચમાં વચમાં ઘર હતાં, ને ઘાટની ઉપર મકાનોની હાર હતી. પાણીની નજીકનાં ઘરોમાં ગોર મહારાજનેનો વાસ હતો. મોટી મોટી વાંસખપાટોની છતરીઓ હતી, અને તેમાં આયના, તેલ, ચંદન, ઇંસકી વગેરે લઇને પંડાઓ બેઠેલા હતા. નહાવા પડનારાઓ પોતાનાં કપડાં વગેરે તેમને સોંપી પાણીમાં ઊતરે છે અને નહાવાધોવાનું પતાવી, પંડાનાં દર્પણ કાંસકી વડે માથું ઢોળી એમને એક બે પૈસા આપીને રસ્તે પડે છે. પંડાઓ તેમના કપાળમાં ચંદનનું તિલક કરી એમને આશીર્વાદ આપે છે. થોડામાં જ તેઓ ખુશ થઈ જાય છે. વધારેના લોકો તેઓ મુસાફરોને હોરાન કરતા નથી.

એવા એક જણની પાસે કપડાં મૂકી અમે નહાવા ઊતર્યા. પરંતુ પાણીમાં પગ દેતાં પહેલાં તેણે મને કહ્યું: ‘અરે! મોટી ભૂલ થઈ ગઈ—રહો, પહેલાં મનમાં કાઠક સંકલ્પ કરવો જોઈએ, ને પછી પાણીનાં પગ દેવો જોઈએ. આવા મોટા તીર્થમાં આવ્યા જ છો, તો પછી એનું પુણ્ય શું કરવા જતું કરવું?’

આમ કહી ગોર મહારાજને બોલાવી મને મંત્ર બાણી તેણે સંકલ્પ કરાવ્યો. મેં કંઈ વિરોધ કર્યો નહિ. મારી ચારે બાજુ સ્નાનાર્થી નગનારીઓનાં ભક્તિગદ્ગદ મુખારવિંદ જોઈ પહેલાં તો મારું પણ મન એ પુરાણ પ્રાચીન કાલમાં પહેંચી ગયું હતું—એ પ્રાચીન કાલમાં પશ્ચિમના શિક્ષણના પ્રવાહે આવીને આપણી સનાતન ધર્મશ્રદ્ધાને એકદમ કલુષિત કરી નાખી નહોતી!

પછી હું વિશ્વનાથનાં દર્શન કરવા ગયો. અનેક મીઠાઈની દુકાનો,

દૂધ દહીં રળડી મલાઈની દુકાનો, રમકડાં અને વાસણોની દુકાનો, કપડાં, ચિત્રો, આભૂષણો અને દેવમૂર્તિઓ વગેરેની અસંખ્ય દુકાનો જોતા જોતા ગલીઓમાં થઈ ફરતા ફરતા અંમે ચાલ્યા. આવી સાંકડી ગલીમાં આટલાં મકાનો હોય શકે એ મેં આંખે ન દોડું હોત તો હું કદી માનું જ નહિ ! નવાઈની વાત ! એ હિંદુસ્તાનીઓને એકી સાથે એ રસ્તે થઈને જવાનું હોય તો બારે આપણ પડે; તેમાં વળી કાશીના પ્રખ્યાત સાંઢ—એને કહે ત્યાં, ગમે ત્યાં રસ્તો રોકીને ઊભો હોય. ધક્કામુક્કા કરી, જેમતેમ કરી અમે ટુંડીરાજ ગણેશ આગળ આવી પહોંચ્યા. કહે છે કે પહેલાં ટુંડીરાજની પૂજા ન કરવામાં આવે તો કાશીમાં કોઈપણ દેવતાની પૂજા સિદ્ધ થતી નથી. તેથી એ વિરાટ સિંદૂરીઆ, સૂંઢવાળા ગણેશના માથા પર પહેલાં ફૂલ ગિલીપત્ર ચડાવીને, પછી અમે વિશ્વનાથનાં દર્શન કરવા ગયા.

રૂપાનાં વિશાળ આરણ્યમાં થઈને અંદર જતાં એક નાનકડું મંદિર જોઈ મારું મન કેવું ચે થઈ ગયું ! તેમ છતાં માથા પર સુવર્ણમંડિત શિખર જોઈ કંઈક દિલાસો મેળવ્યો. વજન નથી, પણ મૃદ્ય તો છે.

ગમે તેમ હો, મંદિરની અંદર જઈ, પહેલાં તો પૂજારીના હાથમાં પેંડા અને ફૂલ ગિલીપત્ર આપી દીધાં. તેમણે તે દેવને સમર્પણ કર્યાં, ને બધાંએ અમારા હાથમાં પાછાં આપ્યાં. એનો દેવને લોભ નહોતો. પછી મારા સાથીદારે મને કહ્યું : ‘લો, સ્પર્શ કરો.’ મેં ‘જોયું’ તો બધાંએ લાંગા થઈ દેવતાને સ્પર્શ કરી એમના ચરણામૃતનું પાન કરી રહ્યા હતા. હું બીડને હઠાવી એની અંદર ધુસ્યો.

પરંતુ મૂર્તિ ક્યાં ? ફૂલ ગિલીપત્ર અને ગંગાજળમાં તે ઢંકાઈ ગયેલી હતી. પાણીમાં હાથ નાખતાં જ મારો હાથ એકદમ તેમના મસ્તકને અડ્યો. સાથે સાથે મારું આખું શરીર થરથરી ઊઠ્યું. હું તીરથ કરવા નહોતો આવ્યો, અને પુણ્ય સંચય કરવા તરફ મને લોભ

પણ નહોતો, તોયે મને થયું : મેં આ શું કર્યું ! કોને સ્પર્શ કર્યો ! કાશી વિશ્વનાથ ! ત્રિલોકેશ્વર, દેવદેવીઓના પૂજ્ય, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયના વિધાતા, જુગજુગથી જેનાં દર્શન પામવા માટે લોકો રાતરાતોના ઉગ્મગરા કરે છે તે ! થર થર મારો હાથ કાંપવા લાગ્યો. કંઠ શોષાવા માંડ્યો. હું મનમાં મનમાં બોલ્યો : ‘હે સર્વજ્ઞ, મને ક્ષમા કર. હે નીલકંઠ ! તું મારાં બધાં પાપ બાળી નાખ !’

ત્યાંથી નીકળીને અમે અન્નપૂર્ણાના મંદિરમાં ગયા. પથ્થરની દેવમૂર્તિને સોનાનું મુખ પહેરાવેલું હતું. નમસ્કાર કરો પૂજા કરી.

મારા સાથેએ કહ્યું : ‘આ અન્નપૂર્ણાનાં દર્શન કર્યા પછી જીવનમાં કદી પણ અન્નનું દુઃખ ભોગવવું પડતું નથી.’

મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરી અમે ફરી દર્શન કર્યાં. અને મૂર્તિનો ચરણસ્પર્શ કરી અમે ધર્મશાળામાં પાછા આવ્યા.

વિરાટ નગરી છે આ ! હજારો નાનકડી ગલીઓ એ આનું

સૌન્દર્ય છે ! સૂર્યનાં કિરણો પણ ન પ્રવેશી શકે એવી એ ગલીઓમાં લાખો માણસો વસે છે—ચારે તરફ મકાનોની ભીડ છે—એકએકની સાથે બધાં એવાં જોડાયેલાં છે, કે દૂરથી લીટીઓ દોરી હોય એવું લાગે ! અહીં વૈસાદારોની હવેલીઓ છે—અહીં મોટાં મોટાં કારખાનાં છે,—અહીં અસંખ્ય છાત્રાલયો અને પાઠશાળાઓ છે—વિદ્યાદિગ્ગજ, તર્કચક્ષુ, ન્યાયરત્ન, શિરોમણિ, મહામહોપાધ્યાય વગેરે પડિતમંડળ અહીં શાસ્ત્રચર્યા કરે છે, અહીં હિંદુઓના નાનામોટા તેત્રીસકરોડ દેવતાનાં મંદિરો છે.

કાશીની આ ગલીઓ કાશીના ગૌરવનાં સ્મરણોત્તે અતિપ્રાચીન ઇતિહાસ, હૈયામાં સંઘરીને, આજે પણ અમ્મદાન વદને ઊભી છે. કંઈ હજારો વરસોની ફેટલીએ વાતો, ફેટલીએ ઘટનાઓ, આજે પણ કાશીના ગંગાતટનાં એ અસંખ્ય પગથિયાંમાં નીરવ પાષાણ રૂપે રહેલી છે.

સંન્યાના અધારામાં અમે એ જણા એક હોડી કરી દરરોજ કેદારઘાટથી મણિકર્ણિકા ઘાટ સુધી ફરતા. માથા ઉપરનું અસંખ્ય પ્રહ-તારાઓથી મહિત કાળું આકાશ પાણીમાં પોતાના પ્રતિબિંબ તરફ સ્તબ્ધ બનોને જોઈ રહેતું—અને દૂરથી પવનમાં પુરવા અને ચિહ્નગતો મધુર અવાજ તણાઈ આવતો. હું વિસ્મય પામી એ પ્રકાશ અને છાયા-વાળાં, ઘાટનાં એ અદ્ભુત લાંબાં પગથિયાં તરફ જોઈ રહેતો ! જાણે કાંઈ રહસ્યલોકમાંથી આ ઘાટનાં પગથિયાંની હારો ઊતરી આવી હોય એવું મને લાગતું તેના નથી આદિ, નથી અંત—ક્યાંથી શરૂ થઈ ક્યાં જાય છે કાણુ જાણે !

ઉપર નજર કરી જોઈ હું તો એક પ્રાચીન જટાધારી વડ ઊભો હતો, અને તેની જાણુમાં તેના કરતાં યે પ્રાચીન એક મંદિર હતું ! દૂર ઝમ ઝમ કરતો એક દીવો બળતો હતો, બરાબર ઘાટના માથા પર. કંઈક પ્રકાશ અને કંઈક છાયા મળીને ઘાટની ઉપર એક વિચિત્ર સૃષ્ટિ ખડી થઈ ગઈ હતી. અને નીચે અધારા જળ તરફ નજર કરતાં, જાણે ઘાટના કાનમાં ગંગા અસ્પષ્ટ કલ્પવ કરી કંઈક કહી રહી હોય એવું લાગતું હતું. હું ગુપ્ત્યુપ પાછળથી એમની એ વાતો સાંભળવા માંતિથી કાન માંડી રહેતો.

કાશીમાં હું દશબાર દિવસ રહ્યો. એટલામાં એ યુવકની સાથે મારે એવી મૈત્રી જાની ગઈ કે અમે આખો દિવસ સાથે જ રહેતા. માત્ર બપોર પછી પોતપોતાનાં કામે ચાર પાંચ કલાક છૂટા પડતા.

યુવકનું નામ હતું અરુણ ઉંમર વીસ બારીસની હશે. બારે

કલ્પનાશીલ હતો, અને છતાં બાળકના જેવો સરળ હતો ! આ થોડા દિવસમાં તેણે પોતાના જીવનનો લગભગ બધો જ ઇતિહાસ મારી આગટ પ્રગટ કરી દીધો હતો. અને જે બાકી હતો તે પણ તેણે છેલ્લી રાતે મને કહી નાખ્યો.

તે દિવસે રાસપૂર્ણિમા હતી. રાતના બાર વાગી ગયા હતા. હજી પણ અમે હોડીમાં બેસી ગંગામાં ફરતા હતા. ગંગા પર તે વખતે બીજી એકે હોડી નહોતી.—બધી ઘાટે બાંધેલી હતી—હોડીવાળા ચે બધા ઘણું ખરું ગિંધી ગયા હતા. આકાશમાંથી ચાંદની નીતરતી હતી. આખી સૃષ્ટિ જાણે ચાંદરણામાં નહાઈ રહી હોય એવું લાગતું હતું. દૂરથી માત્ર શરણાધનો કરેણુ સૂર ખેંચાઈ આવતો હતો. મેં મારા મિત્રની સામે જોયું—એની આંખોમાં જાણે કંઈ સ્વપ્નાં ઘેરાતાં હતાં !

મેં કહ્યું : ‘ અરુણ, બહુ થયું, મધરાત થઈ, હવે પાછા ફરીએ.’

અરુણ મારો હાથ ધીરે ધીરે પોતાના હાથમાં ખેંચી લઈ મૃદુ-સ્વરે બોલ્યો : “ દાદા, તમે કદી કોઈ છોકરીના પ્રેમમાં પડ્યા છો ?’

મેં કહ્યું : ‘ના, હું પ્રેમમાં પડું એવી કોઈ છોકરી પણ હજી લગી મેં જોઈ નથી. તું કોઈના પ્રેમમાં પડ્યો છે કે શું ?’

અરુણ પોતાની સ્વપ્નધેરી આંખો મારી આંખો પર ઠેરવીને બોલ્યો : ‘હું તો પ્રેમમાં પડ્યો છું. પણ એ પડી છે કે કેમ એની ખબર નથી.’

મેં કહ્યું : ‘એ વળી કેવું ?’

‘એ એક અદ્ભુત ઘટના છે, પણ હું તે મારે મોઢે નહિ કહી શકું.’

આમ કહી ગળવામાંથી એક નાની ચોપડી બહાર કાઢી તેણે શરમાતાં સંક્રાયાતાં તે મારા હાથમાં મૂકી.

મેં કહ્યું : ‘આ તો બાણે કોઈ નવસકથા જેવું લાગે છે !’

મૃદુકંઠે અરુણે કહ્યું : ‘ના, એ માત્ર એક ટૂંકી વાર્તા છે. આજે જ એ લખી છે, આજે રાસપૂર્ણિમા થઈ ખરીને ! તે દિવસે પણ એ તિથિ હતી.’

આમ કહી તેણે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ દબાવી દીધો !

મેં કહ્યું : ‘લખવા કરવાની પણ તને ટેવ લાગે છે કંઈ ! તું લેખક છે શું ?’

તેણે કહ્યું : ‘લેખક થવાનું મન છે. લેખક હોત તો હું મારા જીવનની કથા કેવી સુંદર રીતે લખી શકત—આ મારો પ્રથમ પ્રવાસ છે. કેવું લખાયું છે વાંચી જુઓ તો ?’

હું કુતૂહલ રોષી શરૂઓ નહિ. હોડીવાળાની પાસેથી દીવો માગી લઈ મેં વાંચવા માંડ્યું. અરુણ ગુપચુપ આકાશ સામે જોતા બેસી રહ્યો.

: ૬ :

અરુણની જ ભાષામાં એની વાર્તા અહીં ઉતારું છું :

રાયપુરના ચૌધરી કુટુંબને ઘેર રાસયાત્રા હતી. એ જોવા માટે સાત ગામના લોકો ટોળે વળ્યા હતા. બાળક વૃદ્ધ જુવાન, ગરીબ ને તવંગર એકેએક માણસ આનંદમાં મસ્ત હતું. !

ત્રણ ખેતરો રોકીને દુકાનો ખેસી ગઈ હતી. હારખંધ દુકાનો હતી; મમરા, પતાસાંની દુકાન એક તરફ હતી, ઘડા લોટા, ચાળી વાટકા, વગેરેની દુકાન બીજી તરફ હતી. લુગડાનો ફાટેયો તંબુ ઠોકી એક તરફ જાદુ અને સરકસવાળા ઢોલ બજારી મોંમાં ભભૂકતી આગ ઉતારી જોનારાઓનાં મન લોભાવતા હતા. એક તરફ ચકડોળ હતો —છોકરાંની ભીડ એ તરફ સૌથી વધારે હતી. કાઈ ઠેકાણે વળી કંઠ. પૂતળીનો નાય કે રામલીલા ચાલતી હતી. પેટ્રોમેક્સ કે ગેસના અજવાળામાં, લોકોના કાઝાહલથી એ આખું ગામકું ગાજી ઊઠ્યું હતું !

જમીનદારનું ઘર ત્રણ માળનું છે. બીજા માળ પર હારખંધ ચોરડા છે : ઉપર નીચેના અગણિત પાતળા ને જડા થંભો પ્રાચીન શિલ્પકલાના નમુનાને છાતીએ વળગાડી, આજે પણ જરામસ્ત વૃદ્ધની પેઠે ઊભેલા છે.

ઘરની અંદર મંદિર અને સેવા હતાં—રાધાકૃષ્ણની મૂર્તિઓ ત્યાં પધરાવેલી હતી. એકસો વરસથી રોજ તેમની પૂજાઅર્ચના થતી હતી. આજના જમીનદાર કૃષ્ણનારાયણ ચૌધુરીના વડાદાએ આ કુળ-દેવતાની પ્રતિષ્ઠા કરી ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ત્યારથી દર વરસે આ રાસયાત્રાનો ઉત્સવ ભારે ધામધૂમપૂર્વક થતો હતો. પંદર દિવસ સુધી એનો આનંદ પૂરો થતો નહોતો !

આજે રાસપૂર્ણિમા હતી ! તેથી સવારથી જ તેની તૈયારીઓ ચાલ્યા કરતી હતી. જમીનદારના અંતઃપુરમાં ઓછોને શ્વાસ ખાવાની થે કુરસદ નહોતી. પૂજની કેટલી તૈયારીઓ, કેટલી સામગ્રી ને કેટલાં સાહિત્યો તૈયાર કરવાનાં હતાં તેમણે !

સ્નાન કરીને, બીના કેશ પીક પર વિસ્તારીને, લાલ કિનારીવાળા રેશમી સાડી પહેરીને, માવતીદેરીએ ભંડારના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો —કૃષ્ણનારાયણ ચૌધુરીની એ ખીજવારની નવપરિણીતા પત્ની,— ચૌધુરી વંશની કુળવક્ત્રી હતી !

તેના જીવનમાં આ પહેલી જ રાસયાત્રા હતી. તેથી વૃદ્ધ ફાઈ જીને પૂંછી પૂંછીને એકે એકે કરી તેણે પોતાના હાથે રાધાગોવિંદજીનું નૈવેદ્ય કાઢવા માંડ્યું. પતિ અને સસરાના કુળના ગૃહદેવતાને પ્રસન્ન કરવાનો ભાર આ પહેલી જ વાર તેને માથે પડ્યો હતો. ખૂબ પવિત્રતાપૂર્વક આજે આખા દિવસનો તેણે ઉપવાસ કર્યો હતો : રાસની પૂજાઅર્ચના પૂરી થઈ રહ્યા પછી પ્રસાદ મુખમાં નાખી તે વ્રત પૂરું કરવાની છે.

પ્રભાતના ખીસેલા કમળના જેવી સુંદર શોભા તેનાં અંગેઅંગ મંથી ફૂટી નીકળતી હતી.

માલગીની ઉંમર ઓછી હતી, પણ તેનું હડાપણ અને શુદ્ધિ ઓછી નહોતી. પૂજનો એકેએક નિયમ તેને મોઢે હતો. તેથી ધીરે

ધીરે પોતાના હૃદયનું તમામ માધુર્ય રેડી, માલતી પોતાના પરમપ્રિય, પ્રિયતમની પૂજની તૈયારીઓ કરવા લાગી. આજની આ પૂજને, આ હિત્સવને સૂઝ કરવાનો ભાર એની જ ઉપર પડેલો હતો ! ક્યાંય કંઈ ભૂલચૂક ન થાય એ એણે જોવાનું હતું !

ગોર મહારાજ પોતાનો ભાગ—એટલે નૈવેદ્ય વગેરેમાં બધી ચીજો પૂરેપૂરી આવે છે કે નહિ, કંઈ રહી જતું તો નથીને—એ જોવા બહીએ ધડીએ અંતઃપુરમાં જઈને તપાસ કરતા હતા. પરંતુ જ્યારે જોયું કે માલતી દેવીએ સોળઆનીનો જગાએ અદાર આનીની ગોઠવણ કરી છે ત્યારે ખૂશ ખુશ થઈ ફાઈખાની સામે જોઈ જોડ્યા : ‘હં મા! આ વખતે તમે વહુ લાવ્યાં તે સાર્થક થયું ! જાણે માલદમ્ભીનો અવતાર ! દેવદ્વિજ પર કેવી શ્રદ્ધા છે, કેવી ભક્તિ છે ! આ વહુના આશીર્વાદથી ચૌધુરી વંશનાં ધન દૌલત ફરી પાછાં આવશે. તમે જોજો મા, મારા મોંના શબ્દો, બાહ્યજનું વાક્ય કદી મિથ્યા નહિ થાય !’

માલતીદેવીની સાથે ભત્રિજનાં બીજવારનાં લગન ફાઈખાએ જ જોર કરીને કરાવ્યાં હતાં. તેથી ગોર મહારાજના શબ્દો સાંભળી હાસ્ય અને ગર્વથી, એમનું બોખું મોં એવું અજબ મલકી ઊડ્યું કે એ જોઈને હાજર રહેલી છોકરીઓથી હસી પડ્યા વગર રહેવાયું નહિ. ફસ ફસ કરી સહિયરોના કાનમાં કંઈ બોલતી સૌ એકબીજાની ઉપર પડવા લાગી.

મોં બગાડી ફાઈખાએ કહ્યું : ‘મૂંછ છોકરીઓ ! હસીને એમનું ચેટ ફાટી જાય છે.—જતી રહેો અહીંથી, તમારું યુકં ઊડશે.’

ખીલ ખીલ કરી હસતી હસતી છોકરીઓ ત્યાંથી નાસી ગઈ.

‘કેટો, ઓ કેટો, કહું છું જરા અહીં આવ આ સાંભળી જ તો !’

કુષ્ટો ઉર્દે કૃષ્ણનારાયણ ચૌધુરી તે વખતે હાંફળા ફાંફળા બહારની ઝોસરીમાં થઈને કામે જતા હતા. ફાંફળાની ખૂમ સાંભળી તેઓ અંદર આવ્યા તે બોલ્યા : ‘શું છે ફાંફળા ?’

ફાંફળાએ શરૂ કર્યું : ‘કરી વડુ હું ઘરમાં લાવી છું જોયું ?’ ચારેકાર વાહવાહ થઈ ગયું છે. ગોર મદારાજ શું કહે છે એ તો સાંભળ !’

પછી ગોર મદારાજે રૂપાના હુકાનો એક દમ મારી ધૂમાડો કાઢતાં કાઢતાં કર્યું : ‘ખરી વાત છે. ભાઈ ! કહું તો માન્યામાં નહિ આવે, પણ મને તો લાગે છે કે ખુદ રાધારાણી પોતે ફરી પાછાં આવ્યાં છે પોતાના કૃષ્ણની સેવા કરવા વારતે ! આહ ! મારી માની શ્રદ્ધા અને ભક્તિની શી વાત કરે ?’

ફાંફળા ગોર મદારાજના શબ્દોને ટેકા આપી બોલ્યાં : ‘તે ન હોય ? હું કંઈ જે તે ઘરની છોકરી લઈ આવી છું તે ? કુષ્ટો મારો લગન કરવાની જ ના કહેતો હતો—કહે, ફાંફળા, હું ચાલોસ વરસનો થયો, હવે તમારી સોળ વરસની કન્યાને હું ગમું ખરો ?’

કૃષ્ણનારાયણને વધારે સાંભળવું ગમ્યું નહિ. કંઈક શરમાઈને તરત જ તે ત્યાંથી બોજે જતો રહ્યો. ગર્વમિશ્રિત હાસ્યથી તેનું મોં ઉજ્જવળ બની ગયું હતું.

પરંતુ ફાંફળાની જીભ રહી નહિ. વડુમાની આ કીર્તિનું ગૌરવ પોતાને જ મળવું જોઈએ એ સામીન કરવા માટે તેમણે ફરી બોલવા માંડ્યું : ‘હું કહું છું. પુરુષ આદમીની વળી ઉંમર જોવાની કરી ? કેટલા જનમનાં પુણ્ય કર્યાં હોય ત્યારે આવા ઘરમાં છોકરી જાય. ખરું કે નહિ, ગોર ?’

‘ખરું, ખરું,’ કહી ગોરે ફરી હુકા પીવામાં મન પરોવ્યું.

સાંજ પડી. ઘરેઘરમાં પ્રકાશ થયો.

જમીનદારના ઘરમાં ને બહાર દીપમાળાઓ પ્રકટી. દેવસેવાના ઓરામાં હળર દીવડાઓવાળું ઝુમ્મર સળગ્યું. ઢોલ નગારાં અને સરણાઇઓના અવાજો શરૂ થયા. ફૂલ ચંદન અને ધૂપ અગરની સુગંધથી મંદિર મહેકી ઊઠ્યું. ગોર મહારાજે જોરજોરથી મંત્રો બોલવા માંડ્યા.

બહાર દર્શન-વાંચ્છુઓની લીડ હતી. દેવમંદિરમાં ઘરની સ્ત્રીઓની લીડ હતી. ફોઈબા, માસીમા વગેરે વિધવાઓ મૂર્તિની સામે જોતી બેઠી હતી. અને બેઠી બેઠી જપ કરતી હતી. એમની આંખોમાંથી પ્રેમનાં આંસુ ઝરતાં હતાં. ઉઘાડે શરીરે, રેશમી પીતામ્બર પહેરીને, ભક્તિગદ્ગદ ચિત્તે, એકતરફ ઊભા હતા જમીનદાર કૃષ્ણનારાયણ ચૌધુરી; તેમની દષ્ટિ કુલદેવતાનાં લાલ ચરણમાં જડાયેલી હતી.

ફોઈબાએ માળા ફેરવતાં આમતેમ નજર કરી લઇ ધીરેથી પડખે બેઠેલીને કહ્યું: ‘ઝટઝટ વહુમાને બોલવી આવ, જા ! પૂજા શરૂ થઈ મમને !’

પડખે બેઠેલી, સગપણમાં વહુની, અર્થાત્ માલતીની નણુંદ હતી. તેથી તેણે ફોઈબાના કાનમાં મોં ઘાલી ધીરેથી કહ્યું: ‘હજી એના શણગાર થયા નથી તો !’

એટલામાં ત્યાં માલતીદેવીએ પ્રવેશ કર્યો. એના અગેઅંગમાંથી જાણે સૌન્દર્ય નીતરતું હતું ! સફેદ દૂધ જેવી રેશમી સાડી પહેરેલી હતી,

પગે અળતો લગાડેલો હતો, ટચૂકડા કપાળમાં ચંદનની ખારીક ટીકડી ફરેલી હતી, બમરાના જેવી કાળી પહોળી આંખોમાં લાવની વિશ્લેષતા હતી.

એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર માલતીએ હાથમાં ચામર લીધી, અને એ પુષ્પમંડિત રાધાગોવિંદની મૂર્તિને વા દોળવા મંડ્યો.

ફોઈબાએ તીરછી આંખે એક વખત વહુની સામું જોયું, ને પછી બત્રીજની સામે નજર કરી.

કૃષ્ણનારાયણ તે વખતે અનિમેષ નયને પોતાની પત્ની તરફ જોઈ રહ્યો હતો, જાણે પત્નીનું આવું અદ્ભુત સૌન્દર્ય તે પહેલી જ વાર જોતો હતો ! આ રૂપ માલતીએ આટલા દિવસ ક્યાં સંતાડી રાખ્યું હતું ? આજે જાણે રૂપ અને રસનું મહામિલન થયું છે ! સૌન્દર્યના સાગરમાં આનંદનાં મોગ્ગં ઊછળે છે ! કૃષ્ણનારાયણની આંખો આગળ શ્રી રાધિકાજીનું સ્વરૂપ તરી આવ્યું. પણ આ કોઈ ધ્યાન ધરવાની મૂર્તિ નહોતી, આ તો સાચેસાચ સ્ત્રી ઊભી હતી !

પૂજા આરતી પૂરાં થયાં.

ફોઈબા અને કૃષ્ણનારાયણ બંને માલતીદેવીને ખવડાવવા માટે બ્યાકુળ બની મયાં. રકાબીમાં ફળમૂળ અને ખાવાનું કાઢી ફોઈબાએ કહ્યું : ‘વહુમા, જરા બે કોળીઆ ખાઈ લો તો, મા ! રાત કેટલી થઈ ગઈ ! હા ! આખો દિવસ ઉપવાસ કરીને મારી વહુનું મોં કેલું સુકાઈ મયું છે !’

માલતીદેવીએ કહ્યું : ‘ફોઈબા, આજે ઉત્સવના દિવસે બધી રૈયતને હું મારે હાથે ખવડાવીશ ત્યારે મોંમાં કોળીઓ નાખીશ ! એ વગર મારું વ્રત પૂરું થવાનું નથી !’

ઓ મા ! આ વેંત જેવડી છોકરી બોલે છે શું ! ફોઈમા તરત જ વચ્ચમાં બોલી ઊઠ્યાં : ‘આવું ન બોલાવ, મા ! તું ચૌધુરી ધરની વહુ થઈને, આટલાં બધાં અળસ્યાં માણસોના દેખતાં બહાર નીકળે, તો

લોકો અમારી નિંદા કરે, અને અમારે પણ સૌની આગળ મોં છુપાવવું પડે. યૌધુરી વંશના રીતરિવાજનો શું તારે ભંગ કરવો છે, મા ?'

માલતીદેવીએ પછી બાળકની પેઠે જીદ કરી.

ફોઈયા તેને કંઈક જવાબ દેવા જતાં હતાં, એટલામાં પાછળથી કૃષ્ણનારાયણ આવીને બોલ્યો: 'નહિ બને, એ નહિ બને—તારે યૌધુરી વંશના નામ પર પાણી ફેરવવું છે શું ?'

પતિના સવાલના જવાબમાં તે કંઈ બોલી શકી નહિ. તેનું મન દબાઈ ગયું.

અતિથિ અભ્યાગતો અને નિમંત્રિતોને જમાડતાં જમાડતાં રાતનો એક વાગી ગયો.

પછી શરૂ થઈ રામલીલા—'રાવણ વધ' નું નાટક થવાનું હતું. કલકત્તાથી પ્રખ્યાત ભજવનારા આવ્યા હતા. સાત સાત ગામડાંનાં લોકો એમનું નાટક જોવા તૂટી પડ્યાં હતાં. લોકોનો જાણે મહાસાગર ભરાર્યો હતો ! ઘરમાં ને બહાર, ઓસરીમાં ને બેંમરામાં, ઉપર ને નીચે, માણસો માતાં નહોતાં !

ફોઈયાએ કહ્યું: 'ચાલ વહુમા, તું મારી પાસે બેસજે !'

માલતીદેવીએ કહ્યું: 'મારું શરીર સાફ નથી, એટલે એવી બીડમાં હું નહિ આવું, ફોઈયા !'

'ઓ મા ! ઠેક કલકત્તાથી રામલીલાવાળા આવ્યા છે, ને તું આવવાની ના કહે છે ? જરા બે તો ખરી, કેવું નાટક કરે છે તે !'

સાથે સાથે કૃષ્ણનારાયણ બોલી બોલ્યો: 'રહેવા દો, રહેવા દો, ફોઈયા ! વધારે જાગીને હવે શું કામ છે ? આખા દિવસનો ઉપવાસ છે, એટલે જરા બેંધે તો શરીર સાફ રહેશે.'

આમ કહી તેઓ રામલીલા બેવા ગયા.

ફોઈઆ પણ વહુને પથારીમાં સુવડાવી પડદાની પાછળ ગયાં, અને સૌને ઠેલી બીડમાં પોતાની જગા કરીને બેઠાં.

બિંધ ? આજે માલતીદેવીની આંખોમાં બિંધ નથી. આજની રાત, રાસપૂર્ણિમાની રાત શું બિંધમાં કાઢવાની હોય ? તેથી તે પથારી છોડી બિભી થઇ ગઈ, અને ઉઘાડી બારી આગળ બિભી બિભી બહાર બેવા લાગી.

ધરતી બેડાબેડ પાછી દિવાલવાળો મોટો બાગ હતો. બાગની વચમાં મોટું તળાવ હતું, તેની ચારે તરફ પથ્થરનો ઘાટ હતો. બાગમાં ઘણા ફૂલોડ હતા, ઘણાં ફળાઉ ઝાડ હતાં, બહુલ અને માધવી લતાની કુંજો પણ ઘણો હતો.

હેમન્તના મેઘકીન સ્વચ્છ આકાશમાંથી ચાંદની ગળે શત શત ધારે ઝાડો ઉપર, લતાઓ ને પાંદડાં ઉપર, ફળફૂલ ઉપર, અને તળાવના શ્યામ જળ ઉપર વરસી રહી હતી !

માલતી દેવીની આંખો આગળ યુગોની પેલી પારથી એક રાસપૂર્ણિમાની રાતની સ્મૃતિ તાજાઈ આવી. તે દિવસે પૂણ્ય આકાશમાં ને વનમાં આવી જ તડકી છાંયડીની મનોહર માયા વિસ્તરેલી હશે, અને જંદાવનની એકાંત કુંજમાં આખી રાત કૃષ્ણ અને રાધિકાએ કેટકેટલી લીલા કરી હશે !

‘આ શું ભાભી, તમે હજી બિંધી ગયાં નથી ? અહીં મૂર્ગાં મૂર્ગાં બિભાં રહીને શું કરો છો ?’

બોલનાર એકદમ સીવો અંદર આવી પહોંચ્યો. એ કૃષ્ણનારાયણ ચૌધરીનો નાનો ભાઇ શ્યામલ હતો.

ચમકીને માથે જરા છેડો ખેંચી લઇ માલતીએ હસતાં હસતાં કહ્યું : ‘શું તમારા રામલીલાવાળાઓનું ગળું છે !—રાવળને હરે

સીતાનું હરણ કરવાની તકલીફ ઉઠાવવી નહિ પડી હોય! પતિ અને દિવરની ગળનારો સાંભળી ગિચારી એવી ગભરાઈ હશે કે પોતે જ ઘર છોડીને ભાગી ગઈ હશે...ખરું કે નહિ, ઠાકુરપો ?'

ભાભીજીનું બોલવું સાંભળી શ્યામલ હાસી પડ્યો ને બોલ્યો :
'એક વાર જાતે જઈ ને જુઓ ! ચાલોને ભાભી !'

'માફ કરો ભાઈ ! હું જ્યાં છું ત્યાં જ ઠીક છું. અહીં જીભી જીભી પ્રકૃતિની શોભા જોઈ છે. પૂર્ણિમાનો ચંદ્રમા આકાશમાં ફેવો સુંદર દેખાય છે, જુઓ તો ખરા ! ધડીકમાં એ તળાવનાં પાણીમાં હીંચકા ખાય છે, તો ધડીકમાં ઝાડીની અંદર ફૂલોની સાથે સંતાકૂકડી રમે છે !'

શ્યામલ તરણ યુવાન હતો. ચળકતો શ્યામ વર્ણ હતો, માથા પર લાંબા વાળ હતા, પહોળી આંખોમાં જાણે દૂરદૂરનું કોઈ સ્વપ્ન વસેલું હતું !

તેણે કહ્યું : 'સાચું કહો છો, ભાભી ! આજે પ્રકૃતિનું રૂપ કેટલું સુંદર છે ! લતાઓમાં, પાંદડાંમાં, આકાશમાં, અને પવનમાં ફેવું મધુર સૌન્દર્ય છે !'

આમ કહી તે મૂગો રહી પ્રકૃતિ તરફ જોઈ રહ્યો.

થોડીવાર આવી રીતે વીત્યા પછી માલતી દેવીએ ધીરે ધીરે કહ્યું :
'ઠાકુરપો, તમારી રામલીલા પૂરી થવા આવી, જાઓ એકદમ !'

'ના, ભાભી ! રામલીલા જોવાનું હવે મન નથી; નાટકવાળાઓના એકસરખા જુમાટા સાંભળી મારો જીવ ગભરાઈ આવ્યો, એટલે હું અહીં નાસી આવ્યો !'

'ત્યારે તો તમને રસનું જ્ઞાન છે ખરું.'

આમ કહી માલતી દેવી જરા હોઠમાં હસી. પછી ધીરે ધીરે શ્યામલની પાસે જઈ તે બેસી રહી.

મહા મૌનમાં વળી થોડો વખત પસાર થઈ ગયો. બંનેમાંથી કોઈના પણ મોંમાંથી કંઈ વાત નીકળી નહિ. પછી ખૂબ ધીમા અને મૃદુ કંઠે માલતી દેવીએ કહ્યું : ‘ ઠાકુરપો,, ચાલોને બાગમાં જઈએ. રાત તો પૂરીયે થવા આવી. તમે મને ફૂલ ચૂંટી આપજો, અને હું બાટ પર બેસી મારા રાધાકૃષ્ણને માટે માળા ગૂંથીશ ! ’

ઉસાહથી શ્યામલનું મોં ઉજ્જવલ બની ગયું. તેણે કહ્યું : ‘ તો ચાલો, બાબી ! ’

શ્યામલ આગળ ચાલતો હતો, અને તેની પાછળ સુસન્નિગત વેશમાં માલતી જતી હતી.

ખડકીનો દરવાજો વટાવી, બગીચાના લાલ કાંકરીવાળા રસ્તે જતાં જતાં, એકાએક માલતી દેવી એક ઝાડની પાછળ સંતાઈ ગઈ. પાછું ફરીને જોતાં બાબીને ન દેખવાથી, શ્યામલ ‘ બાબી ! બાબી ! ’ કરતો આમતેમ દોડાદોડી કરવા લાગ્યો.

‘ ટૂંટું ! ’ કરી માલતી નાની બાલિકાની પેઠે હસતી હસતી દોડતી, બીજા ઝાડની પાછળ સંતાઈ ગઈ. શ્યામલ એ તરફ ગયો, એટલે તે બીજી તરફ ગઈ.

આવી રીતે દોડાદોડ કરતાં માલતીને કપાળે પરસેવો વળી ગયો. તે હસતી હસતી ઘાટ પર એક બકુલ ઝાડની નીચે આવીને બેસી પડી. પછી બાળકની પેઠે મે.ઢે હાથ દઈ બોલી : ‘ ઠાકુરપો, હવે બાઈ આવ્યા ! ’

શ્યામલ કૃષ્ણનારાયણ બાણુનો સગો ભાઈ નહોતો—તેમની સાથે તેને લોહીનું કંઈ સગપણ નહોતું. પરંતુ તેની માની સાથે નાનપણમાં

જમીનદારનાં ગૃહિણીએ સખીપણું બાંધ્યું હતું. આ સંબંધથી શ્યામલ કૃષ્ણનારાયણ બાળને દાદા કહેતો હતો, અને કૃષ્ણનારાયણ બાળ પણ તેને નાનો બાઈ સમજતા હતા. કાંઈપણ કામકાજમાં તેઓ તેને બૂઝતા નહિ. ઘરમાં બધે જાગ્યાવ કરવાની તેને છૂટ હતી.

શ્યામલે બાબીને ઘણી વખત ઘણી રીતે જોઈ હતી. પરંતુ આજે બાબીનું આ સ્વરૂપ જોઈ તે ખરેખર આભો બની ગયો. તેથી તે દોડતો દગલો ફૂલ લઈ આવ્યો, ને તે બાબીના પગમાં નાંખતો નાખતો બોલ્યો : ‘બાબી ! તમે આજે કેવાં સુંદર દેખાઓ છો !’

‘ખરેખર ?’

કહી માલતીએ એવી રીતે એની સામે જોયું કે શ્યામલ હવે એની આંખો પરથી પોતાની આંખો ખસેડી જ શક્યો નહિ. જોઈ જોઈને એની આંખો જાણે ધરાતી જ નહોતી !

તેણે મૃદુ સ્વરે કહ્યું : ‘બાબી, તમને જો ગાતાં આવડતું હોત તો કેવી મજા પડત !’

તરત જ માલતી દેવીએ કહ્યું : ‘તો તમને બહુ ગમત, નહિ ? પરંતુ મને ગાતાં નથી આવડતું એવું તમને કાણે કહ્યું, ઠાકુરપો ?’

ગજરાઈને તેણે કહ્યું : ‘હા, કાંઈ દિવસ મેં તો તમને ગાતાં સાંભળ્યાં નથી ! ત્યારે તમને ગાતાં આવડે છે, એમ ?’

‘હીક, તો આજે હું તમારી એ ઈચ્છા પૂરી કરીશ. પરંતુ એ પહેલાં તમારે પ્રતિજ્ઞા કરવી પડશે કે આ વાત તમે કદી પણ—કાંઈ ને એ નહિ કહો !’

એકદમ શ્યામલે કહ્યું : ‘તમારા પગે હાથ મૂકીને કહું છું કે આ વાત કદી પણ, કાંઈને એ નહિ કહું, બાબી !’

માલતી દેવીએ પછી ગાવા માંડ્યું :

આંગણે આવો રે અંધ રસિયા,
મૃદુ હસિયા, મારે દિલ વસિયા !

તેના કંઠસ્વરમાંથી બાણે અમૃત વરસવા લાગ્યું.

શ્યામલ વિરમયમૃદ બની અનિમેષ નયને માલતી દેવીની સામે જોઈ રહ્યો હતો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે ખરેખર આ ગાન માલતી મને જ સંભળાવવા ગાઈ રહી છે, કે પછી માનવલોકની પેલી પાર વસતા કોઈ દેવતાનાં ચરણમાં તે પોતાનાં અંતરનો તમામ આનંદ ઠાલવી રહી છે. તેને કંઈ સમજ પડી નહિ. તેનું માથું ભમવા માંડ્યું.

ગીત બંધ રહેતાં જ માલતીનો એક હાથ પકડી લઈ શ્યામલે આવેગથી કંપતા કંઠે કહ્યું : ‘ભાભી, તમે માનવી નથી, સ્વર્ગની અપ્સરા છો !’

‘એના કરતાં ય વધારે !’ હાસ્યથી હવકાઈને માલતીએ કહ્યું.

‘એટલે ?’

‘એટલે, જો ગીત સંભળીને જ તમે મને અપ્સરા કહેતા હો, તો નાચ જોયા પછી તો શું ય કહેશો ?’

નાચ ?

નવાઈ પામી શ્યામલે કહ્યું : ‘તમને નાચતાં યે આવડે છે, ભાભી ?’

‘આજે મને બધું આવડે છે, ઠાકુરપો ! આ બુધો !’

આમ કહી માલતી દેવીએ નૃત્ય શરૂ કર્યું; અને નૃત્યની સાથે સાથે ધીરે ધીરે ગાવા માંડ્યું:

આમાર સકલ દેહેર આકુલ રવે
મંત્રહારા તોમાર સ્તવે
ડાઇને વામે છંદ નામે
નવ જનમેર માઝે
વંદના મોર ભંગિતે આર
સંગીતે વિરાજે !

શ્યામલની ફૂટતી જુવાની હતી. આ નૃત્યમયી મનોહર મૂર્તિને જોઈ એકદમ તેની નસોનું લોહી ઊઝાળા મારવા લાગ્યું. પત્રકમાં બધું જૂલી જઈ તે માલતી દેવીનો એક હાથ પોતાના હાથમાં ખેંચી લઈ, રજનીગંધાનો એક ગુચ્છો તેના અંખોડામાં પહેરાવવા ગયો.

એકદમ નાચગાન બધું બંધ થઈ ગયું. માલતીના મોં પરનું હાસ્ય કાંઈ ઊડી ગયું. પત્રકમાં શ્યામલના સ્પર્શથી પોતાને છોડાવી લઈ માલતી દેવીએ કહ્યું: ‘ઠાકુરપો, એકદમ જતા રહો અહીંથી! ડાહ્યા તો, મને જરા અહીં એકલી રહેવા દો.’

શ્યામલે સંકોચ અનુભવતાં કહ્યું: ‘હું નહિ હોઉં તો તમને બીક નહિ લાગે ?’

‘ના, ઊતરું, એનાથી ઊંધું થશે તમે નહિ, હો તો મને કશી બીક પણ નહિ હોય.’

આ સાંભળી, અપરાધીની પેડે શરમથી નીચું જોઈ શ્યામલ લાંચી જતો રહ્યો.

તેને ચાલ્યો જતો જોઈ માલતી દેવીએ પાછળથી તેને હાંક
મારી બોલાવ્યો.

પરંતુ શ્યામલે તે સાંભળ્યું નહિ હોય. તે ઘરમાં જતો રહ્યો.
વાત અહીં પૂરી થતી હતી.

ધીરે ધીરે ચોપડી બંધ કરી હું અરુણની પાસે જઈને બેઠો.
અરુણ તે વખતે પણ ચાંદનીમાં નિસ્તબ્ધભાવે જોતો બેઠો હતો.
કંઈ પણ બોલ્યા વગર મેં ચોપડી તેની સામે ધરી.

એક દીર્ઘનિઃશ્વાસ નાખી અરુણ ચોપડી હાથમાં લઈ બેઠીને બોલો
થયો અને મારી પાછળ હોડીમાંથી નીચે બેઠ્યો.

પછી ઘાટનાં પગથિયાં ચડી અમે ધર્મશાળા તરફ ચાલ્યા.
બંનેમાંથી એકેના મોંમાં જીભ નહોતી. ચૂપચાપ અમે ચાલી જતા હતા.

થોડે દૂર ગયા પછી ચૂપકોદીતો પડેલો ભંગ કર્યો અરુણે. ધીમેથી
તેણે મને પૂછ્યું: ‘કેવું લાગ્યું, દાદા ?’

મેં કહ્યું: ‘અરુણ, તેં લખ્યું છે તે બધું સાચું છે ?’

થોડી વાર ચૂપ રહી તેણે કહ્યું: ‘ધારો કે હું હા કહું છું.’

મેં કહ્યું: ‘તો હું કેવું લાગ્યું તે નહિ કહી શકું.’

તેણે કહ્યું: ‘કેમ ?’

મેં કહ્યું: ‘કારણ કે સ્ત્રીજાતિ મારે મન એક કોયડા સમી છે.—એ
કાણ છે, ને એને શું જોઈએ છે તે હું હજી સમજી શક્યો નથી. જેમ

જેમ જેઈ છું તેમ તેમ મારી નવાઈ વધતી જાય છે! એટલે જેને નથી ઓળખતો તેને વિષે અભિપ્રાય પ્રગટ કરવા જેસવું એ કેવળ ઘૃષ્ટતા કહેવાય!’

અરુણે આગળ કંઈ જ મને પૂછ્યું નહિ.

ધર્મશાળામાં પહોંચતાં પોતાની ડાટડીમાં જઈને એ સૂઈ ગયો.

મોડી રાત સુધી મને ઊંઘ ન આવી. કેવળ એ જ એક સવલ રહી રહીને મારા મનમાં જગ્યા કરતો હતો કે સ્ત્રીને શું જેઈએ છે! આ જગતમાં એને શાની કામના છે!

બીજે દિવસે સવારે ઊઠી હું સરસામાન બાંધતો હતો એવામાં અરુણે આવીને કહ્યું: ‘દાદા, એક દિવસ વધારે રહી જાઓને!’

મને લાગ્યું, હજી તેની વાત કંઈક બાકી હશે.

મેં કહ્યું: ‘પારકી નોકરી કરું છું, ભાઈ! આજે મારે અહીંથી નીકળવું જ જેઈએ. તોયે એક દિવસ તો હું અહીં વધારે રોકાઈ ગયો છું!’

અરુણે કહ્યું: ‘ફરી ક્યારે મળશું, દાદા?’

મેં કહ્યું: ‘જેવી રીતે આ વખતે મળી ગયા, તેવી રીતે ફરી મળીશું.’

પછી અરુણે કહ્યું: ‘ચાલો, તમને ગાડી પર મૂકવા આવું.’

આમ કહી તે મારી સાથે સ્ટેશને જવા નીકળ્યો.

: ૭ :

કૌશીનું કામ પૂરું થતાં જ મને દાઝલિંગ જવાનો હુકમ મળ્યો.

હું દાઝલિંગ ગયો. પરંતુ ત્યાં ધાર્યું હતું તેવું કામ થયું નહિ. તેમ છતાં કંપનીનું કહેવું હતું કે ત્યાં સારું કામ થશે. એમની હરીફ એક કંપની, કહે છે કે ત્યાં હજારો રૂપિયાની દવાઓ વેચી શ્રીમંત બની ગઈ હતી. તેથી પાછા ફર્યા પછી થોડા જ દિવસમાં કંપનીએ ફરીથી મને ત્યાં જ મોકલ્યો.

આવી રીતે બે વરસમાં મારે ત્યાં આઠ વખત જવું પડ્યું.

દાઝલિંગને હું પૃથ્વી પરનું સ્વર્ગ સમજતો. પૃથ્વીથી ખૂબ ઊંચે જાણે વાદળલોકમાં એ અદ્ભુત રાજનગરી હતી ! જાણે સ્વપ્નનો દેશ ! નહિ ત્યાં શહેરનો કોચાહલ, કે નહિ કોઈ મહિનતા, બ્રહ્મતા ! માત્ર ફૂલ, માત્ર રંગ, માત્ર વાદળાં અને ધુમ્મસ, વૃષ્ટિ અને પ્રકાશની કાંઈ નૂતન દુનિયા ! એને નથી આદિ, કે નથી અંત. એ નિત્ય સુંદર છે ! નિત્ય નવીન છે !

એક હોટેલ ત્યાં મારો બાંધેલી હતી. હું અને મારા જેવા કેટલા

થે માણસો વખતોવખત ત્યાં ઊતરતા હતા. અમારી કેટલાક જણાની ત્યાં ઠીક ઠીક દોસ્તી પણ બંધાઈ ગઈ હતી. આખું વરસ અમે કોઈ કોઈની ખબર રાખતા નહિ, છતાં ત્યાં બેગા થતાં જ એકદમ અંતરંગ બની જતા.

મેં વરસથી આવું ચાલતું હતું. શાંત અને ધમાલ ચિંતા વગરની જીંદગી હતી—ખાઈ, પી આરામમાં દિવસો વીતતા હતા. નહિ મારા-મારી, નહિ દેડાદોડો, નવી જગાં જોવાની કંઈ ઉતાવળ નહિ, વ્યાકુળતા નહિ,—ઉપમેળની આગસમાં દિવસો શિથિલ અને ધીમી ગતિએ પસાર થતા હતા.

છેલ્લી વખતે ત્યાં ગયો ત્યારે એક ઘટના બની, તેની જ વાત કરું.

એક દિવસે અપોર થતા સુધી પતાં રમતાં હતાં. બાર વાગી ગયા હશે. ઝમઝમ વરસાદ પડતો હતો. એવામાં ઉપરથી કંઈ કોલા-હલ સંભળાયો.

મેં મેનેજર બાણને પૂછ્યું : ‘શું છે આ ?’

તેણે અમારી જ સાથે બેસીને પાનાં બેઘતા હતા. બોલ્યા : ‘બીજું શું હોવાનું હતું ? મજૂરની સાથે મજૂરીના પૈસાની બોલચાલ ! આ મેઘમાં એક નવો પેસેન્જર સ્પેશ્યલ ક્લાસમાં આવ્યો છે ને ?’

‘સ્પેશ્યલ ક્લાસ’નું નામ સાંભળી અમે બધાએ જાણે કંઈક ચમકી ગયા. અમારા કરતાં તે કેવો પૈસાદાર હશે, અને કેવી જાગી પદવી પર હશે એ જાણવાનું એકદમ સૌનાં મનમાં વિના કારણ કુતૂહલ જાગી ગયું.

મેં કહ્યું : ‘કુલીના બેચાર પૈસા વારતે આટલી મારામારી કરે છે એ વળી કેવો પૈસાદાર હશે, બાબા !’

મારી પાસેના ગૃહસ્થ બોલ્યા : ‘અરે મશાય ! ગરીબના પૈસા પડાવીને તે લોકો પૈસાદાર બને છે !—એવું કરતાં ન આવડ્યું એટલે જ તો આપણે આવા ને આવા રહ્યા !’

પછી મેતેજરને ઉદ્દેશીને તેમણે કહ્યું : ‘જેજે, દાદા, છેવટે તમને રોવડાવીને ન ભાગી જાય !—આવતાં જ પગલાં દેખાયાં છે !’

એવામાં, એક મજૂરણુ બાઈ અમારા ઝોરડામાં આવી પહોંચી. પહાડી છોકરી હતી, જે ય ગાલ સફરજન જેવા લાલ હતા, આંખો ઝીણી હતી. નાક ચપટું હતું, પરંતુ એ દેશની બીજી છોકરીઓના જેવું જાડું ને ટચૂકડું નહોતું. ચહેરા પ્રમાણમાં આકર્ષક હતો—આંખોની દૃષ્ટિ વન્ય અને રૂક્ષ હતી ! અંગેઅંગમાં જાણે જંગલની સજીવતા ભરી હતી ! મોં પરથી ઉમર કહેવી અશક્ય હતી—સોળ પણ હોય, અને ચોવીસ હોય તો પણ નવાઈ નહિ !

વેણી હલાવી, અજાણી ભાષામાં એણે મેતેજર બાણુને જે કંઈ કહ્યું તેનો સાર એ હતો કે મજૂરીનો દર ચાર આના છે. પરંતુ આ બાણુ કોઈ હિસાબે બે આનાથી વધારે આપવાની ના કહે છે—અને ઉપરથી કડવા શબ્દોમાં ગાળો દે છે. તેથી હું તમને આનો ફેંસલો કરી આપવા બોલાવવા આવી છું.’

આવા ફેંસલા મેતેજર બાણુને ઘણીવાર કરવા પડે છે એની અમને બધાને ખબર હતી. તેથી નવા આવનારને જેવા અને સાથે સાથે જરા ગમ્મત ભોગવવા, અમે એમની પાછળ પાછળ ઉપર ગયા.

મેતેજર બાણુને જેઈ છ કૂટ લાંબો, અને અતિ બલિષ્ઠ એવો એક યુવક બોલીમાંથી બહાર આવ્યો, ને બોલ્યો : ‘ભુજો તો ખરા, મશાય, બે આનાના પૈસા આપ્યા ત્યારે સાળી અહીં ફેંકી દઈને જતી રહી. કહે છે, ચાર આનાથી એક પૈસો ઝોઝો નહિ લઈ. અને મેં પણ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે બે આનાથી એક અંધેલો યે વધારે નહિ આપું.’

મેનેજર બાબુએ કહ્યું : ‘પરન્તુ અધા લોકો ચાર આના આપે છે, મજૂરીનો એ દર છે.’

‘શું કહો છો, મશાય ! આ તો ઘોળે દહાડે લૂંટ !’

આમ કહી એ યુવકે એક વખત અમારી સૌની તરફ નજર કરી લીધી. પછી અમને સલાહ આપતો હોય તેમ એ બોલ્યો : ‘આવી ઘોળા દિવસની લૂંટને તમે લોકો કાષ્ટ ઉત્તેજન આપશો નહિ. અહીંથી દશ ડગલાનો રસ્તો છે—ત્રણ મિનિટથી વધારે તો ચાલ નહિ—એટલામાં ચાર આનાનો રેટ ? ખચર છે, કલકતામાં આટલાના અમે બે જ પૈસા આપીએ છીએ.’

મેનેજર બાબુએ કહ્યું : ‘પરન્તુ આ કલકતા નથી, વળી—’

સાથે સાથે અમારી અંદરથી એક જણ ચટ કરીને બોલી પડ્યો : ‘વળી,—તમે છોકરી પણ સારો જોઈને શોધી કાઢેલી ખરીને !’

આમ કહી પોતાની જ રસિકતા પર તે પોતે જ એવો હો હો કરીને હસી પડ્યો કે અમારાથી પણ તેની સાથે હસ્યા વગર રહેવાયું નહિ.

પરન્તુ એ યુવકે અમારી સાથે હસવામાં ભાગ લીધો નહિ. તેણે માત્ર ગંભીર ભાવે કહ્યું : ‘આથી વધારે આપવાનું મહેરગાની કરીને તમે કાષ્ટ મને કહેશો નહિ !’

મેનેજર બાબુ કંઈક ચીડ પ્રગટ કરીને બોલ્યા : ‘તમને એવું કહેવાની અમને શી પડી છે તે ! તમને કાવે તે કરોને. બાકી આ લોકોની સાથે બગાડવામાં સાર નથી, એ કહેવા હું તો આવ્યો હતો. બાકી આમાં હોટેલનું કંઈ કમીશન હોય છે એવું ન માનશો.’

આમ કહી તેઓ તરત જ ત્યાંથી જતા રહ્યા, અને અમે પણ સૌ પોતપોતાની કાટડીમાં ગયા.

મારો કાટડી ઉપર હતી, તેથી હું ફરી નીચે ગયો નહિ. પરંતુ મારી ખેલીમાં ગયા પછી મેં એ યુવકને એકલો એકલો બોલતો સાંભળ્યો :
‘અગાડવામાં સાર નથી. ઓહ!—હું ચે સીમલા કાંસારી પાડાનો છોકરો છું—ખીવડાવીને એ પૈસા પડાવી જશે મારી પાસેથી ?’

છોકરી હજીયે ત્યાં બિભી હતી. તેથી ખેઆની ઉપાડી લઈ તેના હાથમાં મૂકી યુવકે કહ્યું : ‘રૂપ જોઈને પૈસા આપે એ છોકરા બીજા, હું નહિ—રૂપ દેખાડવા જવું હોય તો અહીં’ બીજા ધણા બાબુઓ છે, એમની પાસે જા. બાકો હું આ તારી મહેનતના કરતાં ચે વધારે આપું છું, તને અબળા, સ્ત્રીગતિ સમજીને. તારી જગાએ કાઈ પુરુષ હોત તો આ કમલ ચૌધુરી ખે પૈસાથી વધારે કદાપિ આપત નહિ જા, ભાગ ચહાંસે !’

છોકરી તેની ઉપર પૈસા પાછા ફેંકી દઈ, અગ્નણી બાપામાં ગાળો દેતી દેતી નીચે બિતરી ગઈ.

મને બહુ બીક લાગી. શી ખબર, પહાડી લોકો બહુ ઝેરીલા હોય છે, વખતે આ ગૃહસ્થને કંઈ કરી ખેસે તો !

વળી સાથે સાથે આનંદ પણ થયો, ધણા દિવસ પછી એક અંગાળી યુવકની આવી હિંમત જોઈને. તે વખતે મનમાં થયું કે સારું થયું.

ચોવીસ વાર પછી બીજા પાંચ છ પહાડી સ્ત્રી પુરુષોને લઈને તે મજૂર છોકરી ફરી તેની ખેલીની સામે આવી બિભી.

યુવકે અંદરથી જ ગર્જના કરી : ‘જાઓ ઉલ્લુક, સુવર કા બચ્યા ! અહીં નીકલો યહાં સે ! દુઆના સે એક કાડી જરતી નહિ ફુગા—ભાગો અત્રી, નહિ તો—’

આમ બોલતો હાથમાં એક ચાબૂક લઈને તે ઝોરડીમાંથી બહાર નીકળ્યો.

હું મોટા ભાગના બંગાળી યુવકોના જેવો જ ભીરુ, દુર્ગંધ અને કાયર હતો. તેથી હમણાં જ મારી આંખો આગળ કંઈ ન બનવાનું બની જશે, એમ સમજી, ઝોરડીનું બારણું બંધ કરી હું થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો. મને મનમાં બીક લાગી કે વખતે આ લોકો મને કમલ ચૌધુરીને માણસ માની બેસે તો !

શી ખબર, કમલ ચૌધુરીનું બીષણ રૌદ્ર કવરૂપ જોઈને હો કે પછી ગમે તે કારણે હો, એ લોકો પેલી બેઆની ઉપાડી લઈ, એક અક્ષરે બોલ્યા વગર ગુપચુપ ત્યાંથી જતાં રહ્યાં.

સાંજે ફરી પતાં રમતાં રમતાં અમે અમારા આ નવા અતિથિ કમલ ચૌધુરીનું ભવિષ્ય બહુ ખરાબ છે એ વિષે ચર્ચા કરતા હતા. એવામાં, એક બંગાળી છોકરાએ આવીને કહ્યું : ‘સર, નોકરી જોતવા આવ્યો હતો; પણ નોકરી તો ન મળી. ઊલટું, ચાર દિવસથી પેટમાં અન્નનો દાણો ચે પડ્યો નથી, અને ઘેર પાછા જવાના ગાડી-ભાડાના પૈસાએ પાસે નથી. જો દયા કરી આપ સૌ કંઈ મદદ કરો તો મારા પર મોટા ઉપકાર થશે.’

ગમત જેવા અમે તેને કમલ બાણુની ખોલી બતાવી દીધી.

અરાબર એ જ વખતે, કમલબાણુ, પૂરેપૂરા સાહેબો પોશાકમાં, સજ્જ થઈ, મોંમાં પાઈપ ધાલીને, હાથમાં એક લાકડી લઈને સીડી પરથી નીચે ઉતરતા હતા.

છોકરાએ સામે જઈ સલામ કરી એમની આગળ હાથ લાંબો કર્યો. અને ધીરે ધીરે પોતાની ગરીબાઈનું કારણ વર્ણવવા માંડ્યું.

કમલબાણુ એને ધમકાવીને બોલ્યા : ‘ચૂપ, લાંબી વાતો સાંભળવાનો મને વખત નથી,—તું અંગાળી છે ?’

છોકરાએ બીતાં બીતાં કહ્યું : ‘હા.’

આગળ કંઈ પણ બોલ્યા વગર તેમણે એક પાંચ રૂપિયાની નોટ તેના હાથમાં મૂકી દીધી. પછી પાઈપનો ધુમાડો છોડતા છોડતા કાંઈની તરફ નજર પણ કર્યા વગર, તેઓ એકદમ અહાર નીકળી ગયા.

આ જોઈને અમે થોડીવાર તો આલા જ બની ગયા. પછી મૂગા મૂગા એકબીજાની સામે જોઈ અમે ફરી રમતમાં મન પરોવ્યું.

પછી રમતાં રમતાં અમારી વાતો ચાલી : કંઈ કંઈ ઠગ લોકો સાહેબો પોશાક પહેની કલકતામાં વાટે ને ઘાટે ભમતા ફરે છે, અને અજ્ઞ્ય ગજ્ઞ્ય સિક્કતથી લોકોને દગે છે. એ વિષે જૂની, નવી, અને લોકોને મોંએ સાંભળેલી વાતો જેને જેટલી આવડતી હતી તેટલી તેણે અમણા ઉત્સાહથી બીગબોને કહી.

હું મોઢે એ લોકોની સાથે વાતમાં ભાગ લેતો હોવા છતાં પણ કમલ બાણુના સંબંધમાં, કાણુ જાણે કેમ, મારા મનમાં એવી કોઈ ધારણા વસી નહિ.

આવી બધી વાતો સાંભળીને મેંતેજર બાણુના મનમાં એવી બીક પેસી ગઈ કે તેમણે તે જ દિવસે રાતે એક બીજા બનાવી કમલ બાણુની પાસે સાત દિવસના રૂપિયાની આગળથી માગણી કરી.

‘ગભરાશો નહિ, નાસી નથી જવાનો !’ એમ કહી કમલબાણુ મોટેથી હસી પડ્યા. એ હાસ્ય કેવું જીવંત અને જોરદાર હતું !

પછી એક સો રૂપિયાની નોટ ગજવામાંથી કાઢી, મેનેજર બાણુના હાથમાં આપી એમણે કહ્યું : ‘બાકી પિસ્તાલિસ રૂપિયા હમણું આપી જશો, મારી પાસે છૂટા નથી.’

નોટ હાથમાં લઈ મેનેજર બાણુ જોવા લાગ્યા, એ જોઈ કમલબાણુ એ કહ્યું : ‘અત્યારે જો એટલા રૂપિયા ન હોય તો નોટ આપની પાસે જ રહેવા દેજો; કાલે સવારે કે જ્યારે સવડ હોય ત્યારે આપજો.’

મેનેજર બાણુ બરાબર જવાબ ન આપી શકવાથી માત્ર આટલું બોલ્યા : ‘લલે.’

મેનેજર બાણુ નીચે ઊતર્યા કે મારા મિત્રોએ તેમને ધીરેથી પૂછી લીધું : ‘શું થયું ? રૂપિયા મળ્યા ?’

મેનેજર બાણુએ એક જણના હાથમાં નોટ મૂકી કહ્યું : ‘જુઓ તો, નોટ સાચી છે ને !’

એક જણ ફક્ત કરીને બોલી ઊડ્યો : ‘આજકાલ બનાવટી નોટો બહુ નીકળી પડી છે. આ આજના છાપામાં સમાચાર હતા, વાંચ્યું નથી ?’

‘હેં ! ખરી વાત ?’ કહી મેનેજર બાણુ નોટ લઈ દીવા સામે ધરી તેની પરીક્ષા કરવા લાગ્યા.

એટલામાં એચિંતાનો કમલબાણુએ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. નાના છોકરાની પેઠે એ એક સફરજન કરડતા હતા.

પછી અમારા દરેકના હાથમાં એકેક સફરજન આપતાં આપતાં તેમણે કહ્યું : ‘કશું મનમાં ન લાવશો—We are all friends. આપ સૌનો સાથે જરા પરિચય કરવા આવ્યો છું.’

ખોલતાં ખોલતાં હો હો કરી પોતે જ હસી પડ્યા.

હું અને મેનેજર બાબુ અને તેમની સાથે હસી પડ્યા. પરંતુ ખીજ બધા જરા ગંભીર બની ગયા.

કંઈ ન સમજી શકવાથી કમલ બાબુએ એકવાર એમની બાણી નજર કરી, અને પછી અમારી બાણી નજર કરી, નાટકી દબે નમસ્કાર કરી કહ્યું : ‘ ઠીક, તો આજે હું પાછો ફરું—અસમયે આપના રસમાં ભાંગ પડાવ્યો—કાલે ફરી કોક વખત મળવા આવી જઈશિ ! ’

કમલ બાબુના ગયા પછી મારા મિત્રોએ કહ્યું : ‘ વાહ, ભારે શ્રીમંતાઈની ચાલ ચાલી ગયો આપણી આગળ ! આપણે જાણે જીંદગીમાં કદી સફરજન આંખે દીકું ન હોય એમ, એ આપણા પર દયા કરીને સફરજન ખાવા આપી ગયો. જોયો બેટાનો દંભ ! ’

આમ કહી તેમણે સફરજન બારીમાંથી બહાર ફેંકી દીધાં. એમણે જ તો એ સફરજન હાથ લાંબો કરીને લીધાં હતાં !

કંઈ પણ બોલ્યા વગર હું મારી ખોલીમાં જતો રહ્યો.

બીજે દિવસે સવારે અમે ડ્રોઈંગ રૂમમાં બેસી છાપાં વાંચતા હતા, એવામાં હાફકોટ પહેરીને કમલ બાબુ ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

પછી વાતચીત પર બિતરવાના હેતુથી પહેલું જ તેમણે પૂછ્યું : ‘ કાલે પેલાં સફરજન ખાવામાં કેવાં લાગ્યાં ? કેવું મોટું ફળ હતું—અને કેટલું સરસ ! કલકતામાં હજાર વધારે પૈસા આપો પણ આવી ચીજ જોવા ન મળે. કેમ ખરું ને ? Wonderful apples ! ’

એ સાંભળી તરત જ એક જણ બિલકુલ અણુધારી રીતે બોલી ઊઠ્યો : ‘ ખાવામાં કેવાં લાગ્યાં એટલે ? અમે શું બાપજનમારે કદી સફરજન ખાધાં નહિ હોય કે આવું પૂછો છો ? આવું બોલતાં શરમ ન આવી તમને ? આ જુઓ, પણે પડ્યાં તમારાં સફરજન !’

આમ કહી તેણે સફરજન નાખી દીધાં હતાં તે જગા આંગળી કરીને બતાવી.

તે દિવસથી કમલબાણ કોઈની સાથે વાત કરતા નહિ—અમારા બધાથી દૂરના દૂર રહેતા.

મને પણ તેઓ બધા ભેગો ગણી લઈ, મારાથી દૂર રહેતા. અને મેં પણ કદી તેમની એ ભૂલભરેલી ધારણા સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી.

એક જ દિવાલની બે તરફ અમે બંને રહેતા હતા, એકબીજાથી બિલકુલ અપરિચિત. તેમ છતાં, કોણ જાણે કેમ, અજાણે, એમના તરફ મને કોઈ અદ્ભુત આકર્ષણનો અનુભવ થવા માંડ્યો હતો. આવો અદ્ભુત યુવક, પ્રાણવંત યૌવનની આ વેગવતી મૂર્તિ મેં અગાઉ કદી ચે જોષ નહોતી !

રવિવારે દાર્જિલિંગમાં ગુજરી ભરાય છે.

ગુજરીમાં હું નાની મોટી અનેક ચીજોની કિંમત પૂછતો ફરતો હતો.

એટલામાં કમલબાણુનો અવાજ સાંભળી હું ચમકી પડ્યો. એકદમ પૂંક ફેરવી જોઉં છું તો પેલે દિવસ આવેલી તે જ મનૂરણુ છોકરીની સાથે તેમને બોલચાલ થતી હતી.

આવી બન્યું ! આ વખતે એમને એકલા જોઈ આ પહાડી લોકો પેલા દિવસનું વેર લેવા ખડા થઈ જશે, એમ સમજી હું ત્યાં દોડી ગયો. પણ નવાઈની વાત ! જઈને જોઉં છું તો કમલ બાણુ હાથમાં બે સફરજન લઈને બિલા છે અને મોટેથી બોલે છે : ‘અધાં આઠ પૈસા, દશ પૈસામાં બે આપે છે, ને તું છ આના માગે છે—હાઈ કરે છે ?’

તેમના હાથમાંથી સફરજન ખૂંચવી લઈ એ મનૂરણુ છોકરીએ કહ્યું : ‘મારી મરજી ! બજારમાં ન્યાં સરતું મળતું હોય ત્યાંથી લઈ લેજો, જાઓ ! હું ક્યાં તમને લેવાનું કહું છું ! મારી ચીજ છે, હું છ આનામાં એક પાઈ પણ તમારી પાસેથી ચોઈ લેવાની નથી.’

આમ કહી બે કમરે બે હાથ મૂકી, જરા ગરદન વંકી કરી તે કમલબાણુના મોં સામે જોઈ રહી. ફણીધર જુજંગની સાથે જણે એકદમ શૂખ્યા વાઘતી નજર મળી !

કમલબાણુ આગળ કંઈ પણ બોલ્યા વગર છ આનાના પૈસા તેના પગમાં નાખી, સફરજન લઈને ચાલતા થયા.

છોકરી તેમને જતા જોઈ ફૂલી ફૂલી હસવા લાગી. ગર્વનું એ હાસ્ય હતું.

હું નવાઈ પામી ગયો ! એ જ છોકરીએ થોડીવાર પહેલાં એ બે સફરજનના મારી પાસે ત્રણ આના માગ્યા હતા !

આ બનાવને થોડા દિવસ પછી, એક દિવસ હું ધુમથી જે રસ્તો સીધો દાહલિંગ તરફ જાય છે તે રસ્તે થઈને એકલો દાહલિંગ

તરફ પાછો ફરતો હતો. હજી સાંજ પડી નહોતી, પણ દૂરથી આકાશ ધૂસર બનતું દેખાવા માંડ્યું હતું. એવામાં એક અતિ નિર્જન સ્થાને મેં ફેટલાંક પહાડી સ્ત્રી-પુરુષોનું ટાળું ઊભેલું જોયું. એમના બેગા કમલબાણુને ઊભેલા જોઈ હું જરા નવાઈ પામી ગયો !

હું કંપનીના કામે ગયો હતો, અને ધુમથી પાછા આવવા માટે તે વખતે કોઈ ગાડી નહોતી, એટલે આ રસ્તે ચાલતો આવતો હતો. તેથી ટાળું જોઈ, શું છે તે જોવાનું મને મન થયું. બીડમાં માથું નાખી જોયું તો પેલી મજૂરણી છોકરી નાચતી હતી ! તેનું આખું ચે શરીર ઉધાડું હતું કહીએ તો ચાલે. નૃત્યની લાગી પણ એવી ઉદ્દામ અને ઉચ્છ્રંખલ હતી કે કાલવૈશાખીની પદ્માના જેવી ચિત્તને ચળાવનારી કહી શકાય ! નૃત્યના તાલે તાલે કુગડુગી વાગતી હતી, અને ફેટલીક સ્ત્રીઓ તેની સાથે ગાતી હતી. પહાડી પુરુષો એ છોકરીના દેહસૌન્દર્યનું જાણે ક્ષુધાર્ત નજરે પાન કરી રહ્યા હતા. કોઈનામાં જાણે ખીજું બાન નહોતું.

નાચ ચાલતો હતો.

નૃત્યની એક એક વિશિષ્ટ લાગી જોઈને, પુરુષો મોઢામાંથી ખરાબ અવાજ કાઢતા હતા; અને કોઈ સિગરેટ, તો કોઈ પાન, તો કોઈ રંગીન મણકાની માળા એના ગપ આગળ ફેંકતા હતા. નાચતાં નાચતાં એ છોકરી એમનો ઉપકાર માની એ ચીજો હાથમાં ઊપાડી લેતી હતી.

કમલબાણુ થોડીવાર ચૂપ રહ્યા, પછી તેમણે ચટ દઈને એક આની કાઠી તેના પગમાં ફેંકી દીધી.

એ જોતાં જ જાણે એના નૃત્યમાં તાલજનંગ થયો. ચક્રિત થઈ તેણે ધીક કમલબાણુની સામે નજર કરી, આની ઉપાડી, અને પછી એ આનીને ધા કરી જંગલમાં ફેંકી દીધી !

કમલપાણુના મોં સામે જોઈને બધા હો હો કરી હસી પડ્યા. અપમાનથી તેમનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું. વકરેલા સિંહની પેઠે ઠેકઠો મારી તેઓ સીધા તે છોકરીની સામે જઈને ઊભા અને તેને પૂછ્યું: ‘કેમ મારા પૈસા ફેંકી દીધા ?’

પહાડી છોકરીએ તેમને મોંતોડ જવાબ દીધો: ‘મારા આ નાચની કિંમત ચાર પૈસા કરો છો ?’

કમલપાણુએ કહ્યું: ‘પરંતુ એક પાન કે સિગરેટ કરતાં તો વધારે છે ને ?’

મોંમાંથી એક કુત્સિત અવાજ કાઢી છોકરીએ કહ્યું: ‘એ લોકો મારા જર છે,—એમની કાણી કોડી જે મારે મન અમૂલ્ય છે.’

આમ કહી તુછકારપૂર્વક હસીને, ડુગડુગી બળવનારીના માથા પર એક થપાટ મારી તેણે ફરી નાચવા માંડ્યું.

કમલપાણુએ તે વખતે, આટલાં માણુસોના દેખતાં અપમાનિત થવાની શરમમાંથી બચી જવા વારતે કે શી ખખર શા વારતે, એક ફિપિયો કાઢી તે છોકરીના પગમાં નાખ્યો; પછી ક્રોધ અને અપમાનથી ધૂંધવાતા તેમણે પૂંડ ફેરવી.

છોકરીએ ફરી એકવાર તેમની સામું જોઈ જરા હસી લીધું !

છોકરી કેવી ચાલાકીથી, પેલા અપમાનનો બદલો લઈ રહી છે, એનો વિચાર કરતાં કરતાં હું પણ ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

કમલપાણુએ મને જોયો નહિ.

આવી રીતે મારા ત્યાંના એકધારા જીવનમાં જાણે એક નાટકનો અભિનય શરૂ થયો. કમલપાણુ એ નાટકના નાયક હતા, અને પેલી મજૂરણી છોકરી નાયિકા હતી.

એક દિવસ એનો પાંચમો અંક પૂરો થઇ કવી રીતે નાટકનો પડદો પડ્યો તે હવે કહું.

હોટેલના ખીન માણસોને કે મારા મિત્રોને કાઢીને ચે કમલ્યાણુ વિષે કશું કૂતૂહલ નહોતું, અને હું પણ તેમને વાત કરતો નહિ.

પરંતુ કહેવાની જરૂર નથી કે મેનેજર યાણુ કમલ્યાણુ ઉપર ખૂબ જ ખુશ હતા. કારણકે વખતોવખત તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરતાં ચે કંઈક વધારે તેમને મળતું હતું.

અ. બનાવને થોડા દિવસ પછી એક દિવસ હું ફરવા ગયો ત્યારે ત્યાં મેં કમલ્યાણુને એક ઘોડાવાળાની સાથે રક્ષક કરતા જોયા.

ઘોડાવાળો ઘોડાનો કલાકે રૂપિયો માગતો હતો, અને કમલ્યાણુ બાર આના કહેતા હતા.

એટલામાં પેટી મળૂરણુ ઊકરી, સિગરેટ ફૂંકતી, કાણુ જાણે ક્યાંથી, વંટોળીઆની પેઠે ત્યાં આવી પડેાચી. પોતાની અડધી પીધેલી સિગરેટ ઘોડાવાળાના હાથમાં પકડાવી દઈ, એણે ઘોડાની લગામ એના હાથમાંથી ખૂંચવી લીધી. પછી કમલની સામે જોઈ હસતાં હસતાં એણે ઘોડો મારી મૂક્યો. કમલનું અપમાન કરવામાં જ જાણે તેને આનંદ આવતો હતો.

કમલ યાણુએ પછી ગુસ્સાથી રાતાપીળા થઈ ઘોડાવાળાને કહ્યું: ‘દોઢ રૂપિયો, બે રૂપિયા જે લેવા હોય તે લે, પણ આ ઘોડો મને આણી આપ.’

ઘોડાવાળાએ હસીને કહ્યું: ‘પાંચ રૂપિયા આપો તોપણ હવે એ ઘોડો નહિ આપી શકું.’

પછી બીજા ઘોડા લઈ કમલબાણ એ છોકરીની પાછળ પાછળ તીરની પેઠે છટ્યા.

તે દિવસે સાંજે હોટેલની સામે એક રિક્ષાગાડી આવીને ઊભી રહી. જોકે છું તો કમલબાણને ટેકા દેતો એ પહાડી છોકરી ઉપર લઈ આવી, તે એમને પથારીમાં સુવાડી દીધા. કમલબાણના હાથે, પગે તે માથે ઘણી જગાએ પાટા બાંધેલા હતા.

હું એકદમ એમની ખોલીમાં દોડી ગયો. મેં પૂછ્યું: ‘આ શું થયું, દાદા! ઘોડા પરથી પડી ગયા કે શું?’

તેમણે કહ્યું: ‘હું નથી પડ્યો, ઘોડા પડી ગયો ‘તો!’

મેં કહ્યું: ‘પહાડી લોકોની સાથે તે બંગાળીઓ ટક્કર લઈ શકે? પછી સામી છોકરી હોય કે મોટા મરદ હોય? એ લોકોની એક છોકરી એક ધક્કો મારે તો આપણા ચાર પુરુષો ધૂળ ચાટતા થઈ જાય!’

કમલબાણએ ગર્વથી કહ્યું: ‘પૂજે આ છોકરીને, એક બંગાળીના છોકરાએ એના ઘોડાને રેસમાં હરાવ્યો હતો કે નહિ!—પરંતુ ઘોડાનો પગ મચડાઈ પડ્યો તેમાં મારો શો દોષ?’

‘ના, ના, તમારો કંઈ દોષ નથી—જીત તમારી જ થઈ છે. હવે ઝટપટ બે કાળીઆ પેટમાં નાખી બાંધી જાઓ તો! એક બાંધ કાઢશો તો ખૂબ આરામ થઈ જશે.’

મેનેજર બાણ એટલામાં દોડાદોડ કરો, કમલબાણને માટે આ, ગરમ દૂધ અને પુરી લઈ આવ્યા હતા.

કમલ બાણુએ ખાતાં ખાતાં કહ્યું : ‘ મેનેજર બાણુ, મને કાઈ એક માણસ રાખી આપો—દાકતરે કહ્યું છે કે દિવસમાં ઓછામાં ઓછું આઠનવ વખત શેક કરવો પડશે.’

‘ જી, હમણાં જ કાઢને લઇ આવું.’

આમ કહી મેનેજર બાણુ તરત જ માણસની શોધમાં નીકળી ગયા.

છોકરી તે વખતે, પથારી, ઓશીકું, ગલેફ વગેરે સાફ કરી, કમલબાણુનાં કપડાં બદલાવી, એમના બેડા સાફ કરવા બેસી ગઈ હતી.

કમલ બાણુએ છોકરીને કહ્યું : ‘ અરે, તું શું કરવા એ બધું કરે છે? હમણાં મારો માણસ આવશે.’

છોકરીએ કહ્યું : ‘ નહિ, કાઢને બોલાવવાનો નથી, બધું કામ હું કરી દઈશ. જે પૈસા એને આપો તે મને આપજો. મજ ગરીબ પર હિપકાર થશે.’

કમલબાણુ હો હો કરી હસી પડી બોલ્યા : ‘ પૈસાની ખાતર આ લોકો શું ન કરે? ખરુંને, મિ. ધોષ?’

મેં કહ્યું : ‘ખરું કહો છો, એક વખત પૈસાનો સ્વાદ ચાખ્યો કે બસ; પછી છોડે જ નહિ.’

ગમે તે હો, છેવટે એ છોકરીને જ રાખી લેવામાં આવી, અને છેવટે સુધી તે જ રહી.

છોકરીની ખરા દિલની સેવાથી પંદર દિવસમાં કમલ બાણુ ચારી પેટે સાજા થઈ ગયા. માત્ર ગાડીના વખતે તે મજૂરીએ જતી.

બાકીનો અધો વખત કમલ બાબુની તહેનાતમાં રહેતી. અલગ પડાડી
છોકરી આવી સેવા બજાવી શકે એવું મેં કદી સ્પષ્ટતામાં એ ક્યારે
નહોતું.

આવી રીતે બીજા પણ થોડા દિવસ પસાર થઈ ગયા પછી,
કમલ બાબુએ ઘેર જવાની તૈયારીઓ કરી.

સરસામાન બાંધવાની ધમાલ મચી ગઈ.

મેં પણ કમલ બાબુની સાથે કલકત્તા પાછા ફરવાનું નક્કી કર્યું.

કમલ બાબુએ સ્ટેશનેથી મજૂર બોલાવી લાવવાનું છોકરીને કહ્યું.

તેણે કહ્યું : ‘શું કરવાં ? હું જ અધો સામાન લઈજઈશ—વાહ
રે ! આ પૈસા હું શું કરવા જવા દઉં ?’

છોકરીને પૈસાનો લોભ બહુ છે એમ સમજી મેં ગુપચુપ મારો
સામાન અધો, હોટેલના નોકરની સાથે સ્ટેશને મોકલી દીધો હતો.

વખત થતાં, કમલ બાબુનો સરસામાન લઈને છોકરી સ્ટેશને
આવી; ગાડીમાં અધો સામાન ચડાવી બિસ્તરો પાથરી સુવાડી, તેમને
એકે એકે તમામ દાગીના ક્યાં મૂક્યા છે તે દેખાડી દઈ તે માડોમાંથી
નીચે ઊતરી ગઈ.

હજી ગાડીને ઉપડવાની વાર હતી.

કમલ બાબુની સામેની પાટલી પર મેં મારો બિસ્તરો પાથરી
દીધો હતો. ગાડી ઉપડવાને હજી દશ મિનિટ બાકી છે એ જોઈ, પાન-
વાળાને બોલાવી મેં એક સિગરેટનું પાકીટ ખરીદ્યું; એક સિગરેટ
કમલબાબુને આપી બીજી મેં ચેતાવી.

કમલબાબુ સિગરેટની એક ફૂંક મારી બોલ્યા : ‘એ સાલો પાછો
અહીં ક્યાં, હજી પૈસા લેવા આવી નહિને !’

મેં કહ્યું : ‘કંઈ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી, વખત થતાં આવી પહોંચશે—એટલામાં એક બે મજૂરી કમાઈ લેશે.’

તેમણે હસતાં હસતાં કહ્યું : ‘પાછો ઝગડો કરવાનો. યે થોડો વખત તો હાથમાં રાખવો જોઈશે ને? બાવની રકમ કર્યા વગર એ નથી રહેવાની.’

આમ કહી કમલબાણુએ બારીમાંથી મોં કાઢી જોવા માંડ્યું કે પ્લેટફોર્મ પર કોઈ દેખાય છે કે નહિ.

પછી ફરીને મારી સામે જોઈ બોલ્યા : ‘પ્લેટફોર્મ પર તો એનો પતો નથી. વખતે કોઈ ડગામાં પૈસાની બાબતમાં કોઈની સાથે જમાવી બેઠી હશે. ઓ! આ લોડો પૈસા કમાઈ જાણે છે, એટલું તો કહેવું પડશે. તમને કેમ લાગે છે?’

મેં કહ્યું : ‘આ થોડા દિવસ ટામ કરવાના કેટલા રૂપિયા લીધા એણે?’

‘લોધા પૂછો છો, મશાય? દર રૂપિયા હું આપવા ગયો ત્યારે કહે કે હમણું રહેવા દો, અધા ભેગા ગાડીમાં બેસાડ્યા પછી લઈશ. કંઈ વધારે પડાવવાની સાલોની મતલબ હોય એવું ચોખ્ખું દેખાય છે!’

મેં કહ્યું : ‘ખૂબ પક્કી છોકરી છે! તમારી પાસેથી પૈસા પડાવવા માટે બેટી ટાંપીને બેસતી!’

કમલબાણુ મોટેથી હસી પડ્યા. બોલ્યા : ‘એ પણ તમારી બ્યાન બહાર નથી ગયું!’

એવામાં પાંચ મિનિટનો ઘંટ વાગ્યો.

કમલબાણુ ગમરાઈને ફરી એકવાર પ્લેટફોર્મ તરફ જોઈ બોલ્યા : ‘નહિ આવે તો શું થશે, મશાય?’

મેં કહ્યું : ‘કંઈ ચિંતા ન કરશો, હજી પાંચ મિનિટ આઠી છે. એ જાત પૈસા લીધા વગર છોડે એમ તમે માનો છો? એક પૈસા માટે અહીંથી શીટીગુડી જવું પડે તો જાન્ય. એક પૈસો તો એમની છાતીના એક લોહીના છુંદ જેવો છે !

મારા શબ્દોથી કમલબાળુને કંઈક આધાર મળ્યો. પછી સિમરેટ તાણતાં તાણતાં તેમણે કહ્યું : ‘એમ? એવું કરે છે આ લોકો?’

બોલતાં બોલતાં વળી તેઓ હો હો કરીને હસી પડ્યા.

‘નથી કરતા? આ ગાંધી સાલની જ વાત છે. મારા ડાંગમાં એક માણસ બેઠો હતો; શીટીગુડી જમીને એને પકડી એની પાસેથી પૈસા વસુલ કર્યા. ગાંધી ઊપડી ગઈ હતી, અને બેઠીને ખબર ન રહી કે ક્યા ડાંગમાં સામાન ચડાવ્યો છે—એ માણસ પણ આગાદ છુપાઈને મુપચાપ બેસી ગયો હતો.....’

હું આટલું કહું છું ત્યાં ગાંધી ઊપડી.

કમલબાળુએ એકદમ ગરદન લંબાવી પ્લેટફોર્મ પર ચાર તરફ નજર ફેરવવી, પણ ક્યાંયે એ છોકરી દેખાઈ નહિ.

પછી વળી ફરીને તેમણે મને પૂછ્યું : ‘ધારો કે એ ન આવી, તો મારે એને આ રૂપિયા મોકલવા કંઈ રીતે? હોટેલના મેનેજર બાળુની ઉપર મનીઓર્ડર કરું તો તેઓ એને નહિ પહોંચાડે.?’

મેં કહ્યું : ‘હોટેલના મેનેજરોને તમે હજી ઓળખ્યા લાગતા નથી! અહીંના મજૂરોની સાથે એમને કંઈ સંબંધ નથી!..... પણ મહારાણો નહિ, ‘ધુમ’ રેલ્વેને પહોંચતાંજ કદાચ એનો બેટો યઈ જશે!’

કમલબાળુ મુખે તો બોલ્યા : ‘ના, એમાં મહારાવાનું શું?’ પરંતુ મનમાં મનમાં તેઓ ખરેખર બાકુળ બની ગયા હતા.

ગાડી હમેશ મુન્ય વેગથી દોડવા લાગી. કમલબાણુ સિગરેટનો ધુમાડો કાઢવા લાગ્યા.

ઓર્થિતાની બહાર મારી નજર પડી, મેં કહ્યું : ‘ જુઓ તો કમલબાણુ, પેલી બીબી છે તે એ છોકરી કે બીજી કાણ ? ’

‘ ક્યાં—ક્યાં ? ’ કહી તરત તેમણે બારીમાંથી મેં કહ્યું.

છોકરી એક જાંચા પથરા ઉપર બેઠી હતી, અને કાષ્ઠને શોધતી હોય તેમ ગાડીની સામે જોઈ રહી હતી. કમલબાણુને જોતાં જ છાતી-માંથી એક ક્રમાલ કાઢી તેણે વિનાયતી દબે હલાવવા માંડ્યો.

કમલબાણુએ તરત જ ગળવામાંથી એક નોટ બહાર કાઢી તેને બતાવી.

તેણે હાથ હલાવી જણાવ્યું : ‘ નથી જોઈતી. ’

તેના મેં પર કંઈક મ્હાન હાસ્ય દેખાયું તેવું જ જોડી ગયું.

નજર પહોંચી ત્યાંસુધી કમલબાણુ એ છોકરીની સામું જોતા બેસી રહ્યા. પછી એકદમ થું જાંડા વિચારમાં પડી ગયા તેની એક તેમને જ ખબર ! આખે રસ્તે પછી તેઓ મારી સાથે એક અક્ષરે બોલ્યા નથી.

એક નાનકડા કમરામાં માત્ર અમે બે જ જણા હતા. પરંતુ બંનેની વચમાં જણે મોટો દુસ્તર સાગર આવી પડ્યો હતો—નીરવ અને નિસ્તબ્ધ !

બપોરે ચીસો પાડતી ગાડી વાંકી ચૂકી દોડવા લાગી.

એક માત્ર તેનો જ વિકટ અવાજ આવીને વચમાં વચમાં અમારી આ નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરી જતો હતો.

હું શાલ ઓઢી ધીરે ધીરે લેટી પડ્યો.

: ૮ :

છેલ્લી વખત દાઝલિંગથી પાઠો ફરી હું સીધા દેસમાં આવતો રહ્યો. આગળથી અરજ કરી મેં એક મહિનાની રજા લીધી હતી. બે વરસની લગાતાર તોફારી કર્યા પછી મેં પહેલીજ વાર રજા લીધી હતી. બે વરસે હું ઘેર આવ્યો.

પરંતુ આ વખતે આવીને જોઈ' છું તે! સૌ મને ખૂબ માન આપે છે! ઘરમાં તો ખરું, પણ બહાર પણ. બધા જાણે હવે મને નવો માણસ સમજીને નથી આંખે જુઓ છે. બે વરસ પહેલાં જોને કોઈ માણસની ગણતરીમાં ગણતું નહોતું, એને હવે બધા એકદમ દેવતાતુલ્ય ગણવા લાગી ગયા હતા.

કાઠએ કહ્યું: 'બાબા, તું દેશનું નામ રાખવાનો !'

કાઠએ કહ્યું: 'આપણા ગામમાં આની જોડ નથી. પોતાના જ જોરે આટલો ધધો કાણુ જમાવી શકે? વાહ છોકરા !'

ઘરમાં પણ કાકા કાકી રોજ રોજ અડધાં થઈ જતાં હતાં એ

જોઈ હું મનમાં મનમાં હસ્યો, ‘હાય રે પૈસા !’

બંગાળીઓનાં ઘરોમાં વસેલી બેકારીની વાત યાદ આવતાં મને બહુ દુઃખ થયું ! પરંતુ શું કરું ? જોને માટે કોને જવાબદાર ગણવા ? યુવકોને કે તેમના વાલીઓને—હું વિચારમાં પડી ગયો.

સાથે સાથે એક બીજો વિચાર આવતાં મારું મન ખાતું થઈ ગયું. આ સંસારમાં શું પૈસો જ સર્વ કંઈ છે ? માણસની સાથેના માણસનો સ્નેહપ્રેમનો સંબંધ કંઈ જ વિસાતતો નથી ? પુરુષ શું કેવળ પૈસા કમાવાનું યંત્ર છે ? સંસારમાં પુરુષનો પરિચય શું આટલો જ છે ? આવા વિચારો આવતાં આ માનસન્માનને ખુશામત સમજી મને એ તરફ અણગમો થવા માંડ્યો. જીવનમાં હું કોઈ ચીજની જો સૌથી વધારે ઘણા કરતો હોઉં તો લોકોને દેખાડવાની આ આત્મીયતાની, દિલ વગરના આ સંબંધની !

જવા દો, એ મારી અંગત બાબત છે. એનાથી દુનિયાને કંઈ લાભ કે નુકશાન નથી. અને મેં પણ નિયમિત કાકાને રૂપિયા મોકલ્યા કર્યા છે તે કોઈ બદલાની આશાથી નહિ, પણ માત્ર કર્તવ્ય સમજીને એટલે એ વાત હવે જવા દઉં. મૂળ વાત કરું.

હું એક મહિનો રજા લઈને દેશમાં તો આવ્યો, પરંતુ સાત દિવસમાં તો ભયંકર તાવમાં પટકાયો. પછી એ તાવ વધારે ને વધારે ચડતો ગયો, ને છેવટે ટાઇફોઇડ રૂપે પરિણમ્યો. ત્રણ મહિના લગી મૃત્યુની સામે બાથડયા પછી, ગમે તે રીતે જીવ તો બાણે તે વખતે બચી ગયો. પણ સાગ્ન થતાં બીજા ત્રણ મહિના થયા.

પછી ન્યારે મેં નોકરી પર ફરી હાજર થવાની અરજી કરી, ત્યારે કંપનીએ મને જણાવ્યું કે હમણાં ધંધાપાણી નબળાં છે, એટલે હાલ તમારી નોકરીની જરૂર નથી. ભવિષ્યમાં જરૂર પડશે તો અમે તમને નહિ ભૂલીએ !

મારા માથા પર એકદમ આકાશ તૂટી પડ્યું.

આ બે વરસ નોકરી કરી જે કંઈ થોડા ઘણા રૂપિયા અચાચ્યા હતા તે મારી માંદગીમાં ખલાસ થઈ ગયા હતા. હું હવે બિલકુલ નિર્ધન હતો. અંગાળીના છોકરાનું જીવન માત્ર નોકરી ઉપર—પારકાની દયા ઉપર આધાર રાખે છે, એટલે જોયાંતાની એ નોકરી જે છૂટી જાય તો આખી દુનિયા એક પલકમાં એને માટે અંધારા કુવા જેવી બની જાય છે—ક્યાંયે કોઈ પ્રકાશ, કે કોઈ આનંદ તેને માટે બાકી રહેતો નથી.

વળી મારી બેકાર જાંદગી શરૂ થઈ ઘરમાં બેઠો બેઠો અરજીઓ લખ્યા કરું, ને તેના જવાબથી રાહ જોયા કરે.

આવી રીતે બે વરસ વીતી ગયાં, પણ ક્યાંયે કોઈ નોકરી મળવા પામી નહિ. ઘરમાં ભરાઈ રહેવું ગમતું નહોતું, અને બહાર નીકળવાના પૈસા નહોતા. શું કરવું તેનો કંઈજ રસ્તો જડતો નહોતો.

બહાર દુનિયા મને બોલાવી રહી હતી ! જે જે દેશોમાં હું ફરી આવ્યો હતો તે જાણે મારા કાનમાં કહી રહ્યા હતા કે ઘર છોડીને આવવો રહે ! એ નદીપર્યંતો, એ વનઉપવનો, જાણે કોઈ અદ્ભુત શક્તિથી મને રાત ને દિવસ ખેંચ્યા કરતાં હતાં. મારી નસેનસમાં હું તેના આકર્ષણને અનુભવ કરતો હતો.

હું બહુ દૂર નહોતો ગયો. અંગાળ અને બિહારમાં જ ધણું તો ફર્યો હતો, માત્ર એક વખત કાશી ગયો હતો એ માફ ! તેમ છતાં મનમાં આશા હતી કે કોઈ દિવસ આખો હિંદુસ્તાન નજરે જોઈ આવીશ. એટલે જે નસીમની સોગડીએ મારી એ બધી આશા પર પાણી ફેરવી દીધું તેને હું મનમાં મનમાં શાપ દેવા લાગ્યો.

જે એક વખત ઘર છોડીને બહાર ગયો છે તેને જ એ બહારના આકર્ષણની ખજાર પડે ! કેવું એ ખેંચાણ હોય છે ! કેવી એ વેદના !

ખીજને હું તે કેવી રીતે સમજાવી શકું ? અને ખીજું કાઈ તે સમજી પણ શકે કેવી રીતે !

એવામાં એક નહિ ધારેલો બનાવ બન્યો. મારા એક મિત્રે આવીને કહ્યું : ‘ આવવું છે વૃંદાવન ? મારી મા ત્યાં હવા ફેર કરવા જાય છે—પણ બે મહિના રહેવું પડશે. હા, બધું ખરચ મા આપશે ! ’

એક તો વૃંદાવન, તેમાં યે બે મહિના રહેવાનું, અને ગાંઠનો પૈસોયે ખરચવાનો નહિ !

હું ખુશ થઈ ગયો.

‘ આવવું છે શું ? આવીશ જ. ’ કહી હું મિત્રને બેટી પડ્યો.

વૃંદાવન વિષે બાળપણથી જ મારા મનમાં મેં એક સ્વપ્ન બંધી રાખ્યું હતું. શી ખબર કેમ, એ નામ સાંભળતાં જ મારું અંતર ક્રોધ અનિવર્યનીય આનંદથી ભરાઈ જતું. મીરાંનું ભજન અથવા તો રાધા-કૃષ્ણનું લીલાકીર્તન સાંભળતાં સાંભળતાં આંખો આગળ જે ચિત્ર ફૂટી નીકળે છે, હૃદયની અંદર જે ઇન્દ્રિયાતીત રસલોકનો ઉદય થાય છે તેવું, વૃંદાવનનું નામ સાંભળતાં મને થતું !

તેથી ગમે તેમ કરીને યે એક વખત તો વૃંદાવન જવું જ એવી મેં મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. વૃંદાવન જોયા પછી પૃથ્વી પર ખીજો કોઈ દેશ કદી જોવા ન પામું, અને ક્યાંયે કદી જવાનું ન બને તો પણ એનું મને દુઃખ નહિ થાય !

ગરીબનું સંતાન હતો અને ગામડાગામમાં રહેતો હતો, એટલે

હું એક શ્રેણીની પણ કિંમત બરાબર સમજતો હતો. તેથી બંગાળ દેશ-માંથી નવસો માર્ચ દૂરના કોઈ રથને જવાનું મને એને મેં કદપના-ત્રીત સૌભાગ્ય માન્યું હતું.

વૃંદાવનનું નામ સાંભળવાની સાથે સાથે બીજી એક વાત મને યાદ આવી. એ સંન્યાસિનીની વાત. તે કુત્યાગિની અને ચરિત્રહીન છે એવું જણ્યા છતાં, એકાએક તેને મળવા વાસ્તે મારું મન અધીરું બની ગયું. સાથી તે કાણુ જાણે ! જેનો હું ઉકરડાની પેઠે તિરસ્કાર કરતો હતો, એ યાદ આવતાં મને મનમાં આવું કેમ થાય છે એ તો સૌની દૃષ્ટિના પડદા પાછળ ખેંચી આવી અસંભવિત ઘટનાઓને સંભવિત બનાવનાર અંતર્યામી જ કહી શકે.

હશે—વળી ફરીને હું ઘર છોડીને બહાર જઈ શકીશ એ વિચારે તે દિવસ રાતે મને ખિલકુલ ઊંઘ આવી નહિ.

ખીજે જ દિવસે હું મારા મિત્ર અને તેની માની સાથે ઊપડ્યો. એ લોકો અનુભવી જત્રાળુઓ હતા—કેટલીયે વાર કેટલાંયે સ્થળોની જત્રા કરી આવ્યાં હતાં. એમને હવે નૂતનત્વનો મોહ નહોતો. તીર્થ યાત્રામાં તેમનો હેતુ આનંદ મેળવવા કરતાં પુણ્ય મેળવવાનો વધારે હતો. એટલે ગાડીમાં ચડતાં જ પથારી પાથરી તેઓ સૂઈ ગયાં. મેં પણ બિસ્તરો પાથર્યો, પણ મને ઊંઘ આવી નહિ. ધણી દિવસ નિષ્ક્રિય ખેંચી રહ્યા પછી આજે જાણે ફરી નવજીવન પામ્યો હોઈ એવું લાગતું હતું. તેથી વિસ્મયથી ફાટલી આંખે હું કાચની બારીમાંથી બહાર જોતો ખેંચી રહ્યો.

ગાડી ગાંડાની માફક દોડ્યે જતી હતી. આટલા દિવસ જે દૂરદૂરના દેશો વિષે માત્ર વાતો જ સાંભળી હતી, અને જે નામો નકશામાં જોઈને નિસાસા નાખ્યા હતા, તે બધાં સ્થળોને આજે નજરેાનજર જોવાની શક્યતાએ મારું આખું શરીર રોમાંચ અનુભવતું હતું!

એક પછી એક ગામ વટાવતી ટ્રેન ચાલી જતી હતી! જમીનનો દેખાવ બદલાતો જતો હતો, માણસોનો પહેરવેશ પણ બદલાતો હતો, તેમના આચારવિચાર, રીતભાત બધું બદલાયેલું જોવા મળતું હતું. આનંદ અને વિસ્મયથી હું આમો બની ગયો હતો, તેથી આંખે બંધ આવી નહિ.

રાત પૂરી થઈ. સવાર થઈ. સવાર પૂરી થઈ બપોર થયા. અને સાંજ પડવા વખતે અમે મથુરાના સ્ટેશને ઊતર્યાં.

મથુરાથી વૃંદાવન લગભગ સાતેક માઈલ છે.

આટલો રસ્તો ટ્રેનમાં, મોટરબસમાં, ટાંગામાં કે એકામાં કાપવો પડે છે. ટ્રેન કરતાં ઘોડાગાડીમાં જવાનું અમને વધારે સારું લાગ્યું. સરસ પાકી સડક હતી. બે તરફ ખુદ્તમાં ખેતરો અને વન હતાં, વિવિધ પ્રકારનાં વન્ય ફૂલોની ગંધથી તે સ્નિગ્ધ અને સુગંધીદાર બની ગયાં હતાં.

રસ્તે જતાં સાંજ પડી. ધીરે ધીરે બધી પ્રકૃતિ જાણે અધિકારના સામ્રાજ્યમાં વિધીન થઈ જતી હતી. રસ્તામાં દીવા નહોતા. કોઈ મુસાફર પણ નજરે પડતો નહોતો. અમારી નજર પહોંચે ત્યાં સુધી અમને દિગ્દિગંત સુધી વિસ્તરેલી કેવળ માત્ર અખંડ નીરવતા જ દેખાતી હતી. માથા ઉપર આકાશ હતું, આકાશમાં લાખ લાખ તારાઓ ઝળઝળતા હતા. તેના ઝાંખા અજવાળામાં જાણે અમે કોઈ સ્વપ્નપુરીની અંદરથી ચાલી રહ્યા હોઈએ એવું લાગતું હતું.

અમારો ટાંગો દોડતો જતો હતો—ખટખટ કરતો ઘોડાની ખરીનો અવાજ વનવતાન્તરમાં બળી જતો હતો. વચમાં વચમાં દૂર દૂરથી હોલાનો અવાજ કે મોરનો કેકારવ સંભળાતો હતો.

હું મૂંગામૂંગો આ અદ્ભુત નીરવતાનો અનુભવ કરી રહ્યો હતો, એવામાં નાટકીય ભાવે મારા મિત્રે કહ્યું: ‘ખબર છે, આ બધાં વનોમાં એક દિવસ સાક્ષાત શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન બંસી બમ્બવતા ફરતા હતા.’

આ શબ્દો સાંભળતાં મેં શરીરનાં રોમેરોમમાં અદ્ભુત રોમાંચ અનુભવ્યો. એ બંસીતાદ સાંભળવાની આશાએ, બાળકની પેઠે હું પવનમાં કાન માંડી રહ્યો. મને થયું કે સાચેસાચ શું હું અત્યારે એ હજારો વરસોને વીંધીને, અનેક યુગોને પાર કરીને, એ અતિ આકાંક્ષિત વૃંદાવનમાં, એ રાધાકૃષ્ણની લીલાભૂમિ મર્ત્યલોકના સ્વર્ગધામમાં આવી પહોંચ્યો છું ?

રાતના નવેક વાગ્યાના શુભારે અમે વૃંદાવનમાં આવી પહોંચ્યાં.

આગળથી અમારો મુકામ નક્કી થયેલો હતો. અમે ત્યાં મુકામ કર્યો. આખી રાત એ ઉત્તેજનાને લીધે બેઠું ન આવી, એટલું જ નહિ, પણ બીજો દિવસે વહેલી સવારે અમારી બેઠું બેઠું ગઈ. મંદિરે મંદિરે તે વખતે આરતીના શબ્દનાદ થતા હતા, અને દોલ નોખતો વાગતો હતો.

યમુના જોવા માટે મારું મન પણ આકુળઆકુળ થઈ ગયું હતું. મેં મિત્રને કહ્યું: ‘ચાલો, જમુનામાં સ્નાન કરી આવીએ.’

તેણે કહ્યું: ‘આટલા વહેલા ?’

મેં કહ્યું: ‘પહેલાં સ્નાન કરી આવીએ, પછી બધાં મંદિરોમાં દર્શન કરવા જઈશું.’

છેવટે મારી દરખાસ્ત મંજૂર થઈ. દુવાલ ધોતિયું લઈ અમે બંને જમુના તરફ ચાલ્યા. ઇંટાનો બાંધેલો રસ્તો જમુનાની ધારે ધારે ચાલ્યો જતો હતો. હજાર હજાર વરસો પહેલાં, એ જ રસ્તે ગોપીઓ જળ ભરવા જતી. તેમના પગનાં નુપૂરનો અણકાર જાણે હજી પણ એ રસ્તાની ધૂળમાં અનુભવાતો હતો.

જમુના જોઈને અજાણે મારાથી એક નિઃશ્વાસ નખાઈ ગયો. રેતીના ભાકામાં થોડુંક ચાલ્યા પછી પાણી આવ્યું—કાકચક્ષુ જેવું સ્વચ્છ અને આસમાની! પણ પ્રવાહ બહુ સાંકડો હતો, પટ ધણો ખરો રેતીનો જ બનેલો હતો; વચમાં થોડુંક પાણી હતું. પરંતુ એટલા પાણીમાં સ્નાન કરતાં એ મેં શરીરે અને મને ખૂબ શાંતિ અનુભવી.

ગામની સ્ત્રીઓનાં ટોળાં ગાતાં ગાતાં આવતાં હતાં, અને સ્નાન કરી, માથે ધડો લઈ પાછાં વળતાં હતાં. વૃદ્ધા, યુવતી, કિશોરી, તરૂણી બધી વયની સ્ત્રીઓ હતી, અને દરેકે ચણિયો કબજો એવાં પહેર્યાં હતાં કે છાતીની નીચેથી નાભિ સુધીનો શરીરનો ભાગ બધો ઉઘાડો હતો. માથા પર પાતળી ઓઢણી હતી. પુરુષોને જોઈ એમને શરમ આવતી નહોતી, અમારી જ સાથે તેઓ સ્નાન કરતી હતી.

મેં મિત્રને કહ્યું: ‘આ શું! બંગાળી પુરુષોને શું આ લોકો પુરુષ માનતાં નથી?’

તેણે કહ્યું: ‘ના, વૃદ્ધાવનમાં એક જણને જ તેઓ પુરુષ માને છે—એ એક જણ તે પુરુષશ્રેષ્ઠ, નરનારાયણ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ!’

હું નવાઈપામી વિચાર કરવા લાગ્યો: ‘તો શું આ જ પેલી ગોપીઓ? આમાં શ્રી રાધિકાજી પણ છે?’

પછી આખોય દિવસ મેં ત્યાંનાં મંદિરો અને ખીજાં જોવાનાં સ્થળો જોવામાં કાઢ્યો.

જગા બહુ ગમી—જેવી નિર્જન હતી, તેવી જ નિસ્તબ્ધ હતી. નહિ મળે કાલાકલ, કે નહિ મળે જીવનસંગ્રામની મારામારી અને કાપાકાપી ! ચારે તરફ અખંડ શાંતિ હતી—અધાયે જાણે પોતાની અવરથાયો અને પોતાના નસીબથી સંતુષ્ટ હતા.

રોજ સવારમાં વહેલા ઊઠી સ્નાન કરી ફરવાનું મને ખૂબ ગમતું હતું આખી સવાર એકલો ફરવામાં જ ગાળતો. આમ ફરવામાં હું સંન્યાસિનીની શોધ કરતો. દરેકે દરેક ગલી, અને દરેકેદરેક મંદિર અને ઘાટ, ધારીધારીને જોવા છતાં પણ મને ક્યાંયે એનો પત્તો લાગ્યો નહિ. ત્યાં ધણું વરસથી રહેનારાઓની પાસેથી પણ જ્યારે મને કંઈ સમાચાર મળ્યા નહિ, ત્યારે હું સમજ્યો કે સંન્યાસિની મારી આગળ જૂઠું બોલી હતી.

આવી રીતે પંદર દિવસ વીતી ગયા.

વળી એક દિવસ વહેલો ઊઠી હું એકલો યમુનામાં સ્નાન કરવા ગયો હતો. આકાશમાં હજી શુક્રનો તારો ચમકતો હતો. નહાવા આવનારાં સ્ત્રી પુરુષોની હજી ભીડ જમી નહોતી. એક બે આવતાં હતાં, તે એક બે જતાં હતાં. છેલ્લી ડૂબકી મારીને બહાર નીકળ્યો એવામાં મારી સામે એક સ્ત્રીને ઊભેલો જોઈ હું ચમકી પડ્યો. તેના માથા પર એક ગાગર હતી, અને જરા નીચી નખી તે એક નાની મટકી તેના કિપર ચડાવવાની કાશીશ કરતી હતી. એનો ચહેરો ગોળ ને સુરેખ હતો,—હરિણીના જેવી પહોળી અને ચંચળ આંખો હતી.

મારી તરફ એક ડગલું આગળ આવી તે બોલી: ‘લેયા, ક્યા દેખ રહે હો !’

એવો મૃદુ અને સ્પષ્ટ કંઠસ્વર હતો કે મારા હૃદયના તારે તારે એ સાંભળી ઝલુઝલુ ઊઠ્યા. હું મુગ્ધ બની તેની સામે જોઈ રહ્યો.

પંખી મેં ધીરે ધીરે કહ્યું : ‘તમને !’

જરા મલકીને તેણે કહ્યું : ‘સચ ?’

મેં કહ્યું : ‘સાચું કહું છું, તમારા જેવું સુંદર મુખ મેં જીવનમાં કદી જોયું નથી !’

તેણે હિંદીમાં કહ્યું : ‘રાધારાણીને જોઈ, વૃંદાવનની સર્વોત્તમ સુંદરોને !’

મેં કહ્યું : ‘પહેલાં નહોતી જોઈ પણ હવે જોઈ છું—એ મારો સામે બિભી છે.’

તે જરા શરમાઈને બોલી : ‘નહિ, તમે જૂઠું બોલો છો !’

આમ કહી તે મટકી માથાપર ચડાવી ધીરે ધીરે ચાલી ગઈ. હું ત્યાં જ બેઠો બેઠો, નજર પહોંચી ત્યાં સુધી એકોટશે એને જતી જોઈ રહ્યો.

મેં જઈને મારા મિત્રને કહ્યું : ‘આજે મારી વૃંદાવનની જગ્યા સફળ થઈ, શ્રી રાધિકાનાં દર્શન થયાં !’

મિત્ર જરા હસીને બોલ્યો : ‘દર્શન : થયાં તેનો વાંધો નહિ, પણ તું પાછો શ્રીકૃષ્ણ બની જતો નહિ !’

બીજે દિવસે પણ હું ખૂબ વહેલો ઊઠી જમુનાસ્નાન કરવા ગયો. વળી તેની સાથે બેટો થયો.

આવી રીતે દરરોજ જમુનાસ્નાન કરવા જતાં અમારો પરિચય વધતો ચાલ્યો, અને અધિકાધિક ધનિષ્ઠ બનતો ગયો.

વાતવાતમાં તેણે હું કાણ છું, મારું કાણ છે, શું કરું છું, ધર ક્યાં છે, અધું જાણી લીધું. મેં તેની ઝાળખાણ પૂછી ત્યારે કહે: ‘મારું કાષ્ટ નથી, હું વ્રજવાસિની છું, મારું નામ કૃષ્ણપિયારી!’

ત્યારથી હું તેને પિયારી કહીને બોલાવતો.

એણે પણ એનો વિશેષ ક્યો નહિ.

કુચારે સવાર થાય એ ચિંતામાં હું રાતે જાંઘી શકતો નહિ. પિયારીને જોવા માટે મારું મન જિંચુંનીચું થયા કરતું. તારું ધર ક્યાં, એમ પૂછતાં તે કહેતી: અહુ દૂર છે! છતાં હું સાથે જવાનું કહું તો ચીડાઈ જતો. તેથી આખા દિવસમાં માત્ર આટલો જ વખત અમારો મેળાપ થતો.

મેં એક દિવસ પૂછ્યું: ‘પિયારી, તને એવું નથી થતું કે રાત ક્યારે પૂરી થાય?’

તે જરા મલકી, પછી બોલી: ‘ના, મને તો એથી જાંઘું થાય છે—રાત પૂરી ન થાય તો જરા વધારે જાંઘવા મળે!’

આમ કહી તે ચાલી ગઈ.

આવી રીતે જેમ દિવસો જવા લાગ્યા તેમ હું તેના તરફ વધારે ને વધારે આકર્ષાતો ગયો. તેનું હાસ્ય, તેની દષ્ટિ, તેનો મધુર કંઠસ્વર, અને તેની બાલિકાના જેવી ચંચળતા—ખાતાં, પીતાં, સૂતાં, જાંઘતાં રાત ને દિવસ મને યાદ આગ્યા કરતાં.

તે દિવસે પૂનમ હતી. આકાશમાંથી ચાંદની જાણે હજારે ધારા રૂપે વરસી રહી હતી. રાતે ઘડીએ ઘડીએ મારી ઊંઘ ઊડી જતી હતી, અને હું પથારીમાં પડ્યો પડ્યો તરફડતો હતો.

એટલામાં ઝોચિંતાનું મને થયું કે સવાર થઇ ગઇ છે. એક બે પાંખી પણ ક્યાંકથી બોલી ઊઠ્યાં. હું ખભે ટુવાલ નાખી જમુના-સ્નાન કરવા માટે ઊપડ્યો.

પરંતુ ઘણે દૂર ગયા પછી મને ખ્યાલ આવ્યો કે રસ્તો ખિલકુલ નિર્જન છે, ક્યાંયે કોઇ માણસનો સંચાર નથી. મનમાં કેવું થઇ ગયું —હેં, શું હજી સવાર થઇ નથી ?

એવામાં ટન્ ટન્ કરી એના ટકારા થયા—દૂર કોઇ મંદિરની હિડિઆળમાં. હું ચમકીને ઊભો રહી ગયો. જોયું તો ઠેક જમુનાના બાકામાં હું આવી પહોંચ્યો હતો. પરંતુ જમુનાનો કિનારો નિર્જન હતો, માણસનું ચિહ્ન પણ ત્યાં નહોતું.

‘ભૂલ થઇ—હવે પાછો ઘેર જાઉં.’ એમ વિચાર કરી હું જ્યાં પાછો ફરું છું ત્યાં માથા પર ગાગર લાઇને ઊભેલી પિયારો સામી મળી. તેની આંખોમાં અદ્ભુત આનંદની દીપ્તિ હતી, અને એના મોં પર રહસ્યમય હાસ્ય હતું.

મેં ચમકી પડીને કહ્યું: ‘આ શું, પિયારી! તેં પણ ભૂલ કરી ? તું પણ રાત પૂરી થયાનું સમજ ?’

તે જરા મલકીને બોલી: ‘ના, ભૂલ નથી કરી.’

નવામ પામી મેં પૂછ્યું: ‘તો શું તું મધરાત સમજને જમુના તટે આવી છે ?’

તેણે ફરી તેવા જ ભાવે જવાબ દીધો: ‘હા.’

મેં કહ્યું : ‘હું અત્યારે અહીં ન હોત તો તું કેવી મુસીબતમાં આવી પડત, પિયારી !’

જરા મંદ હસીને તેણે કહ્યું : ‘હું જાણતી હતી કે તમે અહીં હશે !’
મેં તેની વધારે નજીક જઈને મૃદુ કંઠે કહ્યું : ‘પિયારી, સાચું બોલે છે ?’

પિયારી કંઈ પણ બોલ્યા વગર, માત્ર સ્વપ્નવિહ્વળ નજરે મારી સામે જોઈ રહી. પછી અસ્ફુટ સ્વરે બોલી : ‘ખતર છે, આજે ઊંઘમાં મેં શું સ્વપ્ન જોયું છે તે ? મેં જાણ્યું, જાણે ગોવિંદજી પોતે બોલાવી રહ્યા છે. હું ઘરમાંથી બહાર નીકળી તેમની સાથે ચાલવા લાગી, પરંતુ થોડે દૂર ગયા પછી ગોવિંદજી કાણુ જાણે ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગયા અને જોઈ ધું તો એમની જગ્યાએ તમે ઊભેલા છો. ખરાખર એમના જ જેવું તમારું ધનશ્યામ રૂપ છે, ઊંડી શ્યામ આંખો છે, લાંબા મુઠ્ઠાં-વાળા કેશ છે.’

આટલું બોલી તે થોભી.

ગીત બંધ થઈ ગયા પછી પણ જેમ ઘણીવાર સુધી એનો ધ્વનિ કાનમાં ગુંજ્યા કરે છે તેવી રીતે પિયારી બોલતી બંધ થયા પછી તેના કંઠસ્વરનો મૃદુ કંપ ઘણીવાર સુધી મેં હૃદયમાં અને શરીરની નસો નસમાં અનુભવ્યો. જવાબમાં મારે શું બોલવું તેની મને સમજ પડી નહિ. ક્યારે મેં તેનો હાથ મારા હાથમાં ખેંચી લીધો હતો તેની પણ મને ખતર નહોતી. પરંતુ જ્યારે ભાન આવ્યું ત્યારે પણ મેં તે હાથ છોડ્યો નહિ; હું માત્ર એ દૂર સરખો કામગજ હાથ મારા હાથમાં જ રાખી, ચાંદનીમાં ઝળકાળાયેલા એ નિર્જન યમુનાતટમાં ફરવા લાગ્યો. કાષ્ઠના મોંમાં શબ્દો નહોતા. અને જણ્યાં જાણે મૂંઝાંમૂંઝાં એકબીજાના સાંનિધ્યને ઉપભોગ કરી રહ્યાં હતાં.

સત્તાર થતાં જ ફરી જમુનામાં લોકો આવવા માંડ્યા.

અમે સ્નાન કરી ગામ તરફ આગળ વધ્યાં.

રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં મેં પિયારીને કહ્યું: 'આજે હું તારી ના સાંભળવાનો નથી, તારી સાથે મંદિર સુધી આવવાનો છું.'

તે મને કરજરતી બોલી: 'તમને પગે પડુ. મારી સાથે ન આવશો.'

મેં વધુ આગ્રહ કર્યો નહિ. હું એકલો મારા મુકામે પાછો ફર્યો. મને કેમ તે પોતાની સાથે લાઇ જવાની ના કહે છે, તેનો કાષ્ઠ મુશ્કેલી છે એમ સમજીને હું ખુશ થયો.

પરંતુ નવાઇની વાત એ બની કે બીજે દિવસે જમુનાતટે જઈને જોયું તો પિયારી ન મળે! ત્રીજે દિવસે પણ એ જોવા મળી નહિ. હું રાજના સમય કરતાં ઘણો વહેલો જઈને ઘાટ ઉપર બેસી રહેતો, અને ઘણીવાર સુધી રાહ જોતો, પણ એનો બેટો થતો નહિ.

શું થયું હશે? શું મારા પર પિયારી ગુસ્સે થઇ હશે? મેં શું તે રાત્રે એનું અપમાન કર્યું છે? મારા હૃદયના લોભી આકર્ષણને લીધે તેનું માન અને તેની પવિત્રતા નષ્ટ થયાં હશે શું? અથવા તો પછી મારી આંખોમાં તે મુખ પર લાલચાની છાંયી ફૂટી નીકળેલી જોઈને તે બી ગઇ હશે?

આવી રીતના મનમાં વિચારો ધોળતો ધોળતો, હું સત્તારે, અપોરે ને સાંજે બન્ને સમય જમુનાની રેતીમાં જ બાથ લેતો.

આવી રીતે પંદર દિવસ વીતી ગયા. પિયારીએ મારો ત્યાગ કર્યો છે એવી ધારણા કાણુ જાણે કેવી રીતે હવે મારા મનમાં દહ બની ગઈ હતી.

આ તરફ અમારો એ મહિનાનો સમય પૂરો થઇ ગયો. એક દિવસ મારા મિત્રે ગાંસડાંપોટલાં બાંધી વૃંદાવન છોડી જવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. રાતના સાતની ગાડી હતી. મેં વહેંચા જોડીને સ્નાન કરી લીધું. પછી છેલ્લીવારનાં ગોવિંદજીનાં દર્શન કરવાને માટે હું મંદિરમાં ગયો.

હજી લોકોની ભીડ જમી નહોતી. પ્રસાતના પહેલા પ્રકાશમાં મંદિરના લાલ પથ્થરના છાયાપ્રકાશની અદ્ભુત લીલા રચાઇ હતી. મંદિરમાં પેસતાં જ કાણુ જાણે કેવી રીતે, મનમાં કથાકતું ધેન ચઢતું હતું. તેમાં એ અંદર પ્રવેશ કર્યા પછી પહેલું જ જે દ્રશ્ય મારી નજરે પડ્યું તે હું જીવનમાં કદી નહિ જુલો થકું.

મંદિરના ગર્ભદ્વારની પાસે, પથ્થરની પેઠે જડ બનીને એક સ્ત્રી ચૂર્તિની સામે તાકતી બેઠી હતા. તેના શરીરનું એક અંગ હાથનું નહોતું. હાથનો હતો માત્ર કુસુમકોમલ એક ઉંચાડો બિજોળો હાથ ! ડાબા હાથનો ટેકા કર્મ જરા ઢળીને તે બેઠી હતી, અને જમણા હાથે ગરગડીવાળી પંખાની દોરી પકડી તે ગોવિંદજીને પવન નાખતી હતી, અને ધીમા છતાં મધુર સ્વરે ગીત ગાતી હતી—

મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ, દૂસરા ન કોઈ !

દેવ સેવાની એ તલ્લીનતાની કોઈ બંગાળીને કદપના પણ આવરી અસક્ય છે.

વિસ્મયથી ફાટેલી આંખે હું કેવળ તેની સામે જોઈ રહ્યો. તેની સામે ન ગયો, વખતે તેનું ધ્યાન ભંગ થાય એ બીક, વખતે એ ચિત્ર હું જોવા ન પામું એ બીક. તેને જોઇ મને થવા લાગ્યું, કે દેવતાના ચરણમાં સમર્પિત થઇ ચૂકેલું આ માનવપુણ્ય છે, પોતાને સંપૂર્ણરૂપે ન્યાહાવર કરી દેવામાં જ જાણે એ આનંદ અનુભવે છે !

એ આ પૃથ્વીની માટી નથી, આ ધરતીની સાથે તેને કંઈ જ સંબંધ નથી !

થોડીવાર પછી ગીત બંધ થયું. ભોંય આઝોટી પડી તેણે જોવિંદળને પ્રણામ કર્યાં. પછી બેઠીને ઊભી થઈ જેવી એ પાછી ફરે છે તેવો જ હું એકદમ ચમકી પડ્યો. આ શું ! આ તો પિયારી !

એકદમ મારું મન કેવું યે સંક્રાંત્ય પામી ગયું. કેવી રીતે હું આ પવિત્ર મૂર્તિની સામે જઈને ઊભો રહીશ, અને કેવી રીતે હું તેની સાથે વાત કરી શકીશ, એ વિચારે હું મુંઝાઈ ગયો.

પરંતુ હું કંઈ બોલું તે પહેલાં જ તે મારી સામે આવીને ઊભી. પછી મોં પર લજ્જાળુ હાસ્ય રેલાવીને બોલી: ‘દર્શન કરવા આવ્યા !’

મેં કહ્યું : ‘હા, આજે અમે લોકો ઘેર પાછાં જઈએ છીએ ખરાને, તેથી છેલ્લીવારકાં દર્શન કરવા આવ્યો છું...! પછી જરા થોભીને મેં કહ્યું : ‘સાફ થયું. જોવિંદળની કૃપાથી તમારી સાથે પણ મેળાપ થઈ ગયો !’

પલકમાં એનાં મોં અને આંખો પર એક વિષાદની છાયા ફરી વળી. પછી જાણે બળપૂર્વક મોં પર હાસ્ય ખેંચી આણીને, પોતાનો બચાવ કરતી હોય તેમ તેણે કહ્યું : ‘હું આટલા દિવસ ધરમાંથી બિલકુલ બહાર જ નીકળી શકી નથી. પૂજારી મહારાજ બહુ માંદા પડી ગયા હતા ખરાને, રાતદિવસ તેમની સેવામાં રહેવું પડતું હતું.’

વાતના અનુસંધાનમાં મેં પૂછ્યું : ‘કેમ, એમનું શું અહીંયાં બીજું કોઈ નથી ?’

પિયારીએ જરા રહી માથું હલાવી જણાવ્યું : ‘ના,’

પછી તેણે ધીરે ધીરે કહ્યું : ‘પૂરા પંદર દિવસ ને પંદર રાત મારે જાગવું પડ્યું છે. એક પણ પળ હું ધરમાંથી બહાર નીકળી શકી નથી. આજે પહેલી જ આ મંદિરમાં આવી.’

મેં કહ્યું : ‘ જો તારા મુકામની મને ખબર હોત, તો હું કદાચ એક દિવસ ત્યાં આવી પહોંચ્યો હોત., અને દરદીની સેવામાંથી તને થોડીક રાહત આપી શક્યો હોત. અને વળી, આટલા દિવસ તને શોધી શોધી મારા ટાંટિયા તૂટી ગયા તે ન તૂટત.’

મેં અને આંખો પર એક અદ્ભુત હાસ્ય ચમકાવી તેણે કહ્યું : ‘ તારે તો મને શોધવામાં તમને બહુ દુઃખ પડ્યું છે, ખરુંતે ? ડીક તો, ફરી એવું દુઃખ વેઠવું ન પડે એવી વ્યવસ્થા હમણાં જ કરી આપું છું—ચાલો, આજે તમને મારું ઘર દેખાડી દઉં !’

મેં કહ્યું : ‘ પણ હવે જોઈને કાપદો શો છે ? હવે તો હું તને કંઈ કામમાં આવી શકવાનો નથી.’

‘ હમણાં નહિ, પણ ભવિષ્યમાં તો આવશો ને ?’

આમ કહી તેણે તે અદ્ભુત હાસ્યભરી વિશાળ આંખો મારી આંખો પર ઠેરવી.

મેં કહ્યું : ‘ પરંતુ હું આજે જ ચાલ્યો જઈ છું, પિયારી—’

‘ આજે જાઓ છો, ફરી શું કદી નહિ આવો વૃંદાવનમાં ?’

મેં ઉત્સાહમાં આવી કહ્યું : ‘ ચોક્કસ આવવાનો ! ચાલો, તો ઘર ખરાબર જોઈ લઉં.’

જોપીનાથની નજીકની કેટલીક સાંકડી ખલીઓ વટાવી અમે એક અતિ નિર્જન સ્થળે આવી પહોંચ્યા. થોરની વાડવાળો એક નાનકડો ખમીરો હતો, એની વચમાં રાધાગોવિંદનું એક નાનકડું મંદિર હતું. મંદિરની સામે આંગણું હતું, આંગણાને ઊંડે નાની નાની ચાર કેટડીઓ હતી.

પિયારી મને સાથે લઈ એકે એકે બધું ખતાવવા લાગી. એ

કાટડીઓની સામે આવી એણે કહ્યું : ‘એકમાં હું રહું છું, બીજામાં પૂજારીજી રહે છે, ત્રીજામાં નોકરચાકર રહે છે. પછી ખાલી કાટડી તરફ હાથ કરી બોલી : ‘એ અતિથિશાળા છે, કોઈ આવે તો અહીં રહે છે.’

મેં કહ્યું : ‘અતિથિઓ માટે અહીં રહેવાનો કોઈ નિયમનિયમ છે ખરો ?’

તેણે કહ્યું : ‘ના.’

‘તો પણ તેઓ ક્યાં સુધી અહીં રહી શકે છે ?’

તેણે કહ્યું : ‘જેવી તેમની ઇચ્છા. અતિથિ નારાયણ સ્વરૂપ છે. તેની સેવા કરવાનો અમારો ધર્મ છે.’

મેં કહ્યું : ‘ધારો કે હું અહીં અતિથિ બનીને આવું ?’

પિયારી મંદ હાસ્યને દબાવી દઈ બોલી : ‘હા, તો પણ એ જ નિયમ. પણ એકથી વધારે માણસોની જગા અહીં નથી, તેથી તમારી પહેલાં જ કોઈ અતિથિ અહીં આવી ચડે તો તમારે પાછા જવું પડે.’

આમ કહી પિયારી ઝડપથી ટૂંકા પગલાં ભરતી મંદિરમાં જતી રહી.

પ્રભાતના સોનેરી તડકામાં એ જગા એવી સરસ દેખાતી હતી કે જાણે કોઈ તપોવનમાં આવ્યો હોઈ એવું મને લાગતું હતું. ત્યાંનાં ભરખાર, ઝાડપાન, અને રાધાગોવિંદની મૂર્તિ—બધામાં જાણે આનંદ અને શાંતિનો એકત્ર વાસ હોય અને પિયારી એ બધાનો પ્રાણ હોય એવું લાગતું હતું.

મનમાં મનમાં આવા બધા વિચારો કરતો કરતો હું મારા મુકામે પાછો આવ્યો. બપોરો દબ્યા. મારે મિત્ર એક ગાડી લઈ

આવ્યો. પછી સરસામાન મૂકી, તે માને લઈને ગાડીમાં બેઠો. મેં મારો ગિસ્તરો પહેલેથી જ ગાડીમાંથી ઉતારી લીધો હતો.

તે જોઈ નવાઈ પામી મારા મિત્રે પૂછ્યું : ‘નથી આવવું ?’

મેં કહ્યું : ‘ના બાઈ, ગોવિંદની દયાથી એક નોકરી મળી ગઈ છે—સમાચાર મારા કાકા કાકીને આપજો.’

મિત્રે જરા હસીને કહ્યું : ‘સારા શુકને અમારી સાથે નીકળેલો, એટલે નોકરી પણ મળી ગઈ !’

મેં કહ્યું : ‘આભાર, ખૂબ જ આભાર માનું છું તમારો.’

એમની ગાડો ઊપડી. હિંદુસ્તાની ઘોડો ગળામાં બાંધેલી ઘંટડી વગાડતો શ્વાસભર દોડ્યો.

મારી પાસે મુડીમાં માત્ર એટલો ગિસ્તરો જ હતો. તે બગલમાં મારી હું ધીરે ધીરે પિયારીના મંદિર તરફ ચાલ્યો.

હજી સાંજ પડી નહોતી. ગોધુલિના ઝાંખા અજવાળામાં ચારે દિશાએ ઝાંખી થવા માંડી હતી. હું ગિસ્તરો બગલમાં મારો મંદિરમાં જઈને બેઠો.

પિયારી તે વખતે મંદિરની અંદર સંખ્યાઆરતીની તૈયારીમાં હતી. તો યે જરા પૂંક ફેરવીને તેણે મને જોઈ લીધો. પછી બિલકુલ અગત્યનો અભિધિ આવ્યો હોય તેમ એક નોકરને બોલાવી, ‘મને અતિથિદાર બનાવી આપવાનું કહ્યું. મેં ગિસ્તરો ધણમાં મૂક્યો, કપડાં બદલ્યાં, હાથ મેં ધોયાં, એટલામાં આરતીની ઝાલર ઝચ્ચી બેઠી.’

ભોગ અને આરતી પૂરાં કરીને પિયારી ન્યારે દેવમંદિરમાંથી બહાર આવી ત્યારે રાતના નવેક વાગ્યા હશે. હું એક પાટ પર પડ્યો હતો. પિયારી એક યાળમાં પૂરી મીઠાઈ અને રળડી લઈને અંદર આવી.

પછી સ્નિગ્ધ મધુર કંઠે તેણે મને બોલાવ્યો : ‘બાબુજી !’

હું ચમકીને બેઠો થયો. અત્યારસુધી મારું સમસ્ત અંતઃકરણ મનણે આ અવાજ સાંભળવા માટે જ તત્પરપાપડ થઈ રહ્યું હતું. પરંતુ પિયારીને જોઈ મારા મોંમાંથી એક હરફે બહાર નીકળ્યો નહિ. તેને આવા અદ્ભુત વેશમાં મેં કદી જોઈ નહોતી. બંગાળીની છાંકરીની પેઠે તેણે એક બારીક રંગીન સાડી પહેરી હતી. એની અંદરથી કાંચા સોનાના જેવો એની દેહનો રંગ ફૂટી નીકળતો હતો ! નાનકડા કપાળમાં સિંદૂરની બિંદડી હતી, અને અમોઝમાં ફૂલની માળા વીંટળેલી હતી.

મંદ હસીને તેણે કહ્યું : ‘બાબુજી, તમે દેશમાં ન ગયા ?’

મેં કહ્યું : ‘ના; વગર ખરચે જો રહેવાનું અને આવો રાજભોગ ખાવાનું મળતું હોય, અને તે થ પાછું ગમે તેટલા દિવસ સુધી, તો દેશમાં જઈને કાકાને ગળે વળમવાથી ક્યાદો શો ?’

પંખાથી પવન નાખતાં નાખતાં પિયારીએ કહ્યું : ‘ખરેખર, યુ માત્ર રહેવા અને ખાવાના લોભે જ તમે અહીં આવ્યા છો ?’

ખાતાં ખાતાં મોં ઊંચું કરી મેં તેની આંખો સામે જોયું તો કાંઈ અદ્ભુત નજરે તે મને જોઈ રહી હોય એવું મને લાગ્યું.

મેં કહ્યું : ‘ના, માત્ર તને જોવા ખાતર, રાત ને દિવસ અષ્ટ સમય તને જોવા ખાતર હું અહીં આવ્યો છું, પિયારી !’

એનાં આંખમાં લાલ થઈ ગયાં. હોઠના ખૂણામાં જરા વંકુ હાસ્ય ખેચી આણી તેણે કહ્યું : ‘એ બિલકુલ જૂઠી વાત છે. નહિ તો તમે આજે વૃંદાવન છોડી જવાની કલ્પના પણ ન કરી શકત.’

મેં કહ્યું : ‘ખરું કહું છું, પિયારી, આજે આખો દિવસ વિચાર કરી કરીને ઊંચટે હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે તારા સિવાય હું કેમ રહી શક્યાનો નથી.’

‘તમને જરા રંગડી લાવી દઉં.’

આમ કહી પિયારી તરત જ ઓરડીમાંથી જતી રહી. અને મારું પેટ ભરાઈ ગયું છે એમ કહેવા છતાં પણ જોર કરી થોડી રખડો મારા બાણમાં રેડતાં રેડતાં તે બોલી : ‘ મને જો કોઈ આવો આગ્રહ કરીને ખવડાવે તો મરી જઈં તોયે મારાથી ના બોલાય નહિ.’

પછી પયારી કરી મને સુવડાવી, મચ્છરદાની નાખી, ‘હારથી ઓરડીનું બારણું બંધ કરતાં કરતાં પિયારીએ કહ્યું : ‘ નવી જગા છે, જોટલે જો બીક લાગે તો મને બોલાવજો.’

આમ કહી તે બાળકની પેઠે હસી પડી. હું પણ તેની સાથે સાથે હાકરાની જેમ ખડખડ હસી પડ્યો.

હું બેઠો હતો એટલામાં ધનધન બારણાં પર કોઈએ ટંકારા માર્યા.

અમકી બેઠી મેં ભયભીત સ્વરે કહ્યું : ‘કાણુ ?’

‘ડરો મત્ત, મેં કૃષ્ણપિયારી છું !’ બોલતાં બોલતાં તે ખિલખિલ કરતી હસી પડી.

એકદમ બેઠીને બારણું ઉઘાડતાં જ મેં જોયું તો પિયારો કાખમાં ઘડો લપ્પને ઊભેલી હતી.

તેણે કહ્યું : ‘ ચલો, જમુનામાં અસ્નાન કરવા !’

હજી આકાશમાં તારા હતા, અંધારું ઓછું થે નહોતું થયું.

કંઈપણ બોલ્યા વગર ટુવાલ લઈ હું તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

સવાર થતા પહેલાં જ સારી રીતે સ્નાન કરી, અમે જમુનાથી પાછાં ફર્યાં. પછી એક સફેદ સાડી પહેરી, ભીના વાળ પીઠ ઉપર

વિસ્તારીને, વંકી ભમરોની વચમાં ચંદનની નાનકડી બિંદી કરીને, એક છાંય હાથમાં લઈ પિયારી મારા ઝોરડામાં આવીને બેઠી.

તેણે કહ્યું : ‘આવવું છે ફૂલ વીણવા ?’

તેના એ સ્વરૂપ સામે જોઈને હું ના કહી શક્યો નહિ. તેની સાથે ફૂલ વીણવા ગયો. હું ઝાડની ડાળ નમાવી બેઠો રહેતો, ને પિયારી ફૂલ ચૂંટતી ! આવી રીતે છાંય ભરીને ફૂલ વીણી અમે મંદિરમાં પાછાં ફર્યાં.

થોડીવાર પછી વળી મને પોતાની ઝોરડીમાં બોલાવી લઈ જઈને પિયારીએ કહ્યું : ‘માળા ગૂંથતાં આવડે છે ?’

આ પહેલાં મેં કદી માળા ગૂંથ્યાં નહોતી, પણ જેટલો વખત એની નજીક રહેવા મળ્યું એટલું સારું એમ સમજીને મેં કહ્યું : ‘હા, આવડે છે.—’

પિયારીનું સાન્નિધ્ય મેળવવા માટે તે વખતે માફ સમસ્ત મન વ્યત્ર બની ગયું હતું. જેમ જેમ તેની નિકટ જતો હતો, તેમ તેમ તેની વધારે નિકટ જવાનો મારો મોહ વધતો જ જતો હતો.

હું બેઠો બેઠો ફૂલનાં ડીંટાં તોડી આપવા લાગ્યો, ને પિયારી માળા ગૂંથવા લાગી.

આવી રીતે ધીરે ધીરે પિયારી પોતાના દરેક કામમાં મને સાથીદાર બનાવવા લાગી. કદાચ તે મારા મનની ઇચ્છા સમજી જઈ હશે.

એક મહિના વીતી ગયા પછી મેં જોયું તો મારા સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જેવું કંઈ રહ્યું જ નહોતું, પિયારીની ઇચ્છા એ જ મારો ઇચ્છા, અને પિયારીનો આનંદ એ જ મારો આનંદ !

કોણ જાણે કેમ, પણ પહેલા જ દિવસથી મને પૂજારી ગમે નહોતો, તેના તરફ મને કોઈ અકારણ અણગમે પેદા થયો હતો.

ત્રીસ લગભગ તેની ઊંચર હશે; વળી એવો સૌમ્ય અને શાંત હતો, અને શતદિવસ એવો ભોળા માણસનો સ્વાંગ સજીને રાખતો કે જાણે દુનિયામાં એ કશું સમજતો જ નથી !

પિયારી કહેતી ; ‘ પૂજારી બાણ કઠોર ધ્વજચારો છે, પૂજારી અને ધર્મકર્મમાં તેમને બારે નિષ્ઠા છે.’

હું કહેતો : ‘ એ દંભી છે.’

આ વિષે મારે તે પિયારીને ઘણી વખત ઝગડો થતો.

પિયારી કહેતી : ‘ એને દંભી કહીને તમે પાપમાં પડો છો, ખબર છે ? એણે સંસાર છોડી, સુંદર સ્ત્રી છોડી, ગોવિંદની સેવામાં મન પરોવ્યું છે ! કેટલાં માણસો આવી રીતે માતાપિતા અને સ્ત્રીને ત્યાગ કરી, સંસારનાં તમામ બંધન કાપી નાખી, આ માર્ગે આવી શકે છે, કહો જોઉં ! ગોવિન્દ ઉપર અથાક અનુરાગ ન હોય તો એ ન બને.’

હું કહેતો : ‘ તારા જેવી સેવિકા મળતી હોય તો એક શું, સેંકડો માણસો ઘરબાર છોડી ગોવિન્દના પગમાં મન પરોવે એસો પિયારો, કદી તેં આયનામાં તારું મોં જોયું છે ? તારું રૂપ કેવું સર્વનાશક છે એની તને ખબર છે ?’

‘ ચૂપ !’ કહી એકદમ પિયારીએ પોતાના એક હાથ વડે મારું મોં બંધ કરી દીધું.

પછી ધીમેથી મને ઠપકા આપતાં બોલી : ‘ તમે બારે દુષ્ટ છો !’

આમ કહી હરણીની પેઠે ચંચળ પગે તે મંદિરમાંથી નીકળી ગઈ.

મારું મન ખૂબ ઉતેજિત બની ગયું હતું. તેથી ઘણા દિવસથી જે વાત કહેવાની તક બોળતો હતો તે, એકીવાર પછી પૂજારીને, મંદિરમાં એકલા જોતાં, મેં બોલી નાખી : ‘ પૂજારીજી, એક દિવસ

અગ્નિ અને ધનુરની સાક્ષીએ જે સ્ત્રીનો હાથ તમે ગ્રહણ કર્યો છે, તેને તરછોડી મેલીને આ પ્લહ્યાચારીનો વેશ લેવાનું કંઈ કારણ ?’

મારા મેં સામે જોયા વગર, અતિ હીણ સ્વરે તેણે જવાબ દીધો : ‘ શું કરું ? ગોવિંદને છોડીને એક પણ પણ હું નહીં શકતો નથી. ગોવિંદ મારું ધ્યાન છે ! ગોવિંદ મારું જ્ઞાન છે !’

મેં કહ્યું : ‘ જોડી વાત ! ગોવિંદ તમારું ધ્યાન નથી, ને ગોવિંદ તમારું જ્ઞાન નથી ! ધ્યાન કહો કે જ્ઞાન કહો, જે કહો તે તમારું પિયારી છે. ’

મારો કંઠસ્વર સાંભળીને કે કેમ તે કહી શકતો નથી, પણ પૂજારી ચમકી પડ્યો. પછી એકદમ તેણે કાને હાથ દબ દીધા.

મેં ફરી પૂછ્યું : ‘ સાચું જોલો, પિયારીને આંખે જોઈ નહોતી ત્યાં લગી તમારી સ્ત્રીથી તમે સુખી હતા કે નહિ ? ’

‘ ના, હા, ધણું ખરું એવું—પણ એ સાવ ખોટું છે—’ પૂજારી ખરાબ જવાબ ન દઈ શકવાથી આવી રીતે ભાંગ્યા તૂટ્યા શબ્દોમાં કંઈક જોડી કાઢવાનો પ્રયાસ કરતો હતો, પણ એમાં એ ફાવ્યો નહિ.

એવામાં પિયારી આવી પહોંચી.

હું પણ આગળ કંઈ પણ જોલ્યા વગર મંદિરમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

એક દિવસ ફૂલ ચૂંટતાં ચૂંટતાં મેં પિયારીને કહ્યું : ‘ કાલ સારા જોઈને ઘરડો પૂજારી શોધી લેને ! જીવાન પૂજારીઓનાં મન બહુ ચંચળ હોય છે, એમનું મન ભગવાન ઉપર પૂરું ચોંટતું હોતું નથી.

પરિણામે મંદિરવાળાનું અકલ્યાણ થાય છે, અને સંસારમાં અનેક જાતની અશાંતિઓ પેદા થાય છે.’

જરા હસીને પિયારીએ કહ્યું : ‘એના કરતાં સ્પષ્ટ કેમ કહેતા નથી કે એની મને ઇર્ષ્યા આવે છે !’

મેં કહ્યું : ‘તો શું એ અસ્વાભાવિક છે ?’

એકદમ પિયારીએ ગંભીર બની જઈને કહ્યું : ‘અહીં શું પૂજન-રીતો રસ્તામાં પડ્યા છે કે જ્યારે ધારીએ ત્યારે લાઇ આવીએ ? એવું ક્ષોય તો ચિંતા જ ક્યાં હતી !’

મેં કહ્યું : ‘એ બાર મારે માથે.’

પિયારીએ કહ્યું : ‘એ વખતે જોયું જશે, અત્યારે તો જે કરો છો તે કરો !’

પૂજ શોધ્યા પછી એક મહિને જતે હું મથુરાથી એક વૃદ્ધ પૂજનરીને લઇ આવ્યો. અતિ પવિત્ર આદ્વાણ હતો, દરિદ્ર હતો, અને જીવન આખું દેવસેવામાં ગાળ્યું હતું. પંડિત હતો, અને નિષ્કલંક ચારિત્ર્યને માટે પ્રખ્યાત હતો.

એને જોઇ પિયારીનું મોં સુકાઇ ગયું. તેણે અનેક બહાનાં કાઢી તરત જ તેને પાછો કાઢ્યો.

મારું મન બહુ ખાટું થઇ ગયું.

પૂજારી સાંજે જમુનામાં સ્નાન કરવા ગયો હતો, અને પિયારી દેવમંદિરમાં એકલી બેઠી બેઠી આરતીની તૈયારીઓ કરતી હતી, એવામાં ગુપત્યુષ હું એની પાછળ જઈને બિભો.

પછી મેં ધીમેથી પણ દબતાયી કહ્યું : ‘ પિયારી, આખો અર્થ શું ? ’

‘ શાનો અર્થ ? ’ પિયારીએ મારા મોં સામે જોયા વગર જ પૂછ્યું.

‘ હું જે પૂછારીને મથુરાથી લખ આવ્યો તેને તેં કેમ બગાડી મૂક્યો ? ’

‘ હું બાપ માણસ રહી, જેની સાથે મારે એક જ ઘરમાં ચોવીસે કલાક રહેવાનું હોય તેને જોયા જાણ્યા વગર કેવી રીતે રાખી શકું, કહો ! તમે રહ્યા પુરુષ, જેટલી સહેલાઈથી કહી શકા કે રાખો, તેટલી સહેલાઈથી અમે કહી શકતાં નથી કે રાખ્યો ! ’

હું એનો કંઈપણ જવાબ આપ્યા વગર માત્ર બોલ્યો : ‘ પિયારો, એક વાત પૂછું, સાચું કહીશ ? ’

મારું બોલવું સાંભળી પિયારીનું મોં અને આંખો પલકમાં નિસ્તેજ બની ગયાં.

પછી અળપૂર્વક મોં પર હાસ્યની રેખા ખેંચી આણવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં તેણે અસ્ફૂટ કંઠે કહ્યું : ‘ બોલો. ’

મેં કહ્યું : ‘ આ મૂર્તિની સામે બની રહીને કહે જોઈ, તું પૂછારીને ચાહે છે કે નહિ ! ’

પિયારીનું મોં એકદમ ચમકી ગયું. તે થોડોવાર ચૂપ રહી, મૂર્તિની સામે જોતી બોલી : ‘ તો સાંભળો બાળુ છ ! આ વાત હું જાતે જ એક દિવસ તમને કહેવાનું વિચારતી હતી, પરંતુ આજે તમે પોતે જ પૂછો છો એટલે હવે કંઈ પણ વાત તમારાથી છુપાવીશ નહિ. ’

આમ કહી તેણે સર કયું : ‘ તમારી જ પેઠે એક દિવસ આ પૂજારી મારા પ્રેમમાં પડ્યા હતા, માત્ર મને જોવા ખાતર રાત ને દિવસ પાળવની પેઠે મારી પાછળ પાછળ ફર્યા કરતા. અમારાં ઘર બેડા બેડા હતાં, એમના કુટુંબની સાથે પણ અમારા કુટુંબને ખૂબ જ નિકટનો સંબંધ હતો. પછી એક પાગલ કરનારી પૂર્ણિમાની રાતે મારું મરણ થયું. એક પગની ભૂલે, માત્ર એક ક્ષણના અસંયમે, મારાં તમામ માન, સન્માન, શિક્ષા અને દીક્ષાનું કાઈ રાક્ષસીએ બળે બદલ્યું હરણ કરી લીધું !’

થોડીવાર ચૂપ રહી તેણે આગળ ચલાવ્યું. “ બીજે દિવસે સવારે આખી દુનિયાનું રૂપ મારા મનથી કુરૂપ બની ગયું. પતિ અને પુત્રને મોં દેખાડવું પણ મને ભારે થઈ પડ્યું. તેથી તેજ દિવસે રાત્રે હું ઘર છોડીને વૃંદાવન ભાગી આવી. પૂજારી પણ મારો સાથે આવતા રહ્યા. કહે, એક પગ ભાન ભૂલી આપણે જે પાપ કરી બેડાં છીએ, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભગવાનની આગળ આખી હાંદગી લગી માથું ફેટી ફેટીને કરીશું. એ વાતને આજે આઠ વરસ વીતી ગયાં છે.’

આટલું કહી તે ચૂપ રહી.

તેનો કંઈસ્વર કાંપતો હોય એવું મને લાગ્યું.

એક દીર્ઘનિઃશ્વાસનાખી મેં કહ્યું : ‘ પિયારી, એક પગની ભૂલને આખી હાંદગી લગી માથે વહીને, તમે લોકો ભગવાનની આગળ વધારે ગુનેગાર બન્યાં છો. પગની ભૂલને પગમાં ભૂલી જઈ ને તમે બંને ભુલે ભુલે રસતે જતાં રહ્યાં હોત, તો જરૂર ભગવાન વધારે પ્રસન્ન થાત. કારણકે માણસના જીવનમાં ભૂલો તો થવાની જ નહિતો. માણસને ભગવાને માણસ ન બનાવ્યો હોત, દેવતા જ બનાવ્યો હોત.’

પછી મેં કહ્યું : ‘ પિયારી, ભગવાનની મૂર્તિની સાથે રમત ન કરો, દેવની મૂર્તિના દેખતાં આ પ્રેમનો અભિનય કરવો એ

કેવળ આત્મવંચના છે,—એ પાપ છે ! હજારો વરસ નરકમાં વાસ કરવા છતાં આમાંથી તમારો ઉદ્ધાર નહિ થાય, એ ખાતરીથી જાણજો.’

આમ કહી હું તરત જ મંદિરમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

બીજે જ દિવસે હું બિસ્તરે બાંધી તૈયાર થયો. દેશમાં પાછા ચાલ્યા જવાનું મેં નક્કી કર્યું હતું. રાતની ગાડી હતી. સાંજે નીકળવાનું કરું છું ત્યાં પિયારીએ મારો ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

એ આખો દિવસ મેં એને જોષ નહોતી. ધીરે ધીરે અંદર આવી, આરતેથી બારણું બંધ કરી દઈ તેણે મને કહ્યું : ‘તમે જાઓ છો ?’

મેં કહ્યું : ‘હા, હજી થું તું મને અહીં રહેવાનું કહે છે ?’

ધીરે છતાં દૃઢ ભાવે પિયારીએ જવાબ દીધો : ‘કદાચ કહેત, પણ હવે કંઈ કહેવાનું મન થતું નથી.’

‘મન થતું નથી કે કહેવાનું જ કંઈ નથી.—એમાંથી થું સાચું છે ?—’ મેં જરા ટોણો મારો તેને પૂછ્યું.

પિયારીએ કહ્યું : ‘સાચું એમાંથી એકે નથી. સાચું એ છે કે બધા જ પુરુષો નારીની પાસેથી એક જ ચીજ માગે છે.’

મેં કહ્યું : ‘ખોટી વાત, પિયારી, ખોટી વાત—બધા પુરુષો સરખા નથી, એ નક્કી જાણજો.’

‘એવું હતું તો પછી તમે આજે જ કેમ જતા રહો છો ?’ પિયારીનો કંઈસ્વર કંપી ઊઠ્યો.

તેના મોં સામે જોઈ મારો જાતી ધડકા ઊડી છતાં બળપૂર્વક આત્મસંવરણ કરી મેં કહ્યું : ‘તારા મનમાં હવે મારું સ્થાન નથી, તારું સંપૂર્ણ મન તે બીજાને દઈ દીધું છે, એવું જાણવા મંજ્યા પછી

આજે હું અહીંથી વિદાય થાઉં છું. નહિતો, મેં તો આકાશની છાંટી અહીં જ પૂરી કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. ’

પિયારીએ કહ્યું : ‘તમે જે જાણ્યું છે તે ત્રિવકુલ ખોડું છે. હું જો કહું કે એ મન સિવાય બીજું એક મન મારી પાસે છે ત્યાં તમારું આસન અમર છે, અચલ છે—તો તમે એ વાત માનશો ?’

મેં કહ્યું : ‘ના, ત્રિવકુલ જૂઠું છે, સ્ત્રીઓની ચાલાકી છે.’

એકદમ પિયારીના મોં પર જાણે કાષ્ઠએ ગુલાલ છાંટી દીધો, તેની આંખો પલ્લકમાં આગથી સળગી બિડી. કંઈક કઠોર જવાબ તે મને આપવા જતી હતી, પણ બળપૂર્વક તેણે મનનો એ આવ દબાવી દીધો, ને કહ્યું : ‘પિયારી કદી પણ તમારી આજળ જૂઠું નથી બોલી એની એક દિવસ તમને ખાતરી થશે.’

આમ કરી આંખનાં પાણી ખાળતી ખાળતી તે ચોરડીમાં બહાર જતી રહી.

હું સરસામાન એક ગાડીમાં ચડાવી મથુરાના રોડને જવા નીકળ્યો.

વૃંદાવનથી મથુરા જતાં એકામાં એ કલાક લાગે છે. પરંતુ એટલો સમય, એ દિવસે મને એક યુગ જેવડો લાગતો હતો—કેમે પૂરો થતો નહોતો. જે રસ્તે આવતી વખતે મને અટલો આનંદ થતો હતો, તે રસ્તે પાછા ફરતી વખતે મારા મનમાં અત્યંત ટાક, ઉદ્વેગ ને વેદના થતાં હતાં. રસ્તો એનો એ હતો, એનાં એ આડપાન, એનાં એ ખેતર; એની એ નિર્જનતા મારી સામે તાકી રહી હતી; પરંતુ મને એ અગ્નિયાં લાગતાં હતાં—જાણે મેં એ કદી જોયાં જ નથી, એવી અસ્પૃશ્યતા અને અપરિચિતતાનું ધુમ્મસ બધે ફેલાયેલું હતું.

ધન ધન ક્રાંતા ધોડાના ડાબલાનો અવાજ વનવનાન્તરમાં બળી જતો હતો. હું ગુપ્ત્યુપ બેઠો બેઠો એ સાંભળતો હતો, અને વિચાર કરતો હતો કે આ થોડા દિવસમાં કેટલી જાતની સ્ત્રીઓ મારા જીવન-પથમાં આવી ગઈ. ઘર છોડીને નીકળ્યે મને ચાર જ વરસ થયાં છે, પરંતુ ચાલીસ વરસ લગી ઘરમાં પુરાઈ રહીને માણસ જેટલું જોવા ન પામે, તેના કરતાં ચે વધારે હું ઘરમંથી બહાર નીકળીને જોવા પામ્યો છું. આમ વિચારી હું ભગવાનને મનમાં મનમાં ધન્યવાદ આપતો હતો.

આ નારી પુરુષને મન કેવળ વિસ્મય છે ! ભગવાનની એ અદ્ભુત સૃષ્ટિ છે ! નવે નવે રૂપે, નવાં નવાં ઐશ્વર્યમાં એ મારી સામે આવીને ખડી થઈ જાય છે. એને શું જોઈએ છે, એને શું મળે છે, એને મન શું સત્ય છે એ સમજવાનો વિચાર કરતાં મારું મન મુંઝવણમાં પડી જાય છે ! દિનારે ઊભા રહી, દિશાવિહીન, તરંગમય અનંત નીલ સાગરની લણી નજર કરતાં હૃદય જેમ ખળભળી ઊડે છે, હિંમાચલના ગિરિશૃંગ સામે જોતાં જેમ લાન બૂલી જવાય છે, ક્યાં તેનો આદિ અને ક્યાં તેનો અંત એની જેમ સમજ પડતી નથી, તેમ મને પ્રત્યેક નારીની તરફ જોતાં લાગે છે ! છે સામાન્ય માનવી, પણ કેવી અસામાન્ય તેની શક્તિ છે ! આ હાથમાં આવી એમ જેને વિષે ધારું છું, તે ખીજ જ પળે નથી એવું મને માલમ પડે છે. અને જેને કદી પામ્યા નથી સમજીને દિવમાં દુઃખી થાઉં છું, તેને તો ખરેખર હું પામી બેઠો છું !

ઋષિમુનિઓ, કોઈ નારીને માયા કહે છે, કોઈ છાયા કહે છે, તો કોઈ મૃગજળ કહે છે, એ આટલા વાસ્તે હશે શું ? એવો મનમાં સંશય જાગે છે, અને દાર્શનિક ચિંતનની સાથે વાસ્તવિકતાનો ઝગડો શરૂ થાય છે. અહીં મારી બાબતમાં શું ખરું છે તે હું કહી શકતો નથી. તોપણ એમ થાય છે કે છાયા કાયામાંથી જ આવે છે, માયા જ માણસને સર-જાવે છે; અને મૃગજળ પણ સત્યમાંથી જ પરિણમેલું રૂપ છે. વાસ્તવમાં જેની ઉત્પત્તિ થાય છે તે વાસ્તવ સિવાય ખીજું કંઈ જ નથી. ફૂલ-માંથી જ ગંધ આવે છે એ જ સત્ય છે. વીજળીના પ્રકાશ ક્ષણિક હોય તો પણ તે સત્ય છે. અને એ એટલો સુંદર હોય છે કે તેના રૂપની સાથે સરખાવી શકાય એવું પૃથ્વી પર ખીજું કંઈ નથી. આથી જ મને લાગે છે કે કવિની કલમ નારીના જયગાનથી મુખરિત બની જાય છે, અને ચિત્રકારની પીંછી પણ નારીની રૂપરેખાને આંધવાના પ્રયાસમાં રાતોના ઊગ્મગરા કરે છે.

ખાળપણથી મને થતું હતું કે નારીના હૃદયમાં જગતના તમામ

સૌન્દર્ય માળો બાંધ્યો છે. એ રૂપ જે જોવા પામે તે ભાગ્યશાળી. તેથી તેનાં હાસ્ય ને રૂઢન, સુખ અને દુઃખ, પ્રેમ અને તિરસ્કાર બધુંયે મારે મન સરખું પ્રિય હતું. સુંદરનું બધુંયે મને સુંદર લાગતું.

તે દિવસે વૃંદાવનથી પાછા ફરતાં ફરતાં મને કેવળ એ જ વિચારો આવવા લાગ્યા કે હવે ઘેર પાછું ન જવું, પણ વાટેઘાટે ભમતા ફરવું, અને દુનિયામાં જેટલી સ્ત્રીઓ જોવા મળે તેટલીને જોવી !

આવા વિચારમાં ને વિચારમાં જ્યારે હું મથુરા રોશને પહોંચ્યો ત્યારે બપોર લગ્યા હતા. એકાવાળાને ભાડું ચૂકવી આપી હું રોશનની અંદર જઈને જોઈ છું તો મુસાફરો બધા સરસામાન લઈ ખડા થઈ ગયા હતા. ગાડી આવે એટલી જ વાર હતી.

એકદમ પૈસા કાઢી હું ટિકિટગારી આગળ જઈ બેઠો. પરંતુ મુશ્કેલી સામી આવીને બેઠી. ક્યાંની ટિકિટ કઢાવું ? મનમાં ધડબાંજ કરું છું એટલામાં ક્યાંકથી એક બંગાળી બાઈ આવીને બેઠી: ‘હાં, ભાઈ, તમારે ક્યાં જવું છું?’

એ જ તો મુંઝવણ હતી—શો જવાબ દઉં ? થોડીવાર વિચાર કરી, બેચાર ધુટંડા ગળ્યા, ત્યાં તો તે સ્ત્રીએ જ ફરી પૂછ્યું: ‘હરદાર ? કુંભમેળામાંને ?’

ચટ મેં બોલી નાખ્યું: ‘હાં!’

કુંભમેળાની વાત હું બૂલી ગયો હતો. આવો યોગ ફરી ષંઝાંજ-માં આવતો નહોતો એવું સાંભળ્યું હતું. બાર વરસમાં એક વખત આવી પર્વત તિથિ આવે છે. ભારતવર્ષના તમામ સાધુ સંન્યાસીઓ, દૂર દૂર પર્વતની ગુફામાં બેસીને કઠોર તપસ્યા કરનારાઓ સુદ્ધાં આ નિમિત્તે અંગારનાન કરવા આવે છે. દુર્લભ તક ગણાય! જીવનમાં ફરી કદાચ આવે કે નહિ !

તેથી તે બાઈને ત્રણ ટિકિટો હરદ્વારની કઢાવી આપી, ચોથી મેં પણ મારે માટે કઢાવી. ખોટું થું છે, ફરી આવવા દેને થોડા દિવસ ! સોખત પણ મળી મઈ છે તો !

ટિકિટ હાથમાં લઈ એ બાઈ કૃતઘના બતાવવા કે પછી કાણુ બાણે કેમ, બોલી : ‘હાં, બાઈ, તમારી સાથે બીજું કાઈ નથી ?’

મેં કહ્યું : ‘ના.’

પછી તેમણે જરા હસીને કહ્યું : ‘સારું થયું ! તો પછી તમારે અમારી જ સાથે આવવું પડશે—ના કહેશે એ નહિ ચાલે—હું તમારી દિદિ થાઉં !’

મેં કહ્યું : ‘તમારો સાથે થું કાઈ પુરૂષ નથી ?’

તેમણે કહ્યું : ‘છે, પણ એની અમારે સંભાળ રાખવી પડે છે !’

આમ કહી પ્લેટફોર્મની વચમાં મને લઈ જઈ, એક પુરુષની સામે બેઠી રહી, તેણે મને કહ્યું : ‘બાઈ, આ એકા છે તે તમારા દાદા બાણુ !’ પછી, પુરૂષની પાસે બીજી એક વિષવા બાઈ બેઠી હતી, તેના તરફ હાથ કરી તેમણે મને કહ્યું : ‘એ મારાં મોટાં નણુંદ છે, તમારાં બડી દિદિ થાય.’

મેં હાથ જોડી બંનેને પ્રણામ કર્યા.

તે જ વખતે, નણુંદ પોતાના બાઈની સામે જોઈ ધીમેથી, શી ખબર થું બોલવા લાગી તે મને સંભળાયું નહિ., તોપણ એમાંથી બે શબ્દો મારે ધાતે પડી ગયા—‘વહુ જે એવી છે કે ક્યાંકથી કાઈ રખડતા છોકરાને લઈ આવી બાઈ કહીને એને ગળે વળગે છે.’

દિદિનો પતિ પણ કંઈ વહેંચી નજરે મારી સામે જોતો હતો. મને એ માણસ ગમ્યો નહિ. તેથી ‘ઠીક, હમણાં આવું છું.’ કહી

અધાની સામે જોઈ, હાથ જોડી કપાળે અડકાડી મેં ચાલવા માંડ્યું. બે ડગલાં ચાલ્યા ત્યાં તો પાછળથી આવી દિદિએ મારા ખભે હાથ મૂકી કહ્યું : ‘જતા નહિ, ભાઈ ! હમણાં જ ગાડી આવશે.’

અંગાળીની છોડારો આટલી ઘૂટ હોઈ શકે એ મારી કલ્પનામાં પણ નહોતું. હું ગામડાગામમાં મોટો થયો છું, ત્યાંની છોકરીઓ તો ચૌદ વસના છોકરાને જોઈને પણ આશુ ઝોટે છે. દિયર, જેઠના દીકરા, કે નિશાળના છોકરા કેાછનો એ તે વિશ્વાસ રાખતી નથી. પુરૂષ માત્ર પર તેમને વહેમ હોય છે ! કહે છે કે અત્યારે અધા દેશોમાંથી આ પડદાની પ્રથા ઝોછી થવા માંડી છે, પરન્તુ અમારો દેશ તો અસો વરસ પહેલાં જોવો હતો, તેવો જ આજે પણ છે—એ હું હિંમતથી કહી શકું છું.

તેથી આ બાઈને હિંમતથી મારી સાથે વાત કરતી જોઈ હું ખરેખર ખૂબ નવાઈ પામી ગયો હતો. તેમાં એ વળી ન્યારે તેણે મારા ખભા પર હાથ મૂક્યો ત્યારે તો એને શું જવાબ દેવો તે પણ મને સ્મર્યું નહિ.

ગામડાગામમાં કોઈ અપરિચિત પુરુષની સાથે આવી રીતે વર્તે તો નણદ એને રીતસર ધમકાવી નાખ્યા વગર ન રહે. કારણ કે આજકાલની કાલેજમાં બહુતી છોકરીઓની સાથે તુલના કરીએ તો એ બાઈને અર્થાત્ દિદિને ખુશીથી યુવતી કહી શકાય. જિલહું, લણેલી યુવતીઓના કરતાં દિદિના શરીરમાં નારીત્વનો પ્રકાશ વધારે હતો. એટલું ખરું કે આ બે વર્ગની સ્ત્રીઓમાં ક્યાં કેટલો તફાવત છે તે હું ઉદાહરણ આપીને બરાબર સમજાવી શકવાનો નથી. કારણ કે સ્ત્રીઓના રૂપનુ વર્ણન કરવું એ કવિઓનું કામ છે, મારું નથી. તેમ છતાં એટલું તો કહેવું પડશે કે આ બધી કાલેજમાં બહુતી છોકરીઓને જોઈને મને લાગે છે કે તેઓ અરફની નદી જેવી ટાઢીબોળ છે, દેહના બંને

કિનારા પર રૂપનો કિસોટો છે ખરો, પરંતુ પ્રવાહ બહુ દૂર ચાલી ગયો છે. પરંતુ ત્રીસેક વરસની ઉંમર થઈ હોવા છતાં મારી દિદિને અહોરો એકદમ બાદરવા મહિનાની બેય કાંડે જીવકાતી નદી જેવો હતો, નારીત્વનું બાણ એ બર્ચું બાદરું રૂપ હતું ! માતા, બગિની અને પ્રિયાનું અપૂર્વ સંમિશ્રણ એમાં થયેલું હતું ! સેંચામા સિદ્ધની સ્વચ્છ રેખા હતી, બે હાથમાં સફેદ ચૂડો, અને થોડોક સોનાની અંગડીઓ હતી; લાલ કિનારીવાળી સાડીમાં દેહ ઢોંકેલી હતી, કંઠમાં કંઈક સફોચ હતો—માથે છેડો ખેંચેલો હતો, છતાં તેમાં શિષ્ટતાની સોમાનું ઉત્સંધન થતું નહોતું.

ગાડી સ્ટેશને આવી ઊભી. પણ જગા ક્યાં ? બીડ એટલી હતી કે ન પૂછે વાત. તેમાં વળી એક બાગણું ખોલી બધા એક સામટા અંદર ઘૂસવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. હું બીડમાંથી રસ્તો કરી એક દરવાજા આડો હાથ ધરી ઊભો રહ્યો.

પછી દિદિ વગેરેને ગાડીમાં ચડાવી છેવટે હું પણ ચડ્યો.

દિદિએ કહ્યું : ‘સારા નસીબે તમે આવી મળ્યા. બાઈ ! નહિતો શી ખબર શું થાત ! તમારા દાદાના બરોરો રહ્યા હોત તો આજે આખી રાત આ સ્ટેશન પર પડો રહીને કાઢવી પડત.’

દિદિ મારા તરફ આટલો બધો પક્ષપાત બતાવતાં હતાં એ જોઈ મને બહુ શરમાવા જેવું લાગ્યું. તેથી દાદાબાણને ઉદ્દેશીને આ પહેલી જ વાર હું બોલ્યો : ‘જોયું ને, દિદિએ આટલાં માણસોના દેખતાં તમને બિલકુલ નકામા સાબિત કરી દીધા !’

તેઓ મેં બગાડો બોલ્યા : ‘રાખ, બહુ થયું ! એમાં દાંત શું ફેંખાડતો હોઈશ !’

સાથે સાથે દિદિની નણુંદ બોલી ઊઠી : ‘માણસ કંઈ ફૂતરાં બિલાડાં નથી કે એકી સાથે બધાંને અંદર ઠાંસી દીધાં કે બસ પતી

ગયું ! આવી રીતે જિભાં જિભાં કંઠ માણસથી આખી રાત મુસાફરી થાય નહિ. એક તો મારો બાઈ જનમથી જરા સુખસગવડમાં જિજ્ઞૈયો છે, એનાથી કદી બીડ ખમાતી નથી, તેમાં પાછો પર-ધરતી રહી—હાંદી ગરમી થઈ જાય તો અહીં ફાણ રણીધણી ?

બોલતાં બોલતાં જ ‘ઉ હુ—હુ—હુ—મરી ગઈ રે બાપ !’ કરી તેઓ ચીસ પાડી ઊડ્યાં.

હું એકદમ બોલી ઊઠ્યો : ‘શું થયું, બડી દિદિ ?’

‘શું થાય બીજું ! મારું માયું ! તારે લીધે તો આ થયું ! આ મુઆએ મારો પગ પીલી નાખ્યો !’

પછી ‘ઓ બાપરે ! મરી ગઈ !’ ‘મને તું આ ક્યાં લઈ આવ્યો !’ કહી તેમણે એવો બેકડો તાણ્યો કે જાણે બધો વાંક મારો જ હોય.

મારી પાસે જ દિદિ જિભી હતી. શું કહીને નણુંદને દિવાસો આપવો તે ન સમજાવાથી તે બોલી ઊઠી : ‘ચૂપ રહો, મોટી બહેન, આટલી બીડમાં બિચારાથી દેખાયું નહિ, એટલો તમારો પગ ચંપાઈ ગયો હશે.’

‘તું તો એમ જ કહે ને ! આ મુઆએ આવી રીતે ધક્કો મારીને આપણને આ ડાઆમાં ન પૂર્યાં હોત તો ચાત આમાંનું કાંઈ ?’

આમ કહી તેમણે વધારે જોરથી પોક મૂકી.

‘એમાં એનો વાંક શો ?’ દિદિએ જરા ભોંઠામણ અનુભવી મારી સામે જોયું.

ત્યાં તો એની નણુંદ બોલી ઊઠી : ‘ના, બધો વાંક મારો—

તું જ કહેને, મારા ભાઈની સાથે આટલાં ગામ ફરી, પણ ક્યાંય મારા શરીરે લગીરે આંચ લાગી છે ?'

દિદિએ અસ્ફૂટ સ્વરે કહ્યું : 'આટલાં માણસોના દેખતાં તમે આમ રડો નહિ, બધા શું ધારે ?'

'ઓહ ! ધારે તો જોને ધારતા. તને થયું હોત તો ખરેખર પડત, નાની વહુ ! પારકું દુઃખ તને કેવો રીતે સમજાય ?'

પછી મેં જે હિંદુસ્તાનીએ તેમનો પગ ચાંપ્યો હતો તેને કહ્યું : 'અરે ઉલ્હુ, આંખસે દેખતા નહિ ?'

જાણે કેટલો ગુનો કર્યો હોય તેમ હાથ જોડી તેણે કહ્યું : 'કસર માફ કીજીયે, મહારાજ ! બેહુશિયારીસે લગ ગિયા !'

પછી તેણે હિંદીમાં જે કહ્યું તેનો સાર એ કે પગ તેણે ચાંપ્યો જ નથી, માત્ર શરીરે જરા પમ અડકી ગયો છે એટલું.

મેં નીચા વળાને જોયું તો ખરેખર તેના પગમાં જોડા સુદાં નહોતા., બિલકુલ ઉઘાડા પગ !

પછી મારા મોનો ઢંગ જોષ ધીરેથી દિદિએ મારા કાનમાં મેં ધાલી કહ્યું : 'આવી મારી નણુંદ છે—જરાકમાં બાઝતા આવે છે. ભગવાન જાણે એને વાગ્યું છે કે નહિ !'

હવે હું બધું સમજ્યો. તોપણ એ તકનો લાભ લેવાને હું ચૂક્યો નહિ. હિંદુસ્તાનીઓ ધણા હતા, કોઈ સૂતા હતા, કોઈ આડા પડ્યા હતા, તો કોઈ લહેરથી જમાવીને બેઠા હતા. મેં પણ તેમને જરા ધમકાવી દબાવી, પાટલી પર થોડી જગા કરાવી, બીડી દિદિ અને તેના ભાઈને બેસવાની ગોઠવણ કરી આપી. પછી સરસામાન બારણા આગળ બરાબર ગોઠવીને એક જગા કરી ત્યાં દિદિને મેં બેસવાનું કહ્યું.

પરંતુ દિદિ પોતે એકલી બેસવાને રાજ નહોતી. મારો હાથ પકડી તે બોલી: ‘તમે પણ બેસો, હું પણ બેસું છું.’

મેં હસીને કહ્યું: ‘ત્યાં એક તમારું જ શરીર ગોઠવાય તો બસ છે.’

દિદિએ કહ્યું: ‘અરે ભાઈ, દિલ હોય તો એક દાણો નવની શૂંપ હરે!’

એટલી વારમાં ખડી દિદિએ પાટલી પર બેસી, ઠેલાઠેલી કરી ખરાખર જગા કરી લીધી હતી. તેમની પગની વ્યથા, મને લાગે છે કે બેસતાં વેંત જ મટી ગઈ હતી. તેથી કરી તે વિષે કશું ન બોલતાં પાલવના છેડાની આંઠ છોડી તેમાંથી પાન અને સોપારીનો કકડો મોંમાં મૂકતાં મૂકતાં તેમણે કહ્યું: ‘એ છોને થોડું કિમો રહેતો, નાની વઢૂ! જીવાન છોકરો છે, એને શું થાય છે!—તું એટલી વાર બેસને જરા, એટલામાં જગા થશે તો એ યે બેસશે.’

દાદાબાબુએ કહ્યું: ‘હારતો, આટલું દુઃખ વેડીને તેણે જગા કરી તે શું પોતાના વારતે કરી હશે, એટલું યે નથી સમજતાં? હેં-હેં-હેં-હેં-શું કહો છો, ભાઈ?’

એમનું આ અદ્ભુત હાસ્ય જાણે દિદિને ચાચૂકની પેઠે વાગતું હોય એવું મને દિદિના મોં સામું જોતાં જ લાગ્યું.

તેથી મેં તેનો જવાબ દીધો: ‘દિદિની બુદ્ધિ આપના જેવી સાફ નથી ખરીને?’

‘હેં-હેં-હેં-હેં-હેં-ખરું કહ્યું, ભાઈ! આટલા દિવસ થયા પણ હજી એને અક્કલ ન આવી. શી ખબર, કહેવતમાં કહ્યું છે કે સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાનીએ—’

‘ચૂપ !’ કહી એક ધમકી દઈને દિદિએ તેમને બોલતા અટકાવી દીધા.

તેઓ અટક્યા ખરા, પણ ચૂપ રહ્યા નહિ—ઓથી તેઓ દબી જતા નથી એવું દેખાડવા માટે હશે કદાચ.

પ્રસંગ બદલીને તેમણે મારી સામે હાથ લંબાવી કહ્યું : ‘એકાદ બીડી કાઢો, જોઈ !’

તેમના સૂકા જડ મોં પર લોલુપતાની એવી છાયા ફૂટી નીકળી કે એ જોઈને ઘુણાથી મારું મન બરાઈ ગયું. દિદિનું લગન આવ્યા માણસની સાથે કેવી રીતે થયું હશે એનો વિચાર કરતાં કરતાં, મોં ફેરવી જોઈ છું તો દિદિ મારા મોં સામે જોઈ રહેલી હતી.

એની સ્થિર આંખો પરથી મારી આંખો હટાવી લઈ મેં કહ્યું : ‘હું બીડી પીતો નથી !’

પલકમાં દિદિનું મોં ચમકી ઊઠ્યું : સાથે સાથે કંઠમાં સેંકડો અપમાનની ગ્લાનિ ભરીને તેમણે પતિને કહ્યું : ‘છિ છિ ! તમને શરમ ન આવી આવડા છોકરાની પાસેથી બીડી માગતાં ? અને પાછા મોઢે બહાર લોકની બડાઈ હાંકો છો !’

‘કેમ ? બહાર લોકા શું બીડી નથી પીતા ? જોઈ, ભાઈ, બેરાંની જુદી !’

આમ કહી તેમણે મને જ ન્યાયાધીશ બનાવ્યો.

એક અસ્વાભાવિક ઉત્તેજનાથી દિદિનો કંઠસ્થર કંપી ઊઠ્યો. ઘડાક દઈને તેમણે બોલી નાખ્યું : ‘બહાર લોકા બીડી પીએ છે, પરંતુ આવડા અમથા છોકરાની પાસેથી માગીને પીતા નથી.’

‘ઓ—આમ વાત છે—હેં—હેં—હેં—હેં—જોઈ, ભાઈ ! આની જુદી ? કહું છું, સંસ્કૃતનો પેલો અશ્લોક જરા તારી દિદિને સંભળાવ

તો ! પેલો—પ્રાપ્તે તુ પોઽશેવમે* પુત્રે મિત્રવદાયરેત ! ઋષિ મુનિઓ જે
કહી ગયા છે એ તો માનવું જોઈએ ને !

દિદિએ કહ્યું : ‘ ઋષિમુનિઓ કંઈ એ જ એક શ્લોક લખી મયા
નથી, એ ના બૂલતા ! ’

દિદિના બોલવા પર જરા પણ ધ્યાન આપ્યા વગર, પોતાના
મજવામાંથી એક બીડી કાઢી, પડખેના હિંદુસ્તાનીઓના હુકાની આગથી
એ ચેતાવી એમણે કહ્યું : ‘ તારી ઉંમર કેટલી ? ’

મેં કહ્યું : ‘ આ ચોવીસ. ’

‘ બસ—એ કંઈ સગીર ન કહેવાય—મારી કંઈ બૂત્ત ચઢ નથી. ’

હું તેમના બોલવાનો કંઈ જવાબ દઉં તે પહેલાં જ દિદિએ કહ્યું :
‘ પણ તમારી ઉંમર કેટલી એ તો કહો. ’

થોડીવાર માથું ખંજવાળી, અને થોડીવાર બીડીની તલપ ખેંચી
તેમણે કહ્યું : ‘ આ લાસ્ટ રિસેમ્પરમાં ઓગણચાલીસમું બેઠું—પણ
તારી ને મારી ઉંમરનો સરવાળો કરી, એને બેએ ભાગીએ તો ૬૭
હું બત્રીસ વરસનો થે થયો નથી એમ ગણાઉં ! વાડ ભાઈ ! તું જ
કહે જોઈ, તારો દિદિ મારી સેકંડ ફાઈનાઈટ અર્થાત્ દ્વિતીય પક્ષ
છે એ મને જોઈને ખબર પડે છે ખરો ? ’

આનો કંઈ પણ જવાબ આપ્યા વગર એકવાર માત્ર દિદિના
સામું નજર કરી લઈ હું ચૂપ રહ્યો.

ગાડી કોઈ સ્ટેશને આવી થોભી. ત્યાં બે માણસો ઊતરી ગયા.

દિદિની નણદ, કંઈપણ બોલ્યા વગર, હાથપગ લાંબા કરી,
ખાટસી પર સૂઈ ગઈ, અને જાણે બચાવ કરતી હોય તેમ બોલીઃ
‘ વાનો રાજ ખરોતે, જોટલે આટલો વખત કોકડું વળીતે ખેસી રહેવાથી
મારું તો આખું શરીર હુંકવાઈ ગયું છે. ’

પછી પોતાના બાઇને સંબોધી તેણે કહ્યું: ‘અરે મૂરખા, તારા બિસ્તરે જરા પાથરી દેતાં શું થયું?—પાટલી ઉપર બેસી બેસીને શરીર દુખવા આવશે.’

‘એ તારે કહેવું નહિ પડે, દિદિ!—માણસો બીતરે તે પહેલાં જ મેં જરા જરા કહી મારા બિસ્તરે લગાવી દીધા હતા! નહિ તો પછી આ મૂઆ બેટાઓને તે પહોંચાય ખરું!’

આમ કહી મૂર્ખો અર્થાત્ દાદાબાણુ આંખો મીંચી સૂઈ ગયા.

થોડીવાર પછી શી ખબર શું યાદ આવવાથી તેઓ એકાએક બોલ્યા: ‘ભैया, ખૂબ સાવધ રહેજે; આવતા રેશને જો કાંઈ બીતરે તો એકદમ એની જગા બાંધાવી પડજે.’

કંઈપણ બોલ્યા વગર માત્ર માથું હલાવી તેમની આ ઉમદા સલાહ માટે મેં તેમનો આભાર માન્યો. ચુરસો અને અપમાનથી દિદિનું હૃદય બળી જતું હતું.

તેઓ મોઢે એ બોલ્યાં નહિ, પણ તેમનું મુખ જોતાં એ તરત વરતાર્જ જતું હતું તે હું સ્પષ્ટ જોતો હતો. પતિ અને નણંદની આ સ્વાર્થાધતા જોઈ પોતે જાણે અપમાનથી મરી જતી હોય એવું તેને થતું હતું.

થોડીવાર પછી તે બોલ્યાં: ‘તમે બેસીને લાઈ, અહીં. ક્યાં લગી બેસા રહેશો?’

મેં કહ્યું: ‘તમે ના ગભરાશો, હું મજામાં છું.’

‘બેઠાં બેઠાં પગ દૂખી ગયા હશે.’

‘ઝાટલામાં પગ શું દૂખી જાય, દિદિ!’

‘કેમ, તમારા પગ શું લોહના છે?’

‘નાનપણમાં પાઠ ન આવડે ત્યારે માસ્તર સાહેબ પાટલી પર ઊભો કરતા, એટલે મને આવી ટેવ પડી ગઈ છે, ખીવાનું કંઈ કારણ નથી.’

દિદિ જરા હોઠમાં હસીને બોલી: ‘તમને વાતમાં પહોંચાવાનું નથી ! પણ જોમાં જોમાં પગે લોહી ઊતરે તો મને મનમાં મનમાં ગાળો દેતા નહિ !’

મેં ધીરથી કહ્યું: ‘ઊંચટો ધન્યવાદ દર્શય, કે તમારી ખાતર આટલું મેં દુઃખ ભોગવવાનું મને સૌભાગ્ય મળ્યું !’

‘બહુ ખરાબ છો !’

આમ કહી તેમણે મારા હાથ પર એક ઝીણી ચૂંટી ખણી.

ગાડી જોરથી દોડતી હતી. સાઠ સિત્તેર માઈલ જતાં કોઈ મોટા મોટા રોડશનેજ ઊભી રહેતી હતી. પરંતુ હવે કોઈ ગાડોમાંથી ઊતરતું નહોતું. અધાને, અમારી પેઠે હરફાર જ જવાનું હોય એવું લાગતું હતું. બીડમાં જેમતેમ હું દિદિની આગળ ઊભો હતો. રાત વધતી જતી હતી. બહારના ગાઠ અંધકારને ચીંધીને, ગાડી એકસરખો અવાજ કરતી દોડતી જતી હતી અંદર અદ્ભુત શાંતિ હતી. અધાં ઊંઘમાં પડ્યાં હતાં. બેઠાં બેઠાં, ઊંઘાં ઊંઘાં, સૂતાં સૂતાં કે આડાં પડીને, જેને જેમ ફાવ્યું તેમ, ને જ્યાં ફાવ્યું ત્યાં સૌ ઊંઘના ઘેનમાં પડ્યાં હતાં. જણે માયાવિની નિદ્રાદેવી સૌને પોતાના અમોઘ બળવડે ખેંચી રહી હતી, અને તેના મોહમાંથી છૂટવા માટે સૌ પોતાના પૂરા બળથી તેનો સામનો કરી રહ્યાં હતાં. ધણાએ તો નિરૂપાય બની તેના હાથમાં પોતાનું આત્મસમર્પણ કરી દીધું હતું. તો કોઈ વળી રહીરહીને આ અંધન કાપી કાઢવા માટે ચમકી ઊઠતું હતું.

હું જિભો જિભો આ દસ્પનો ઉપભોગ કરતો હતો. તે વખતે નિદ્રાદેવીનો હરીફ માત્ર હું એકલો જ હતો. જિંદગીની લડાઈમાં બીજા સૌ હારી જવાનો સંભવ હોવા છતાંયે, હું બિચકુવ અજ્ઞેય હતો એ વાતની નિદ્રાદેવીને પણ ખાતરી થઈ ગઈ હશે. તેથી મારો સવાલ તેમણે બાબુએ મૂકી દીધો હતો.

તે વખતે દોઢ કે એ થયા હશે. દિદિને પણ ખૂબ જિંદગી આવતી હતી. આવી સ્થિતિમાં તેઓ બારી ઉપર માથું ઢાળી જિંદગી હતાં, અને વચમાં વચમાં ચમકી જડી, ડાબા હાથે માથાનો છેડો ખેંચી લેતાં હતાં. એવામાં એકએક આંખોમાંથી જિંદગી ખંખેરી કાઢી તેઓ ટટાર થઈને ખેડાં. પછી મારો હાથ પકડીને ખેંચ્યો ને કહ્યું : 'ખેસો, કહું છું. માંદા પડવું છે શું ?'

આમ કહી તેમણે જિંદગી ઘેરાયેલી આંખે મારી સામે જોયું.

આ વખતે હું ના કહી શક્યો નહિ; તેમની પાસે ખેસી પડ્યો. પણ તે વખતે આખા શરીર કરતાં દશ ઘણા વધારે ભારે બની ગયા હોય એમ લાગતું હતું. એક બે વખત હાથ કરી, પીઠ જરીક પાછળના સરસામાન ઉપર ઢાળી, ત્યાં તો દિદિએ કહ્યું : 'તમે આમ ટટાર કેમ ખેડા છો, જરા બરાબર ખેસો.'

આમ કહી પોતે જ જરા સડકાચાછને તેમણે એટલી વધારે જગા મને કરી આપી.

થોડો વખત આમ પસાર થયા પછી, ક્યારે જિંદગી આવી ગઈ તેની મને ખબર નથી. પરંતુ જોશિંતાની વચમાં જિંદગી ગઈ ત્યારે જોયું તો દિદિનું માથું મારા ખભા પર ઢબેલું હતું. તેમનો ગરમ શ્વાસોચ્છવાસ મારા ગાલે લાગતો હતો, અને પવનમાં તેમના કેશની

એક બે લટો ઊડી ઊડીને મારા કપાળમાં આવી પડતી હતી.

મેં એકવાર તીરછી આંખે ડાઘાની અંદર નજર કરી લીધી. જોયું તો બધાયે ઊંધતા હતા.

પછી આસ્તે આસ્તે દિદિના માથા પર હાથ મૂકી મેં જૂમ મારી : ‘ દિદિ, દિદિ, ઊઠો ! ’

મારા હાથ માથા પરથી ખસેડતાં ખસેડતાં તેમણે કહ્યું : ‘ શું છે ? શું કરવા ઉઠાડો છો ?—ઓહ, તમને ખબા પર દુખતું લાગે છે ! મારા મનથી કે સરસ ઓશીકું છે ! ’

આમ કહી જરા હસીને, માથાનો છેડો ખેંચતાં ખેંચતાં તેઓ બેઠાં થયાં.

આના જવાબમાં હું કંઈ વિનોદી જવાબ દેવાનો વિચાર કરતો હતો, એવામાં પાટલી ઉપર નજર પડતાં જ, જોયું તો દાદાબાબુ અમારી તરફ જોઈ રહેલા દેખાયા.

દિદિ કંઈ બોલે તે પહેલાં જ તેઓ ઊઠ્યા : ‘ તું અહીં આવીને સૂઈ જા, —હું ત્યાં બેસું છું. ’

કંઈ પણ કહ્યા વગર દિદિ ત્યાં જઈને સૂઈ ગઈ, અને દાદાબાબુએ આવીને મારી જોડે બેસી એક ખીડી સળગાવી.

હવે મારી આંખોમાંથી ઊંધ ઊડી ગઈ. રાત પણ તે વખતે પૂરી થવા આવી હતી. તેમાં ખીડીની ગંધથી મારું માથું ચડી જતું હતું.

આછીનો રસ્તો દાદાબાબુ મારી સાથે એક અક્ષરે બોલ્યા નહિ.

માત્ર મૂઝામૂઝા બીડીઓ પર બીડીઓ ફૂંકવા લાગ્યા. તે વખતે તેમના મનમાં શા વિચારો ઘોળાતા હશે. તેની તેમને ખબર !

સવારના છ વાગે અમારી ગાડી હરદ્વાર સ્ટેશને જઈને ઊભી દિદિ, તેમનાં નણુંદ અને દાદાબાબુ સરસામાન લઇને નીચે ઉતર્યા : હું પણ તેમની સાથે સાથે નીચે ઉતરીને ઊભો

એ મળૂરોએ આવીને દાદાબાબુને કહ્યું : ‘બાબુજી કુર્સી ?’

દાદાબાબુએ કહ્યું : ‘હા, હા !’

એ એ જણા માલ ચડાવતા હતા, એટલામાં દિદિનાં નણુંદ બોલી ઊઠ્યાં : ‘અસ, એક આદમી, એક મળૂર જોઈએ—અમે આટલાં માણસો છીએ તે શું કરીશું ? એકેક દાગીતો ઉપાડી લેશું—ખાલી મફતના મળૂરને પૈસા આપવાથી શો ફાયદો છે ?’

દિદિએ કહ્યું : ‘પણ દરેક સ્ટેશને આપણે એ મળૂર કર્યા છે !’

‘કર્યા છે એટલે કરવા જોઈએ અવું થોડું જ છે ? પૈસા કંઈ તારા આપના ખરચાય છે ?’

આમ કહી તેમણે દિદિને ધમકાવી નાખ્યાં.

દિદિ કંઈ બોલી નહિ.

પછી મારી સામે જોઈ દાદાબાબુએ કહ્યું : ‘આ દરવાજામાંથી બહાર નીકળીએ કે તરત ગાડી મળશે, ખરું ને બાબ ?—ઝોડરીની જાત, કશું સમજે નહિ—એમને કમાવા જવું પડતું હોય તો ખબર પડે !’

મેં દિદિની સામે જોઈને કહ્યું : ‘ચિંતા શું કરવા કરે છે ? હું છું ને, આટલો સામાન તો હું એકલો બહાર કાઢી દઈશ.’

દિદિ કંઈ પણ બોલ્યા વગર, માત્ર મૂગા મૂગા મારા મોં સામે જોઈ રહ્યાં. એ દૃષ્ટિનો અર્થ એ હતો કે આ લોકો સ્વાર્થી છે, એ લોકો તારો જ પાસે બધો બોળે ઉંચકાવશે, થોડાક પૈસા બચાવવા વાસ્તે. તું ઉંચકતો નહિ !’

મેં જરા હસીને દાદાબાબુને કહ્યું : ‘કેમ, શું કહો છો ?’

બીડીના હુંદામાંથી છેલ્લો દમ ખેંચી દાદાબાબુ હસી પડ્યા. વિકટ અને બિહામણું એ હાસ્ય હતું. પછી જે સામાન કુલોએ પડતો મૂક્યો હતો તે બધો મારા ખભા પર ચડાવતાં ચડાવતાં તેમણે કહ્યું : ‘સમજ્યોને બાઈ, બૈરીની જાત—કશું સમજે કરે નહિ; મિત્ર-ધર્મ જેવી કાઈ જ ચીજ એમનામાં હોતી નથી !’

કંઈ પણ બોલ્યા વગર મેં માત્ર દિદિ સામે નજર કરી લીધી. અપમાનના દુઃખથી તેમનું મોં કાળું પડી ગયું હતું.

હું મૂગો મૂગો મારો ગિસ્તરો અને પેટીની સાથે બધો સરસામાન ઉપાડી બહાર નીકળી ગયો. દાદાબાબુએ એક ટાંગો લઈ આવી તેમાં બધો સામાન ભરી દીધો. પછી મારો ગિસ્તરો ને નાનકડી પેટી મારા હાથમાં પકડાવી દઈ, દિદિ અને દિદિની નણુંદને લઈને ગાડીમાં જઈ બેઠા.

ગાડી ચાલી. સરસામાનથી ગાડી ભરાઈ ગઈ હતી—પગ રાખવાની થે જગા નહોતી. એમાં જેમ તેમ કરી બેસીને એક બીડી ચેતાવતાં ચેતાવતાં દાદાબાબુએ કહ્યું : ‘મળતા રહેજો, ભૈયા, અમને પર ન સમજશે !’

તેના જવાબમાં મેં માત્ર બે હાથ જોડી પ્રણામ કર્યા. મારા મોંમાંથી એક અક્ષરે નીકળ્યો નહિ. ધૂળ ઉડાડતી ઉડાડતી તેમની ગાડી લીડમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

: ૧૦ :

નાનકડી પેટી હાથમાં લઈ, અતે બિસ્તરે બગલમાં મારી હું
એકસો જ કાઢ આશ્રમની શોધમાં નીકળી પડ્યો. પણ જુનું કંઈ તરફ ?
જે તરફ નજર કરું તે તરફ બીડ જ બીડ માણસોનો બાણે મહાસાગર !
એ પડાડોથી ઘેર.યેલા નાનકડા સ્થળની અંદર બાણે અસંખ્ય માણ-
સોનાં માથાં ફરતાં હતાં !

બીડમાંથી રસ્તો કાઢતો કાઢતો હું એક રસ્તે ચઢતે સીધો ગંગાને
કિનારે આવી પડ્યો. મારી આગળના જનરાણાઓ ઓચિંતાના ખૂમ
પાડો કહેવા: ‘ નીલધારાકી જે ! ગંગામાઈકી જે ! ’

તેમનો ભક્તિભર્યા કંઈનોએ ઉદ્ધાસ ‘યનિ સાંભળી હું તાબડ-
તોબ તે તરફ આગળ વધ્યો. પછી મેં જે દ્રશ્ય જોયું તે હું જીવનમાં
કદી નહિ જુલું.

આંખો ફરી ગઈ. સ્વચ્છસલિલા, કુલકુલનિનાદિની ગંગા, ખેય
કાંકા જલકાવીને, યૌવનની ભરતીમાં મસ્ત બની વહી જતી હતી. એનું

આવું રૂપ મેં અગાઉ કદી દીઠું નહોતું. તેથી નવાઈ પામી હું એ તરફ નોંધ રહ્યો.

સામી પારે સ્વામલી વનરેખા હતી, પાછળ નાગો પહાડ ઊભો હતો, અને અંદર અસંખ્ય માણસોનો કોલાહલ થતો હતો! આ પાર, પેલી પાર, સામે પાછળ, વાટે ને ઘાટે, ઘરોમાં ને ઘરોની બહાર સર્વત્ર માણસો જ માણસો હતા! આટલાં માણસો એકા સાથે મેં કદીયે ક્યાંયે દેખ્યાં નહોતાં. જાણે આખો હિંદુસ્થાન ભેગો થયો હતો અને મારી સામે આવી ઊભો હતો—એકેએક પ્રાન્તનાં માણસો અહીં હતાં. પંજાબી, મરાઠી, ગૂજરાતી, મારવાડી, બંગાળી, મદ્રાસી, ઉડિયા વગેરે સ્ત્રી પુરુષોનો અભૂતપૂર્વ મેળો હતો. આવો મેળો હતો. આવો સાર્વજનિક જનસમાગમ હિંદુસ્થાનના ઐગ્ય કાષ્ઠ પણ ઉત્સવમાં ભેગો થતો નથી.

વળી જટાધારી, ભસ્માંકિત સંન્યાસીઓનો પણ પાર નહોતો. એમ કહેવાય છે કે ગમે તેવા મહાન તપસ્વી હોય અને ગમે તેવી દુર્ગમ ગુફામાં રહેતો હોય, પણ તે યે આ કુંભમેળામાં ગંગાસ્નાન કરવા માટે આવે છે. એથી એ દિવસે પવિત્ર ગંગાનું જળ વિશેષ પવિત્ર બની જાય છે. અને તેમાં સ્નાન કરી સંન્યાસીઓ પણ પોતાનાં પાપને ધોઈ નાખે છે.

ગમે તેમ હો—આ બીડમાં ક્યાં આશ્રય મળશે એનો વિચાર કરતો કરતો હું આગળ ચાલ્યો.

મેં સંભળ્યું હતું કે ભારતવર્ષનાં તમામ તીર્થોમાં અહીં સૌથી વધારે ધર્મશાળાઓ છે. સાડી ત્રણસોથી યે વધારે હશે. અને થોડોવાર પછી એનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ મને મળ્યું. મોટી મોટી હવેલીઓ હતી, અસંખ્ય ઓરડીઓ હતી—કોઈ ગંગાને કિનારે તો કોઈ રસ્તાની ઉપર. ધર્મશાળાઓ સુંદર હતી. એવા દરવાગઢ હતા. પથ્થરનું આધક્રમ હતું. કોઈને ત્રણ માળ હતા, તો કોઈને ચાર માળ હતા.

હું એક પછી એકમાં તપાસ કરતો કરતો ચાલ્યો, પરંતુ ક્યાંય તત્ત જોટલી યે જગા મળી નહિ. બધે જ જત્રાણુઓ હતા. વધારાના જત્રાણુઓ, ઓરડીઓમાં કે ધરોમાં રહેવાનું મળવાની વાત તો દૂર રહી, પણ પરસાળમાં, આંગણામાં, વરંડામાં, વાડામાં, ગમે ત્યાં પડી રહ્યા હતા.

મુણુતાલીસ ધર્મશાળાઓમાં હું ફર્યો. ક્યાંયે જગા મળી નહિ. સાત વાગે નીકળ્યો હતો, આર વાગી ગયા. ભૂખ અને ઊંઘથી આખું શરીર ભાંગી પડતું હતું. પરંતુ જગા ક્યાં હતી ? જવું ક્યાં ? નાના નાના તંબુઓ અને છાપરાંનો પાર નહોતો, ખેતરોમાં, રસ્તા પર, અને બગીચાઓમાં પણ તંબુ ને ખડનાં છાપરાં હતાં. પરંતુ તેમાંનું એક ખાલી નહોતું—અધાં ભાડે અપાઈ ગયાં હતાં.

શું કરવું તેનો વિચાર કરતો કરતો જતો હતો એવામાં જોયું તો એક અંગાળી ગૃહસ્થ પોતાની સ્ત્રીને લપ્પને સરકારી પેશાબખાનાની ભીંત સરસા કટાણું મેં કરીને બેઠેલા હતા.

મેં કહ્યું: ‘દાદા, આટલામાં ક્યાંક રહેવાની જગા અતાવી શકશો ?’

જવાબમાં તેઓ જાણે મને મારવા ઊઠ્યા. દાંત બચડીને તેમણે કહ્યું: ‘અતાવી શકતો હોત તો હું પોતે જ અહીં નરકના મેંમાં આખી રાત પડ્યો રહ્યો તે પડ્યો રહું ખરો ? સવારનો મારો માણસ જગા શોધવા ફરે છે, પરંતુ હજી એ આવ્યો નથી.’

પછી તેમણે સ્ત્રીની સામે જોઇ કહ્યું: ‘તે જ વખતે મેં કહ્યું હતું કે આગળથી રહેવાની ગોડવણ ક્યાં વગર જવું ફીક નથી, ત્યાં જગા નહિ મળે. પણ મારું માન્યું નહિ, એનું ફળ જોયું ને કેવું મળ્યું તે ? જૈરીની બુદ્ધિએ જ્યારે કંઈ કામ કરું છું ત્યારે આવી દશા થાય છે ! છિ ! છિ ! છિ ! છિ !’

મેં વિનયપૂર્વક કહ્યું: ‘તંબુ અંબુ બધા બરાબર જોયા?’

‘નાને મોઢે મોટી વાત કરવી રહેવા દે હવે ! હું રિટાયર્ડ ડેપ્યુટિ છું. તારી પાસેથી બુદ્ધિ વેચાતી લેવાની મારે જરૂર નથી, સમજ્યો !’

આમ કહી તેમણે મારો એવો તિરસ્કાર કર્યો કે હું કંઈ પણ બોલ્યા વગર કે પૂછ્યા વગર, ફરી રસ્તે પડ્યો.

પૂરૂષ ફરી જોતાં મેં એ ગૃહસ્થને ફરી બોલતા સાંભળ્યા: ‘ચાર માણસને રહેવાના એક તંબુના મેં એક સો રૂપિયા લગી આપવાનું કહ્યું, પણ બધા આગળથી અંધાધ ગયા છે ! રામ ! રામ ! બૈરીની બુદ્ધિએ ચાલવાથી માણસની આવી દશા થાય છે !’

સાથે સાથે એક જાડો ને ભાંગેલો નારી કંઠનો ઝલુકાર કાને પડ્યો: ‘ઓહો ! બૈરી ઉપર બહુ દાઝ લાગે છે ! પણ યાદ રાખજો કે આ બૈરી હતી એટલે આ અવતાર તો તરી ગયા છો, બાકી પેલી ટેંપીની માના જેવી મળી હોતને, તો બચ્ચર પડતે !’

એમિલ મહિનો હતો. અંગાળ દેશમાં તે વખતે ખૂબ જ ગરમી પડતી હતી, પણ અહીં ભયંકર ઠંડી હતી. તેમાં યે લોકોને અહીંતહીં આવી દશામાં પડેલાં જોઈ મને થયું, હાય રે ! આપણી આ દશા ! આપણે ગર્વ કરીએ છીએ કે અમારો દેશ વિદ્યામાં, બુદ્ધિમાં, શિક્ષણમાં ને સભ્યતામાં ખૂબ આગળ વધી ગયો છે, પરંતુ મને લાગે છે કે સો વરસ પહેલાં એ જેવો હતો, તેવો જ અત્યારે પણ છે. પુણ્ય કમાવાના લોકો માણસની કેવી દશા થાય છે ! ઠંડી ગરમી જોવાતી નથી, સ્થાન અસ્થાન જોવાતું નથી, નરનારીની મર્યાદા રહેતી નથી, માનસન્માનનો પણ ખ્યાલ સૌ ભૂલી ગયાં છે. જાણે બધાં એક જ પુણ્યતિથિની આતુર બની રાહ જોઈ રહ્યાં છે; અને હજી તો એ સ્નાનને ત્રણ દિવસ બાકી છે ! શું થશે ? મને ક્યાં જગા મળશે ?

એક વખત તો મને થઈ ગયું કે છટ, પાછો જ ધેર જતો રહું. વૃંદાવનમાં મેં મારી વીંટી વેચી નાખી હતી. એટલે મારી પાસે હજી પાછા જવા જેટલા પૈસા હતા.

પરંતુ તે વખતે મારું આખું શરીર એવું થાકી પડ્યું હતું કે એને આરામની જરૂર હતી. તેથી ગંગાના એક ઘાટ પર ચુપચાપ કેટલીક વાર સુધી બેસી રહ્યો. પછી ઠંડા પાણીથી હાથ મેં ધોઈ એક ખાવાનાની દુકાનમાં જઈ કંઈક પેટમાં નાખી, પાણી પી, ફરી મેં આશ્રયની શોધમાં ફરવા માંડ્યું.

આ વખતે હું સીધો ગંગાને કિનારે કિનારે પૂર્ય તરફ ચાલ્યો. કંબલ તરફ લાલ રંગનો પુત્ર વટાવી આગળ ગયો. અહીં પણ ભીડ ઘણી હતી, પણ ‘હરકી પિયારી’ ઘાટ પછી જરા એાછી થઈ. રસ્તાની બે તરફ અગીઆ વધારે હતા એમ લાગ્યું. કોઈ કોઈ અગીઆમાં તંબુ-એાની હાર હતી, તો ક્યાં ક્યાંક નાનાંનાનાં ખડનાં ઝૂંપડાં હતાં. પાકા રસ્તાની બંને બાજુએ અનેક જાતની કામચલાઉ દુકાનો હતી, કોઈ પતરાંની હતી, તો કોઈ કેવળ વાંસ પાંદડાંની હતી! મોટા ભાગની દુકાનો ખાવાનાની હતી, કોઈમાં દૂધ દહીં મળતાં હતાં, તો કોઈમાં પૂરીકચોરો મળતી હતી, તો કોઈમાં ભાત શાક પણ મળતાં હતાં—ક્યાંક વળી ગરમ ફૂલકા અર્થાત્ લોટની રોટલીઓ પણ મળતી હતી, આ ઉપરાંત કાપડની પણ દુકાનો હતી, તેમાં ઘણું ખરું સસ્તુ જપાની કાપડ વેચાતું હતું.

જમણી તરફ આંગાવાડિયાની અંદર પથરા ગોઠવીને ફાટડીઓ ફરેલી હતી. એ બધા ગંગાના જ પથરા હતા. રામકૃષ્ણ મિશન, ભારત સેવાશ્રમ સંઘ, પ્રવર્તક સંઘ, વગેરે જગાએ લોકોની પુષ્કળ ભીડ હતી. ત્યાં ઘણા અંગાળીઓનો ભેટો થઈ ગયો.

પરંતુ જેને આશ્રય માટે પૂછું તે કહે: મશાય. એ વાત ન કરશો ! રોજ અહીંથી હજારો માણસો પાછા ગય છે.

છેવટે કંબલની બીજ એ ત્રણ ધર્મશાળાઓમાં ફર્યો, પણ જગા ન મળી ત્યારે નિરાશ થઇ પાછો ‘હરકી પિયારી’ તરફ વળ્યો.

કંબલ તરફ મિશન અને સંઘો ઘણા હતા. સાધુ સંન્યાસીઓની બીડ પણ એ તરફ વધારે હતી, એટલે મારા જેવા ધોર સંસારી માણસોને ત્યાં સ્થાન નથી કહીએ તો ચાલે. એકેએક સંપ્રદાયનું નામ લાલ અક્ષરે લખેલું હતું તે એકેએક ખાગના દરવાજે લટકતું હતું. હિંદુઓમાં આટલી જાતના સંઘ હશે, તે આટલા સંપ્રદાયો હશે એ આ પહેલી જ વાર મને જોવા મળ્યું. ખાસ તો એ કે અધું છોડીને જેઓ સંન્યાસી બન્યા છે તેમનામાં પણ આવાં તડ છે, અને પંથ છે; એ જોઇ મારું મન ખાટું થઇ ગયું. જેઓ આખા હિંદુસ્તાનને, ખાસ કરીને હિંદુઓને એકતાથી બાંધીને એક અખંડ સામ્રાજ્ય બહુ કરવાની કલ્પનાઓ કરે છે, તેમને જોલાવી આ બતાવવાનું મને મન થયું. મને થયું કે એમને આ બતાવીને પૂછું કે આપણે ક્યાં છીએ ? ધર્મના નામે, અને પુણ્યના લોભે, આપણે તીર્થસ્થળમાં આવીને પણ એકત્ર થઇ શકતા નથી—એ આપણા લોકોની વિશેષતા છે. જેઓ સંસારનું નામ મોઢે આણુનું એને પાપ સમજે છે, જેમના દેહમાં સુદ્ધાં ક્યાંય આસક્તિનું નામનિશાને નથી—કાષ્ટ કેવળ કૌપિનધારી છે, કાષ્ટ અડધા નાગ છે, તો કાષ્ટ પૂરા નાગ છે—એમનામાં પણ જો આવો ભેદભાવ હોય તો પછી ધરખારી લોકોની પાસેથી આપણે બીજી શી આશા રાખી શકીએ ?

અહીં મને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે.

એક દિવસ હું રીક્ષામાં બેસીને કબજતામાં ક્યાંક જતો હતો. તે વખતે સાંજ પડી નહોતી, પણ પડવાની તૈયારી હતી. દોડતાં દોડતાં અચાનક એક જગાએ આવીને રીક્ષાવાળો થંભી ગયો. મેં કહ્યું : ‘શું થયું રે !’ તેણે કહ્યું : ‘આવું છું, બાબુ !’

આમ કહી ફૂટપાથ ઉપર બેસી એક મોચી કંઈક ખાતો હતો તેની પાસે તે ગયો., અને તેના બાણામાંથી થોડું લઈ મોંમાં નાખી પાછો આવ્યો, તે રીક્ષા હાથમાં લીધી. તે વખતે મુસલમાનોના રોજ આલતા હતા એ મને યાદ આવ્યું. તેથી મેં રીક્ષાવાળાને પૂછ્યું :

‘એ તારો કામ સગો છે ?’

રીક્ષાવાળાએ કહ્યું : ‘કાણુ ?’

‘જેની પાસેથી તે હમણાં ખાધું તે ? એ તારો કામ સગો સંબંધી લાગે છે !’

રીક્ષાવાળાએ ખૂબ સહજ અને સરળ ભાવે જવાબ દીધો : ‘એ મારો મુસલમાન ભાઈ છે !’

આ શબ્દો સાંભળતાં નાણું કામચંદ્રે મારી પીડ પર જોરથી ચાબુક લગાવી દીધો હોય એવું મને લાગ્યું ! આ અલણુ રીક્ષાવાળામાં જે જાતિ-અભિમાન છે, તેટલું આપણામાં નથી !

તે દિવસે મને ખબર પડી કે કેમ આપણું અધઃપતન થઈ રહ્યું છે, અને બીજા લોકો આગળ આવી રહ્યા છે. ખરેખર જેમનું સંબંધન આટલું મોટું છે તે લોકો કેમ આજે આટલા પાછળ પડી ગયા છે તેનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો. એક મુસલમાનનું દુઃખ જોઈ લાખો મુસલમાનોના દિલમાં દુઃખ ધાય છે, એક મુસલમાન ઉપર જીલમ થાય તો અધા બેઠી બેઠી છે. એમાં ન્યાય, અન્યાય જોવાનો નથી, એ વાત પછી ! અત્યારે તમારો ભાઈ જોખમમાં છે, પહેલાં એને

બચાવી લેવો, પછી હકીકત પૂછવાની. આ એમની નીતિ છે. અબળ વાત ! એ વાત ભૂલવાની નથી કે જ્યેઓ અન્યાયનો બચાવ કરવા લાડી ઉપાડે છે તેઓ ન્યાયના બચાવમાં પણ લાડી ઉપાડી શકે છે, અને કદાચ વધારે મક્કમપણે ઉપાડી શકે છે.

આવા વિચારો કરતો કરતો જતો હતો એવામાં એક પૂર્વ બંગાળના માણસનો ભેટો થઈ ગયો. હું કંઈ બોલું તે પહેલાં જ તેણે કહ્યું :

‘કેમ મશાય, ક્યાં ચાલ્યા ?’

એનો અવાજ સાંભળી મને લાગ્યું, જાણે તે મારી મશ્કરી કરે છે. તેથી કંઈપણ જવાબ આપ્યા વગર મેં વધારે જોરથી પગ ઉપાડ્યો. ભૂખ, તરસ અને થાકથી તે વખતે મારું શરીર તૂટી પડતું હતું; તેમ છતાં સવારનો હું આશ્રય વગરનો અહીંથી તહીં ભટકતો હતો.

વળી તેણે કહ્યું : ‘અરે ભાઈ, મારા પર શું કરવા ચીડાઓ છો ?’ માણસ બહુ ભલો લાગ્યો. એના મોં પર પૂર્વબંગાળની સરળતાની છાપ હતી. પાછળથી મારા ખભા પર હાથ મૂકી તેણે રનેહથી કહ્યું : ‘જગા નથી મળતી તો એમાં હું શું કરું ?—સવારના કંઈ નહિ તો અહીંસો બંગાળીઓ પાછા ગયા હશે. તે આટલું મોડું શું કરવા ક્યું, ભાઈ ?’

મેં ક્યું : ‘મોડું ? હજી તો ત્રણ દિવસ બાકી છે.’

‘હો—સાત સાત દિવસથી અહીં જગા મળતી નથી.’

મેં કહ્યું : ‘ચૂલામાં ગઈ જગા, મારે એ નથી જોઈતી. હું કંઈ સ્ત્રીઓની પેઠે પુણ્ય કમાવા નથી આવ્યો—હું તો આવ્યો છું મેળા જોવા. એ કામ પતી ગયું છે, એટલે હવે સાંજની ગાડીમાં અહીંથી પાછા જતા રહેવાનો વિચાર કરું છું.’

પાન ખાવાથી લાલ ખનેલા દાંત દેખાડી તેણે કહ્યું : ‘કેમ, કેમ ? જતા કેમ રહેવું છે ? મેળો નેવાનું કહો છો ?—તો એટલામાં જતા રહેવાનું કેમ કહો છો ?’

મેં નવાઇ પામી પૂછ્યું : ‘એટલે ! મારે અહીં રહેવું ક્યાં !’

‘અરે ભાઈ, હું રહેવાનું કહું છું ત્યારે કંઈક જગાનું કેકાણું હશે તો જ કહેતો હોયશને ?’

આમ કહી તેમણે મોં પર અદ્રશ્ય હાસ્ય આણ્યું.

હવે મારા જીવમાં જીવ આવ્યો !

મેં કહ્યું : ‘સાચું કહો છો જગા છે ?’

તેમણે કહ્યું : ‘ના, ના, જગા નથી, પણ તમારે માટે થોડી કરી આપીશ. તમે મને પકડ્યો છે, એટલે હવે ચિંતા ન કરશો.’

આ પછી તેમણે જે કહ્યું તેનો સાર એ કે જગા વાસ્તે અનેક માણસો તેમની ખુશામત કરે છે, પરંતુ તેઓ કાઢતે આપતા નથી, પરંતુ મને કલકતાતો જાણીને મારા પર તેમને લાગણી થઈ આવે છે.

પછી મારા કાનમાં મોં ધાલી તેમણે કહ્યું : ‘વીસ રૂપિયા આપો તો ગોડવણ થશે.’

હાય આપ ! આટલા રૂપિયા લાવું ક્યાંથી ! મારી પાસે તે વખતે બહુબહુ તો પંદર રૂપિયા હતા. ગજવામાં હાથ નાખી જોઈ લીધું કે રૂપિયા છે કે નહિ. પછી મનમાં મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે શું કરવું ?

એટલામાં તેમણે કહ્યું : ‘ભલેને, પછી આપજો—અત્યારે જ આપવા એવું મેં કહ્યું નથી.’

હાથ, બચી ગયો ! કંઈક આશ્રય તો મળી ગયો, રૂપિયાની વાત પછી જોઈ લેવાશે.

આમ વિચાર કરી હું તે વખતે તો ખુશ થયો.

પછી એ ગૃહસ્થ મને સાથે લઈ ‘ગંગા ભાગીરથી’ ધર્મશાળાના દરવાજામાં દાખલ થયો. ખૂબ સરસ બગીચો હતો. ડાળે ડાળે ફળ મૂલતાં હતાં. જમણી તરફ પાણીના કુંડ હતા. ઘાણીના બળદની પેઠે એક બળદ ચક્કર ચક્કર ફરતો હતો, અને જોડા કૂવામાંથી પાણી નીકળી લોઢાના પાવડાઓમાં ભરાઈને કુંડોમાં પડતું હતું. સામે એક ખુલ્લું મેદાન હતું. મેદાનની વચ્ચેમાં હારબંધ તંબુ નાખેલા હતા. તંબુ એટલા નીચા હતા કે માથું નમાવીને અંદર પેસવું પડે.

એવા એક તંબુમાં દાખલ થઈ તે ગૃહસ્થે મને કહ્યું: ‘અહીં અમે પાંચ જણા છીએ, તોયે એક જણની હજી જગા છે.’

એક જણની હજી જગા ક્યાં છે એ બપોર ન પડવાથી મેં એમની સામે જોયું.

‘તમે ત્યાં બિસ્તરો તો નાખો!’ આમ કહી તેમણે મને એક કલ્પિત જગા બતાવી દીધી.

જમીન ઉપર ઘાસ નાખી સૌએ પોતપોતાનો બિસ્તરો બિઠાવ્યો હતો, પરંતુ જગા એટલી ઓછી હતી કે જમતેમ કરીને મેં ત્યાં લંબાવ્યું. પેટી ઓશીકે મૂકી સાંકડામાંકડ પથારી કરી હું લાંબો થઈને પડ્યો.

થોડીવાર પછી એ ગૃહસ્થ આવીને બોલ્યા: ‘મારું નામ શેહિશ્વી સેન. અહીં બધા મને ઓળખે છે. હું પંદર દિવસથી અહીં આવેલો છું. ચાલો, તમને પાચખાનું બતાવી દઉં.’

આમ કહી મને સાથે લઈ જઈ તેમણે અધું બતાવી દીધું. પછી બોલ્યા: ‘હવે પહેલાં તો બ્રહ્મકુંડમાં સ્નાન કરી લો; પછી અહીં

વીશી છે. ત્રણ આનામાં તો સરસ ખાવાનું મળી જશે. પણ વીશી શુદ્ધ નિરામિષ છે, માછલીઆછલી અહીં નહિ મળે! હું બંગાળી માણસ, કેટલાયે દિવસથી માછલી વગર મારું પેટ બગડી ગયું છે. પણ જરા બી દૂધ વધારે ખાનું—ઝેટલે ચાલી જશે.’

મેં કહ્યું: ‘માછલી નહિ મળે તો એથી મને કંઈ અગવડ પડવાની નથી—મને નિરામિષ ખોરાક બહુ ગમે છે.’

પછી મેં કહ્યું: ‘વાર, રોહિણી ગાણુ, આજે અહીં જ સ્નાન કરી લઉં તો, કાલે બ્રહ્મકુંડ જવાશે, શું હરકત છે?’

તેમણે વચમાં જ કહ્યું: ‘ના, ના, એ નહિ બને. પહેલે જ દિવસે બ્રહ્મકુંડમાં સ્નાન કરવું જોઈએ. આટલા પૈસા ખરચીને આવ્યા જ છો તો પછી ઝેટલું પુણ્ય શા સારૂ જવા દેવું? એ પૈસામાં કોઈના ભાગમાં ટાંગો કરી લો કે ‘હરકી પિયારી’ ઘાટ સુધી લઈ જશો. આટલું મોડું થયું છે, તો પંદર મિનિટ ખાવાનું મોડું થશે, એ જ ને! બપોડી જાયો!’

આમ કહી તેમણે જાણે બળજબરીથી જ મને બ્રહ્મકુંડ તરફ ધકેલ્યો.

ગમે તેમ પણ હું હિંદુનો છોકરો છું. મોઢે ભલેને કહું કે હું માત્ર મેળો જોવા જ આવ્યો છું, પણ પુણ્યાર્જનની તકને હિસાવી દંષ્ટ શક્યો નહિ. પેટીમાંથી ટુવાલ કાઢી, કાપના ભાગમાં ટાંગો કરી લઈ હું બ્રહ્મકુંડ તરફ ગયો.

મહાદેવનું સંગીત સાંભળી જ્યારે વિષ્ણુનું શરીર ગળીને પાણી થઈ ગયું ત્યારે બ્રહ્માએ તે વિષ્ણુનું પ્રવાહી શરીર પોતાના કમંડળમાં ભરી લીધું. પછી ગંગાનું રૂપ ધારણ કરી, ભગીરથની કોર તપસ્યા જોઈ, એ જળે બ્રહ્માના કમંડળમાંથી અહીં અવતરણ કર્યું, તેથી આનું

નામ બ્રહ્મકુંડ છે. અહીં સ્નાન કરવાથી માણસનાં બધાં પાપ ધોવાઈ જાય છે, અને તેનો ફરી જન્મ થતો જ નથી.

ગમે તેમ હો, પણ તે વખતે ઘાટ પર ન્હાનારાઓની બહુ બીડ નહોતી. 'હર કી પિયારી' ઘાટથી પુલ ઊતરી, હું કલોક ટાવરની નીચે જઈને ઊભો. આબુઆબુ કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો સ્તવન પાઠ કરતાં કરતાં સ્નાન કરતાં હતાં. મેં ત્યાંથી એકવખત ચારેકાર નજર કરી લીધી.

કેવું અદ્ભુત દૃશ્ય ! આગળ, પાછળ, ડાબા, જમણા—જે તરફ આંખ ફેરવો તે તરફ માત્ર પહાડ જ પહાડ એકએકથી ઊંચાં શિખરો લઈને ઊભા હતા ! મને થયું જાણે હિમાલય સ્નેહાળ પિતાની પેઠે મુગ્ધ દૃષ્ટિએ, પોતાની રમતિયાળ લાડવઘ દીકરી ગંગા તરફ જોઈ રહ્યો છે !

બ્રહ્મકુંડ તરફ નજર વાળી લઈ, ગંગા તરફ જોતાં જ હું વીજળીના સ્પર્શથી ચમકું તેમ ચમકી પડ્યો. આ શું ! હું તે સ્વપ્ન જોઉં છું કે સત્ય જોઉં છું તે જ સમગ્રનયું નહિ. આ વીસમી સદીમાં આટલાં સ્ત્રીપુરુષોના દેખતાં, ધોળે દિવસે શું આ સંભવિત છે ! આંખે હાથ ફેરવીને ખાતરી કરી કે આંખો છે કે નથી ! આંખો તો છે જ. તો પછી હું જે મારી સામે જોઈ રહ્યો છું તે સત્ય છે ! બે સ્ત્રીઓ—એકની ઉંમર લગભગ ચોવીસની હશે, ખુશ્તા પાયળમો ઉપર, તેણે સદેશ પહેરેલાં હતો અને માથા પર ઓઢણી ઓઢેલી હતી. તેનો પોષાક સામાન્ય સફેદ કપડાંનો હતો, પગમાં સાધારણ જોડા હતા. પરંતુ બીજી આછના માથા પર છેડો નહોતો, લાંબી વેણી લટકતી હતી; કીમતી મખમલનો રંગીન પાયળમો ને સદેશ તેણે પહેરેલાં હતો, અને પગમાં જરીનાં પગરખાં હતાં. ઉંમર પંદર સોળ વરસની હશે. તરૂણી કન્યા ! કદાચ બન્ને બહેનો હશે. ચહેરા પરથી કાશ્મીરી લાગતી હતી.

તરૂણીએ મારી સામે જોઈ પહેલાં તો પગમાંથી પગરખાં કાઢી નાખ્યાં, પછી સદરાનાં બટન ધીરેધીરે ખોલી નાખી, સદરા માથેથી ઉતારી નાખ્યો, અને તે પછી સૌથી વધારે નવાઇ જેવું તો એણે એ ક્યું કે સહજ સ્વાભાવિકપણે, અને નિઃસંકાયપણે નિર્વિકાર ચિત્તે પાયળમો પણ કાઢી નાખ્યો ! પછી એવી જ અવસ્થામાં ઊભાં ઊભાં એક બારીક કકડો આખા શરીરે લપેટી લઈ તે પાણીમાં ઊતરી. સ્નાન પૂરું કરીને બરાબર પહેલાંની જ પેઠે, પહેલાં તેણે તે કકડો ફેંકી દીધો, ને પછી એકએકે બધાં કપડાં પહેરી લીધાં.

કાશ્મીરી કન્યા, અને તેમાં યે પંદર સોળ વરસની યુવતીના નખ દેહનું વર્ણન કરવાની શક્તિ મારામાં નથી, અને કોઇ કલાકારમાં છે કે કેમ તે વિષે મને સંદેહ છે ! રાફેલ, માઇકલ એન્જેલો અને દ વિન્સીની ચિત્રેશી નારીદેહની સંપૂર્ણતા વ્યક્ત કરતી અનેક છબીઓ મેં જોઈ છે, વળી ટિસિયન અને રેમ્બ્રાન્ટની પીંછીનું અદ્ભુત રૂપ પણ મેં જોયું છે, પરંતુ હું હિંમતથી કહી શકું છું કે એ એયની એ શક્તિનું સંમિશ્રણ કદાચ થાય તો પણ મેં જે સ્વરૂપ જોયું છે તેની તુલનામાં નહિ આવી શકે. જાણે એ સ્વચ્છ જગરાશિમાંથી કોઇ જલપરી નીકળી આવી હોય એવું મને લાગ્યું. એના આખા શરીરમાં નૂતન અરણ્યોદયનો પ્રકાશ હતો, આંખોમાં કાશ્મીરી સરોવરની આસમાની શોભા હતી, છાતીમાં અસંખ્ય ગુહાબંધી મંડિત પર્વત શિખરની કડીન કોમલતા હતી.—જાણે એ પોતાના શરીરના અણુ પરમાણુમાં સમસ્ત કાશ્મીરને ભરી લાવી હતી. એનું રૂપ જોઈ નશો ચડે, માથું ભમવા માંડે, પુરુષ જ્ઞાન ભૂલી જાય.

કેટલીવાર હું એની સામે જોઈ રહ્યો તેની મને ખબર નથી. તોપણ એના જતા રહ્યા પછી યે ધણીવાર સુધી હું ત્યાં બેઠો હતો.

નહાવાની વાત હું બૂલી જ ગયો હતો, અને ખાવાનું ચે હવે મન થતું નહોતું. તેથી જોવો કોરો દુવાલ ઝાંઝને આવ્યો હતો, તેવો જ, કોરો દુવાલ બગલમાં નાખી હું મારા તંબુમાં પાછો ફર્યો, અને લાંબો થઈને સૂઈ ગયો.

આંખો ઊઘડી ત્યારે સાંજ પડવા આવી હતી, અને આખું શરીર ભૂખ ભૂખ કરતું હતું.

કામળો શરીરે વીંટાળી બહાર નીકળતો હતો ત્યાં રોહિણી બાથ આવી ચડ્યા ને બોલ્યા: ‘કેમ લાઇ, કેવું પુણ્ય થયું?’

મેં કહ્યું: ‘અકલ્પ્ય ! આવું સૌભાગ્ય જીવનમાં કરી કદી મળશે કે કેમ તે વિષે સંદેહ છે. તે માટે તમારો ખૂબ ઉપકાર માનું છું.’

તેઓ જોરથી હસી પડી બોલ્યા: ‘જોયું’ને, તમે તો પહેલાં જવાની જ ના કહેતા હતા. પણ વૃદ્ધસ્થ વયનમ્ ગ્રાહ્યમ્—ધરડા માણસોનું માનીએ તો લાભ જ થાય. નુકસાન ન થાય.’

બોલતાં બોલતાં પોતાની રસિકતા પર તેઓ પોતે જ મુગ્ધ બની ગયા.

બીજે દિવસે બરાબર તે જ વખતે હું બ્રહ્મકુંડમાં સ્નાન કરવા ગયો. પરંતુ ઘાટ પર એવી બીડ હતી કે જેમ તેમ જીવ બચાવી પાછો આવ્યો. બ્રહ્મકુંડમાં નહાવાનું પછી બન્યું જ નહિ. ત્યાં દરરોજના એક એક લાખ માણસો નાહવા ઊતરે છે એમ સાંભળ્યું.

સવારથી રાત પડતા સુધીમાં રોજની પચાસથી સાઠ સ્પેશિયલ ટ્રેનો હરદ્વારમાં આવતી હતી. હિંદુસ્તાનના ખૂણેખૂણામાંથી જનાળુ-

એનો ધોધ ઠલવાતો હતો. જલ્પસંભાવના ભાવ વધી ગયા એ એનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ.

પહેલે દિવસે દૂધ ચાર આને શેર હતું, પૂરી આઠ આને હતી. બીજે દિવસે દૂધના છ આના થયા, અને પૂરીના દશ આના થયા. ત્રીજે દિવસે દૂધના આઠ આના થયા, ને પૂરીના બાર આના થયા હવે માત્ર એક જ દિવસ બાકી હતો. અર્થાત્ કુંભમેળો આવતી કાલે હતો. આવડી નાની જગામાં એટલાં બધાં માણસોનો મહાસાગર ઉમટયો હતો કે દૂરથી જાણે કોઈ બખરનો કાલાહલ સંભળાતો હોય એવું મધરાતની શાંતિમાં લાગતું હતું.

કુંભસ્નાનના આગલા દિવસે, હું કંબલમાં દક્ષપ્રજાપતિના ઘાટ પર તંબુના કેટલાક સાથીદારો સાથે સ્નાન કરવા ગયો હતો. આ ત્રણ દિવસમાં એમની સાથે મારે ઠીકઠીક પરિચય થઈ ગયો હતો.

સ્નાન સમાપ્ત કરી, કંબલનાં મંદિરોનાં દર્શન કરતા કરતા અમે બધા એક વીંછીમાં જમવા માટે પેકા. ચાર આના આપોને અમે દાળ, ભાત, ને શાક ખાધાં. પછી બીડમાંથી રસ્તો કરતા કરતા, અમે અમારી ધર્મશાળાના દરવાજે આવી પહોંચ્યા ત્યારે બપોરના બાર વાગ્યા હતા.

દરવાજા આગળ એક અંધ લિખારી બીખ માગતો ઝિભો હતો. એને આપવા માટે ગજવામાંથી પૈસો કાઢવા જતાં હું ચમકી પડ્યો ! આ શું ! મારું પાકીટ ક્યાં ગયું !

મેં મારા સાથીદારોને કહ્યું. તેમણે નિર્વિશાર ભાવે જવાબ દીધો : ‘કોઈ ધાપ મારી ગયું. આટલી બીડમાં પૈસા ગજવામાં રખાતા હશે, મશાય ?’

મેં કહ્યું : ‘હું તો હમેશાં આ રીતે પૈસા રાખતો આવ્યો છું. કદી યે કશું થયું નથી, ને આજે કેમ ?’

સાથીદારોએ કહ્યું : ‘એનો અર્થ એ કે ધણા વખત પહેલાં ગજનું કપાતું જોઈતું હતું. પણ તમારા નરીમે ન કપાયું !’

મારું હૃદય હવે જોરથી ધમકવા લાગ્યું. જીભ સુકાઈ ગઈ. હમણાં જ શેહિણી આંખને રૂપિયા આપતા પડતાના છે ! ક્યારનો તેમને વાણદા દીધા કરું નું પણ આજે છૂટકો થવાનો નથી ! મારી બંધી મૂડી એ પાકીટમાં હતી ! હવે શું થશે ?’

સાથીદારોમાં એ મારી જ ઉંમરના હતા. તેમને મેં બંધી વાત જોલીને કહી.

તેમણે કહ્યું : ‘અરે, ભાઈ, લાગ જોઈને છટકી જાઓ અહીંથી. આ બીડમાં શેહિણી આંખનો આપ પણ તમને પકડી શકવાનો નથી. જ્યોને, અમે જ તમારી પેટી અહીં લાવી આપીએ છીએ, તમારે અંદર આવતાની ચે જરૂર નથી.’

મને એમ કરવું રૂચ્યું નહિ. હું હા ના કરતો હતો ત્યાં મારા સાથીદારોએ ફરીથી કહ્યું : ‘નકામી ચિંતા શી કરરી ? આતા દુઃખમાં આતી પડે તો બધા ચે આવું કરે. તમે કંઈ જાણીજૂઝીને શેહિણી આંખને જેનરવાનું કરતા નથીને, અને વળી એ માણસ એવો છે કે ચેસા લીધા વગર તે તમને જવા દે એવું ધારણા નહિ. એક ચેસો એના જીવ અગાળર છે !’

આ શબ્દોથી મને કાંઈક સાન્તવન મળ્યું એટલું મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. જો કે મેં પહેલેથી મનમાં એવું નક્કી કરી રાખ્યું હતું કે શેહિણી આંખને થોડા રૂપિયા આપીને વિનવિ કરીશ કે ગરીબ છું, વધારે આપી શકતો નથી. પરંતુ માણસ ધારે છે કંઈ, અને થાય છે કંઈ. મારી બંધી ધાગણા ધૂળમેળી થઈ ગઈ. એક દોકડો પસે નથી. હું પૂરેપૂરો રસ્તાનો લિખારી બની ગયો છું. એક તો પ-દેશ છે, આત્મીય-

સ્વજન કે પરિચિત એવું કોઈ અડીં મળે નહિ. દેશમાં પાછા પહોં
ફેલી રીતે જવું અને શું કરવું તેનો વિચાર કરતાં કરતાં મારું માથું
ભમી ગયું. દેશથી હું લગભગ એક હજાર માઈલ દૂર આવી પડ્યો હતો.

મારા બે મિત્રોએ મારો ગિસ્તરો ને પેટી તંબુમાંથી બહાર
આણી આપ્યાં, અને થોડાક પેસા પહોં તેમણે મારા હાથમાં મૂક્યા,
ને કહ્યું: ‘ભીડ એવી છે કે એક વખત ગાડીમાં ચડી ગયા, પછી કોણ
ટિકિટ માગવાયે આવે છે! તમે પાટાની પેલી આબુથી ગાડીમાં ચડો
બેસજો. મીવાનું શું છે? બુવાન છે, વળી એકલા છે. હાવડાની
પકેટમાં ગમે તે કોઈ રોશને ઊતરી પડજો, બસ! નીકળી પડો એકદમ,
હવે મોકું ન કરશો.’

આમ કહી તેમણે જાણે બળજબરીથી મને ત્યાંથી ધકેલી કાઢ્યો.

હું પહોં તેમને નમસ્કાર કરી રોશને જવા નીકળ્યો.

પહોં ભારે થઈ ગઈ! હું ગમે તેટલો જોરથી પગ ઉપાડતાનું કરું
પહોં પગ ઊપડતા નહોતા. બે ડગલાં જઈને અને પાછો ફરીને જોઉં!
હસણાં રોહિણી બાણુ આવી લાગશે એવું જ મનમાં થયા કરતું હતું.

આવી રીતે ચાલતાં ચાલતાં પૂર જોળંગીને જ્યાં સામે કાંઈ પગ
હઈં છું ત્યાં એકદમ ભીડમાંથી દોડી આવી કાંઈએ જોરથી મારો ઝમ્મો
બેઝ્યો. પાછું ફરીને જોઉં છું તો રોહિણી બાણુ!

એકદમ એમનું મોં કોપથી લાલ લાલ થઈ ગયું હતું. પૂર્વ બંગા-
ળની ભાષામાં તેમણે કહ્યું: ‘કમ, છટકી જવું છે કાં? રૂપિયા ધરી
દે, રૂપિયા!’

બચથી મારું આખું શરીર થર થર કંપતું હતું. જીવ તાળવે
ભગાયો હતો. જેમ તેમ કરી મેં રોહિણી બાણુનો હાથ પકડી લઈ
કહ્યું: ‘દાદા, મારું ખિસ્સું કપાઈ ગયું, અંત્રા પેસા ચોરાઈ ગયા! ઘેર

ગયા પછી બધા પૈસા તમને મોકલી આપીશ, કૃપા કરી મને તમારું સરનામું આપો !’

એક ગાળ દષ્ઠ તેઓ ચીસ પાડી બેઠા. પછી મારા અગ્નિના કાંકણો પકડી ખેંચીને બોલ્યા : ‘તારા જેવા ધણા ઠગ જેવા છે—રૂપિયા ધરી દે, નહિ તો એક ડગલું ચે ખસવા દેવાનો નથી.’

મેં કહ્યું : ‘સાચું કહું છું, હું ઘેર જઈને તમારા રૂપિયા—’

તેમણે તરત જ કહ્યું : ‘હવે જાણ્યું તું કેવું સાચું કહે છે તે. તારા પર વિશ્વાસ રાખી પહેલે દિવસે રૂપિયા ન લીધા, એટલે તું મારી આંખમાં ધૂળ નાખી છટકી જતો હતો ! મેં તંબુમાં જઈને હમણાં જ તારી ખબર ન કાઢી હોત તો તું હાથ લાગવાનો હતો કે ?’

જોતજોતામાં મારી ચારે તરફ ભીડ જામી ગઈ. બધા મને ચોર સમજી દક્રામશ્કરીઓ કરવા લાગ્યા. ટોળામાં અનેક દેશનાં અનેક સ્ત્રી-પુરુષો હતાં. હું શરમથી તેમની સાચું મોં પણ બેંચું કરી શક્યો નહિ. કોઈએ કહ્યું : ‘પોલિસને હવાલે કરો !’ કોઈએ કહ્યું : ‘બે પાંચ દર્જ વાળો, હમણાં જ રૂપિયા નીકળી પડશે.’

પરંતુ કેટલાક મિહારી યુવકોએ આવીને મને પૂછ્યું : ‘જાણી, આ શું છે ?’

મેં તેમને બંધી વાત માંડીને કહી. એક જગાનું ભાડું વીસ રૂપિયા સાંભળીને તેમણે કહ્યું : ‘આ તો ખરી લૂંટ ! એક આખા તંબુનું ભાડું પચીસ રૂપિયા છે, શું અમને ખબર નથી !’

તેમણે બેઠો રેલિલ્લી જાણુને ઠગ ગણ્યો. કહે : જત્રા કરવાના નામે જત્રાળુઓને છેતરીને પૈસા પેદા કરે છે—એને એક રૂપિયો ચે આપશો.’

તેઓ મને આવો સદુપદેશ આપીને જતા રહ્યા.

રેહિણી બાબુને ગુસ્સો હવે મારા પર પડેલાં કરતાં ચે વધી ગયો. તેમણે હવે મને ફાવે તેવી સંભળાવવા માંડી.

એ સાંભળી ટોળામાંથી એક પ્રૌઢ વયના બંગાળી ગૃહસ્થે કહ્યું: 'વીસ રૂપિયા માગતાં તમને શરમ નથી આવતી? તમને કાણ બંગાળી કહે, તમને દિંદુ કાણ કહે? આવી રીતે અહીં જત્રા કરવા આવ્યા છે!'

બીજે એક જણ બોલ્યો: 'જત્રા આત્રા કાંઈ નહિ, પારકાં ખિરસાં હલકાં કરાવવા આવ્યો છે.

મારી આગળ પાછળ અનેક બંગાળી સ્ત્રીપુરુષોની બીડ થઈ ગઈ હતી. તેમાંથી એક જણે મને કહ્યું: 'મશાય, પાંચ રૂપિયાથી એક પાછ પણ વધારે આપશો નહિ—જેડે છું એ બેટા કેવી રીતે વસુલ કરે છે!'

રેહિણી બાબુનું મોં તે વખતે અપમાનથી ફૂલી ગયું હતું.

તિરસ્કારભર્યા અવાજે તેણે કહ્યું: 'એટલી લાગણી છે તો ગજવામાંથી પાંચ રૂપિયા કાઢીને વાત કરો ને! જેડે તો ખરો કેને કેટલું લાગે છે તે!'

એવામાં કોઈએ જવાબ ન દીધો. કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. એકએક બધા આડાઅવળા થઈ જતા લાગ્યા.

એવામાં ટોળામાંથી કોઈ બોલી ઊઠ્યું: 'હું આપું છું. ચાલો મારી સાથે.'

કંઈસ્વર સાંભળી હું ચમકી પડ્યો. માથું ઊંચું કરતાં જ જેડે છું તો મારી સામે ઊભી હતી દિદિ!

રેહિણી બાબુને બચવાના જેડે દિદિએ કહ્યું: 'આવો મારી સાથે, હું રૂપિયા આપું છું,—જે મારો ભાઈ છે.'

આમ કહી તેમણે આગળ આવી મારો હાથ પકડ્યો.

રેહિણી બાથુ હવે વાતને ફેરવી તોળતા હોય તેમ બોલ્યા :
‘જીઓ, હું બહુ ગરીબ છું, તેથી—’

દિદિએ તરત તેને જવાબ દીધો: ‘હું જાણું છું એ. તેથી તો તમને મારી સાથે આવવાનું કહું છું.’

બસ, બધું પતી ગયું.

દિદિની સાથે હું, અને મારી પાછળ રેહિણી બાથુ ચાલ્યા.

બોલાગિરિના મંદિરથી થોડે દૂર, એક અલગ બાગ હતો, અને બાગમાં ખડનાં નાનાં નાનાં ઝૂંપડાંની હાર હતી—આપણા દેશમાં બીજા કોઇનો હોય છે તેવાં. તેને ન મળે બારીઓ, કે ન મળે કંઈ—આરે તરફ ખડની દિવાલો, જેમ તેમ બાંધી કાઢેલી. માત્ર એક તરફનો ભાગ થોડો ખુલ્લો—બારણા તરીકે. મોંય ઉપર થોડું ખડ પાથરી તેની ઉપર પથારીઓ નાખી સૌ સાંકડમુકડ પડ્યા હતા.

આવા એક ઝૂંપડામાં દિદિ મને લઇ ગઈ.

રેહિણી બાથુ ઘરની બહાર ઊભા રહ્યા.

દાદા બાથુ પથારી પર કામજો પાથરી એની ઉપર લાંબા ચઢને પડ્યા હતા, ને બીડી ફૂંકતા હતા. મને જોતાં જ તેમનું મોં પડી ગયું. ચીડમાં તેમણે કહ્યું: ‘વળી આને ક્યાંથી લઈ આવી?’

દિદિએ પછી બધી અનેલી બિના કહી બતાવી. પરંતુ મારી વતી પાંચ રૂપિયા રેહિણીબાથુને આપવાની વાત જ્યાં આવી, ત્યાં તરત જ તેઓ કઠોર સ્વરે બોલી ઊડ્યા: ‘પૈસા તો હાથનો મેલ ખરું ને? કૃતરાંચે સૂંઘતાં નથી, રસ્તામાં પડ્યા છે! લઇ લો. કોણ જાણે કાણુ હશે—જેને તેને રસ્તામાંથી પકડી લાવી મારું માથું ખાત આવી છે. એ બધું નહિ ચાલે—રેહિણી બાથુને જતા રહેવાનું કહી દે.’

દિદિએ કહ્યું : ‘પરંતુ હું એમને વચન આપીને તેડી લાવી છું.’

અવાજને ઠરડીને દાદાચાણુએ કહ્યું : ‘તું તેડી લાવી ઝા, તો તું એનું પતાવ. હોય ત્યાંથી પૈસા કાઢી આપ. બાકી મારી પાસે તો એક કાવડિયું થે નથી.’

અપમાનથી મારી આંખોમાંથી આગ વરસતી હતી. હું હવે ત્યાં ઊભો રહી શક્યો નહિ. દિદિને પ્રણામ કરી હું ધીરે ધીરે ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયો. દિદિએ કંઈ પણ બોલ્યા વગર માત્ર મારા ચિખૂડને સ્પર્શ કરી મૂગાં મૂગાં પોતાનો હાથ લમણે દાધો.

હું બહાર નીકળીને ઊભો એટલામાં જ દિદિએ અંદરથી ગંભીર સ્વરે ખૂમ મારી : ‘રહો !’

એ અવાજને અમાન્ય કરવાની મારામાં શક્તિ નહોતી. ફરી હું અંદર જઈ ઊભો !

દિદિએ પોતાના હાથમાંથી એક સોનાની બંગડી કાઢતાં કાઢતાં કહ્યું : ‘આ વેચીને હમણાં ને હમણાં રોહિણીબાણુને એમના રૂપિયા આપી દો; પછી કલકત્તા પાછા ગયા પછી મને એક બંગડી બહાવી દેજો.’

આમ કહી પોતાના ઘરનું સરનામું એમણે મને કહ્યું.

હું નીચું જોષ ઊભો રહ્યો.

તેમણે કહ્યું : ‘છોકરીની પેટે શરમાવ છો શું ? માણસને માથે વિપત્તિ આપત્તિ આવે જ છે, એટલે કાંઈ પોતાના દેશના માણસને ખરવા દેશે ? લો પકડો.’

હું બંગડી હાથમાં લઈ બહાર નીકળી ગયો.

દાદાબાણુએ ધડીક મારી સામું, તો ધડીક દિદિની સામું જોયું.

દિદિની બંગડી વેચ્યા પછી આવેલા પૈસામાંથી મેં રાહિણી બાણુને પૈસા આપ્યા. તે પછીયે મારી પાસે દેશમાં પાછા જવાની ટિકિટ જોટલા પૈસા બચ્યા હતા.

પરંતુ બીજે દિવસે કુંભરનાન ક્યાં પછી હરદાર છોડીને જવું એવું વિચારી બોલાગિરિના મંદિરની બાજુના એક ખેતરમાં જઈને બિસ્તરે પાથરી સૂઈ ગયો.

આવી રીતે બીજાએ ઘણા માણસો ત્યાં સૂઈ ગયા હતા.

સાંજનો વખત મંદિરની પૂજા આરતી વગેરે જોવામાં પસાર થઈ ગયો, અને રાત્રે ત્યાં જ પ્રસાદ લીધો. અહીંયાં પ્રસાદના પૈસા પડતા નથી. ગમે તેટલા જત્રાણુઓ આવે પણ સૌને મફત ખાવાનું મળે છે. પહેલાં આવ્યા ઘીમાં તળેલા માલપુઆ, પછી આવ્યાં બાત, દાળ અને શાક. આનું નામ પ્રસાદ.

બોલાગિરિના શિષ્યો અસંખ્ય છે. તેઓ હળ્મરો રૂપિયા આ આશ્રમને દાન કરે છે. માત્ર બંગાળમાં જ નહિ, પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં તેની ખ્યાતિ છે. આજકાલ એક રામકૃષ્ણ મિશન સિવાય આટલા બધા શિષ્યો, બીજા કોઈપણ સંઘ કે સંસ્થાને નહિ હોય.

આશ્રમની આ વ્યવસ્થા ખરેખર મને બહુ ગમી. છું હાથે દાનનો પ્રવાહ ! બધા પતરાવળી લઈ હારખંધ ખેરી ગયા હતા એ

વિરાટ આંગણમાં!—કોઈ કોઈની નાતગન કે ધર્મ કોઈ પૂજી નથી.
ગરીબ તવંગરનો એ ત્યાં ભેદ નથી. ધર્મનું ખરું રૂપ આ જ છે,
આ જ સાધુનું સાધુત્વ છે !

હું જિંધનો હતો. રાતના બાર વાગે એક કોણાહલ સાંભળી મારી
જિંધ બીડી ગઈ.

આગ ! આગ ! કરી સૌ ખૂસો પાડતા હતા. મારો ચિસ્તરો ને
પેટી પડખેના એક ગૃહસ્થની પાસે મૂકી હું અવાજની દિશામાં દોડ્યો.

‘હાય ! ખત્રાસ ! જઈને જોડે’ હું તો દિદિનું એ ખડનું
ખૂંપડું ભડભડ બળતું હતું. ખૂંપ નીચું છાપરું હતું, અને અચ્ચાં કચ્ચાં
હજી અંદર હતાં. ભયભીત સ્ત્રી પુરુષો બ્યાકુળ બની ચીસેચીસ
પાડતાં હતાં.

હું દોડતો દિદિના ખૂંપડા આગળ ગયો. જોડે હું તો દિદિ
અને તેમની નણુંદ બહાર નીકળી ગયાં હતાં, પણ દાદાબાણુ હજી
એમનો સરસામાન લઈને બહાર નીકળી શક્યા નહોતા.

દિદિએ મને જોઈ કહ્યું : ‘એકદમ એમને અંદરથી બહાર
ઠાઠો, ભાઈ !’

આગ ચારે તરફ ફરી વળી હતી. એની અંદર થઈને જેમતેમ
કરી હું અંદર દુર્યો, અને તેમનો હાય પકડી ખેંચીને તેમને બહાર
લઈ આવ્યો.

બહાર આવતાં દાદાબાણુએ ખૂમરાણુ કરી મૂક્યું : ‘મારી પેટી
—પેટો ક્યાં ગઈ ? એ પેટીમાં મારા બન્ના રૂપિયા છે, મારું બધું છે.
જરા જોને ભાઈ અંદર !’

બધું ગુમાવી ખેડાનો શોક એમના બોલવામાં હતો !

હું ફરી દોડતો ખૂંપડામાં પડો, પરંતુ પેટી હાથમાં લઈ ન્યાં બહાર નીકળું છું ત્યાં એકદમ એક લોકડાનું હુંકું માથામાં વાગતાં હું તમ્મર ખાઈ પડી ગયો. માથામાંથી દડદડ લોહી નીકળવા માંડ્યું.

દિદિ ચીસ પાડી બેઠી...

પછી શું થયું તેની મને ખબર નથી. પણ બીજે દિવસે આરેક વાગે ન્યારે મેં આજો ઉધ્ધડી ત્યારે હું એક દવાખાનામાં પડેલો હતો. સગવાં વસ્ત્રધારી કેટલીક સંન્યાસિનીઓ દરદીઓની સેવા કરતી હતી.

મારા માથા પર પાટો આધેલો હતો, તાવથી શરીર ધગધગતું હતું!.....

આ દવાખાનું નવી બંદતનું હતું. મેળાને માટે જ કોઈ સંધ તરફથી તે ખોલાયું હતું. આ સંધની અધિનેત્રી કોઈ બંગાળી સંન્યાસિની છે અને માત્ર સેવાના હેતુથી, પોતાનો આશ્રમ છોડી અહીં આવી તેણે આ દવાખાનું ઉધાડ્યું છે એમ સાંભળ્યું.

જે નર્સ મારી સેવા કરતી હતી, તેણે ધીરથી કહ્યું : ‘ગભરાશો નહિ, તમે સાબ થઈ જશો ! તમારા ઉપર માતાજીની ખૂબ દયા છે !’

નવાઇ પામી મેં પૂછ્યું : ‘ક્યાં રોતે બપુયું ?’

તેણે કહ્યું : ‘તમને એ લોકો સરકારી ઇસ્પતાલમાં લઈ જતા હતા, એવામાં માતાજીની નજર પડી જવાથી, બળપૂર્વક તમને અહીં લઈ આવ્યાં છે. લાવ્યા પછી પણ કોઈ સાધારણ તંબુમાં તમને ન રાખતાં, તેમણે પોતાનો જ તંબુ તમારા માટે ખાલી કર્યો, ને પોતે બીજા નાના તંબુમાં રહેવા ગયાં !...વળી કલાકે કલાકે તમારી બાળ કાઠી જાય છે !’

શું હકીકત છે તે હું કાંઈ સમજ્યો નહિ. તે વખતે તેનો વિચાર

કરવા જેવી મારી અવરથા પણ નહોતી. તેથી આંખો મીંચી પડી રહ્યો.

પછી એ વાત હું બૂલી પણ ગયો.

એક વિશાળ બચીયામાં આ દવાખાનું હતું. ઠેર ઠેર નાના મોટા તંબુઓમાં નાના મોટા વોર્ડ હતા. હું જે વોર્ડમાં હતો ત્યાં દરદીઓ થોડા હતા, મારા સુદ્ધાં કુલ પાંચ જણ હતા.

આવી કામચલાઉ ઇસ્પતાલો મેં અહીં આવીને બીજી પણ ઘણી જોઈ હતી.

મારા તંબુની બાજુમાં કોલેરા વોર્ડ હતો—ત્યાં ઘણા દરદીઓ હતા. કારણ કે હમણાંને મેળામાં બે પાંચ જગાએ કોલેરા દેખાયો હતો. મોટા મોટા દાકતરો ઘણા હતા, પરંતુ નર્સોનું કામ કરનારી બધી ભદ્ર મહિલાઓ હતી. એ બધીયે આશ્રમવાસિની સંન્યાસિની હતી—માણસની સેવા એ એમનો ધર્મ હતો, એ જ એમના સંન્યાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો.

એમને જોઈને મને થતું કે આ એક એક સ્ત્રી એક એક ફોલોરેન્સ નાઇટિંગેલ છે—સેવાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે. તમામ દેશની સ્ત્રીઓ આ સંઘમાં હતી, પણ બંગાળણો બહુ ઝોાછી હતી.

ઇસ્પતાલને જોઈ પહેલાં હું બીતો; મને થતું કે આના જેવી માતકી જગા દુનિયામાં બીજી નહિ હોય—ખાસ કરીને અમારા કચ્છ-કર્ણામાં. ત્યાં નથી દયા, નથી માયા; એકને પીડાતો જોઈ બીજને લાગણી છૂટતી નથી, માત્ર પૈસાથી જેટલું કામ થાય એટલું ખરું.

પરંતુ અહીં મારી એ ભૂલ ભાંગી. અહીં બધી સ્ત્રીઓ સ્વેચ્છાએ આ કામ કરતી હતી, એના પૈસા આપવાના નહોતા. પૈસાની લોલૂપતા જ્યાં નથી, ત્યાં જ હૃદય હોય છે ! તેથી મેં મનમાં મનમાં ઈશ્વરને

ધન્યવાદ આપ્યા—સારું થયું મારું માથું ચીરાઈ ગયું તે ! નહિ તો આ નવું જ્ઞાન ન થાત !

તેમની ખરા દિલની સેવાથી, આઠ દિવસમાં જ હું સાબો થઈ ગયો. તાવ ગયો, માથાની પીડા ગઈ. તોયે ધા રૂઝાતાં હજી આઠ દશ દિવસ લાગશે એવું દાક્તરે કહ્યું. પરંતુ હવે થોડા દિવસથી મને ધડીએ ધડીએ મારી દિદિ યાદ આવવા માંડી હતી. એ કદી મને જોવા સુધાં કેમ આવી નહિ? હું છું છું કે મરી ગયો છું એટલીયે એને પડી નથી શું ! મને બહુ દુઃખ થયું.

પછી જ્યારે સાંભળ્યું કે મેળાના જનરાણુઓ બધા ચાલ્યા ગયા છે, હરદ્વાર એકદમ ખાલી થઈ ગયું છે ત્યારે ખરેખર મારી આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં. દિદિ આટલી નિર્દય થશે એવું મેં સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું ! કંઈ નહિ તો અહીંથી જતા પહેલાં એકવારે તે મને મળવા તો આવશે જ એ આશાએ હું દરરોજ બારણા બહારી તાક્યા કરતો હતો.

એક દિવસ સાંજે હું મૂંગો મૂંગો પથારીમાં પડ્યો હતો. તંબુમાં ટમટમ કરતું એક ફાનસ બળતું હતું. મારું શરીર ખૂબ નબળું હતું.

મારા જ જીવનનો ઇતિહાસ હું વિચારતો હતો કે આમ પારકી ઓથે ક્યાં લગી ચલાશે ? શું કદીયે મારું કહી શકું એવું કોઈ સ્વજન મને નહિ રજો ? કદીયે મારું એવું કોઈ નહિ હોય શું,—જે કદી મને છોડીને જતું ન રહે, અને હું જેને છોડીને કદી જઈ ન શકું ? જીવનના શ્રેષ્ઠ દિવસો તો આવી રીતે સ્નેહવિદ્રોણુ વીતી ગયા. જે પર હતું તે હમેશાં પર જ રહ્યું, પોતાનું કદી બન્યું નહિ—

રહી રહીને આવ્યા જ વિચારો મારા મનમાં ઘેળાયાં કરતા હતા, અને હું મનથી મનથી ભગવાનને પોકાર પાડતો હતો કે હે ભગવાન !

હેવટે મને એક માણસ એવું આપ, જેને હું મારું જ સમજીને છવી શકું.

એવામાં એક અવાજ સાંભળીને આચિંતાનો હું ચમકી પડ્યોઃ
‘આ દૂધ પી લો !’

આંખો ઉઘાડીને જોયું તો સામે એક સંન્યાસિની ઊભી હતી—
ચાર વરસ પહેલાં ચંદ્રનાથમાં જોનો બેટો થયો હતો તે જ આ
સંન્યાસિની ! એના હાથમાં શીડિંગ કપ હતો, કપાળમાં ચંદનની
બિંદડી હતી, ગૂંછ્યાંવાળા વાળ માથા પર લટકતા હતા.

હું ફાટી આંખે એની સામે જોઈ રહ્યો.

સંન્યાસિની મારી સામે જરા ઝૂકી પડીને, ડાખા હાથે મારો
ચિજૂક પકડી, જમણા હાથે શીડિંગ કપનું નાળચું મારા મોં આગળ
લાવીને બોલી : ‘મોં ફાડો !’

મેં મોં ખસેડી લીધું. તે જ વખતે તેના કપાળ પરથી વાળની
બે લટો મારા મોં ઉપર આવી પડી.

સંન્યાસિનીએ કહ્યું : ‘નથી ખાવું ? બૂખ નથી લાગી ?’

મેં કહ્યું : ‘બૂખ લાગી છે, પણ તમારા હાથે નહિ ખાઉં !’

તેના હાથ જાણે કંપી ઊડ્યો. પણ મોં પર હાસ્યની રેખા
ફરકાતી તેણે કહ્યું : ‘કેમ, વટવાઈ જશો શું ?’

દોર સ્વરે મેં કહ્યું : ‘હા, વટવાઈ જઈ છું.’

‘ખાઈ લો.’ આમ કહી ફરીયા તે મારા મોં આગળ દૂધનું પાત્ર
લાવીને અરકુટ સ્વરે બોલી : ‘કેવી ગાંડો વાત કરો છો ! સંન્યાસી-
ઓને વળી કાઈ નાતખત હોતી હશે !’

હું મોં આગળથી ફીડિંગ કપ ખસેડી દઇને બોલ્યો : ‘નાતઝત નહિ હોય, પણ ધર્મ તો હોય છે ને?’

‘ધર્મ!’ નવાઈ પામી તે મારા મોં સામું જોઇ રહી.

પછી બોલી : ‘માણસની સેવા એ અમારો ધર્મ !’

એકઝેક તેને આઘાત કરવાની મને પ્રયત્ન ઈચ્છા થઈ આવી. મેં બોલી નાખ્યું : ‘ત્યારે તો એટલે તું પતિનો ત્યાગ કરી, પરપુરુષની સેવા કરવા ધરમાંથી નાસી આવી છે ! ઊં ! ઊં ! ઊં !’ રૂપમાં, શુભમાં, વિદ્યામાં, અને જ્ઞાનમાં આવો માણસ જન્મલે જ જોવા જડે ! તેમાંયે વળી, તારું નામ સાંભળી જે પાગલ બની જાય છે એટલો જો તારા પર પ્રેમ હતો, એને છોડીને તું એક મામુલી માણસની જોડે ધરમાંથી ભાગી ગઈ !’

અપ દઇને મારા મોં પર હાથ દાખી દઈ, મને બોલતો અટકાવી સંન્યાસિની બોલી : ‘બસ કરો ! તમને પગે પડું, એ વાત હવે મને સંભળાવશો નહિ !’

એકદમ મારા મોં પરથી તેનો હાથ ખસેડી લઈ મેં કહ્યું : ‘પટણના વ્રજેન વાગચીને ઓળખો છો ?’

પલ્લમાં સંન્યાસિનીનું મોં લાલ થઈ ગયું. તે કંઈક બોલવા જતી હતી, પણ તેનાથી બોલાયું નહિ. તેના હોઠ માત્ર કંપીને રહી ગયા.

મેં ફરી કહ્યું : ‘શ્રીમતી મેનકા દેવીનો પતિ વ્રજેન વાગચી— નથી ઓળખતાં એને ?’

ઉત્તરેલા સ્વરે તેણે કહ્યું : ‘એ મેનકાદેવી હવે હયાત નથી, મરી ગઈ છે.’

મેં કહ્યું : ‘પરંતુ એના પતિ હજી હયાત છે, અને સ્ત્રીના શોકમાં ગાંડા જેવા બની ગયા છે.’

સંન્યાસિની મને કંઈ પણ જવાબ આપ્યા વગર ગુનેગારની પેઠે ચાલી જતી હતી. પણ મેં જોયો તેનો હાથ પકડી લઈ કહ્યું : ‘એક વાત પૂછું, મને સાચું કહેશો ?’

તેણે ધીરે ધીરે કહ્યું : ‘પૂઝો.’

મેં કહ્યું : ‘તો કહો, સ્ત્રીને શાની અંખના હોય છે ? એને શું જોઈએ છે ? મને હજી પણ આનો જવાબ જડતો નથી.’

મારા હાથમાંથી ધીરે ધીરે પોતાનો હાથ છોડતી લઈ સંન્યાસિનીએ કહ્યું : ‘આજે નહિ, વળી કોક દિવસ કહીશ.’

આમ કહી તે ધીમાં પગલાં ભરતી, મૂગી મૂગી ત્યાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

હું ચૂપ થઈ બારણા તરફ જોતો પડી રહ્યો.

આટલો ઉત્તેજનાથી મને થાક લાગવા માંડ્યો હતો.

થોડીવાર પછી બીજી એક સંન્યાસિની આવી મને દૂધ પીવડાવી ગઈ. મેં તેને પહેલાં આવેલી તે સંન્યાસિની વિષે પૂછ્યું : ‘એ અંગાળી સંન્યાસિની અહીં શું કરે છે ?’

આના જવાબમાં બે હાથ કપાળે અડકાડી તેણે કહ્યું : ‘એ જ માતાજી છે ! આશ્રમનાં સંચાલક છે !’

સમજ્યો ! ત્યારે તો એ જ સંવતી કર્તાકારવતી છે. આગળ કંઈપણ પૂજ્યા વગર હું ગુપચુપ સ્ત્રી રહ્યો. વિચાર કરવા લાગ્યો કે જેની સંચાલક આવી છે, તે સંત્ર વળી કેવો હશે !

પરંતુ એને આંખ આગળ જોઈ મન ઝોકદમ જેવું ઝેરી બની ગયું હતું, તેવું હવે બન્યું નહિ. ઊલટું હું જેમ જેમ તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો, તેમ તેમ તેને ફરી મળવાની, તેને બે સવાલ પૂછવાની મને અદમ્ય ઇચ્છા થઈ આવવા લાગી.

એ શું માત્ર કુતૂહલ હશે?... કેાણ જાણે શું હશે !

બીજે દિવસે સવારે જ્યારે પેલી સંન્યાસિની મને ખાવાનું આપવા આવી ત્યારે દશ વાગ્યા હતા.

મેં પૂછ્યું : ‘ જરા તમારાં માતાજીને બોલાવી લાવશો ! ’

તેણે કહ્યું : ‘ માતાજી તો આજે આશ્રમમાં જતાં રહ્યાં—એમને મળવાનું હવે કેવી રીતે બને ? ’

મેં કહ્યું : ‘ હેં ! કદી નહિ મળાય ? ’

સંન્યાસિનીએ કહ્યું : ‘ ના, હવે તો અહીં આવવાનાં નથી. હવે મળવું હોય તો આશ્રમમાં જવું પડશે. વળી આડકે દશ દિવસમાં અમારું દવાખાનું પણ બંધ થવાનું છે. પછી અમે પણ બધાં આશ્રમમાં જતાં રહેશું. ’

મેં કહ્યું : ‘ ક્યાં આવ્યો આશ્રમ ? ’

જતાં જતાં તે કહેતી ગઈ : ‘ દહેરાદુનમાં. ’

: ૧૧ :

ઈરિપતાલમાંથી રજા મળતાં જ્યારે હું બહાર આવીને ઊભો ત્યારે આખું યે હરદાર શહેર મને બદલાઈ ગયું હોય એમ લાગ્યું. પહેલાંની બીડ નહોતી, કોલાહલ નહોતો, રસ્તા પરની દુકાનો બધી ઊઠી ગઈ હતી. તંબુઓ, અને કામચલાઉ ઝૂંપડાં કયાનું યે કોઈ નિશાન નહોતું.

પંદર દિવસ પહેલાં કુંભમેળો પૂરો થઈ ગયો હતો. જત્રાળુઓ બધા પોતપોતાને ગામ જતા રહ્યા હતા. લગન થઈ ગયા પછી બીજે દિવસે સવારે ધરતી શિકલ જેવી બદલાઈ જાય છે, તેવું જ અહીં પણ થયું લાગતું હતું. જાણે અધેથી કલાન્ત પરિશ્રાન્ત સૂર સંભળાતો હતો. ધરો બધાં ગુપચુપ ઊભાં હતાં. જે ઓરડા પહેલાં સેકડો સેકડો માણસોના કોલાહલથી ગાઠ ઊઠતા હતા, તે હવે તેના વિરહથી બિલકુલ ઉદાસ બની ગયા હતા.

રસ્તાઓ ને ઘાટ નિર્જન હતા—લાગે જ કોઈ મુસાફર નજરે પડતો હતો. ખાદ્ય પદાર્થોના અતિ ઘણા બોળથી લદાયેલી દુકાનો બધી અચારે હળવીકૂલ બની આરામ કરતી હતી.

ગંગાનો ઘાટ પણ નિર્જન હતો. એની છાતી પરનો કામચલાઉ પુત્ર પણ હવે નહોતો. દોરડાં વાંસ વગેરેનાં કોર બંધનમાંથી મુક્ત થઈ તે હવે સ્વતંત્ર થયો હતો. તેનો કાલાદત્ત, ધમાચકડી, વગેરે અધું બંધ થઈ ગયું હતું. તેના દેહમાં હવે પહેલની જવાબા નહોતી, વેદના પણ નહોતી, મુક્તિના આનંદથી તે શાંત અને સ્વસ્થ બન્યો હતો. નીલ સ્વચ્છ જળ એથ કંઠાને છલકાવી દઈ જાણે આનંદથી નૃત્ય કરતું વડી રહ્યું હતું. અને, તેના મોં સામે જોઈ વિસ્મયથી સ્તબ્ધ બની ગયાં હતાં— એક તરફ આકાશના પટ પર અંકાયેલા હિમાચલનાં અસંખ્ય ગિરિશિખરો અને બીજી તરફ અગણિત પ્રાસાદો જેવાં મકાનો! એ મહાલયો સામે જોતાં મને થતું હતું, જાણે માણસની એ સૃષ્ટિ નથી. આ આકાશ, આ તરંગમય હિમાચલ, આ વૃક્ષવતાથી શોભતું ગાઢ વન, —જાણે અધું એક જ હાથે સરળાયેલું હતું—એક જ સૂર જાણે બધાનાં અંતરમાં વહેતો હતો. ફાઈ સૂરના અદાકારે અંતરીક્ષમાં બેસીને, વિવિધ ચંત્રોને એક જ સૂરે ચડાવ્યાં હતાં, અને પછી એનું મિશ્ર સંગીત પોતે સાંભળી રહ્યો હતો! ખરેખર પ્રકૃતિની સાથે વાસ્તવનું આનંદ સુખદ મિત્રન મેં ક્યાંયે જોયું નથી. મારું મન ઠરી ગયું. અંગે-અગમાં હું શાંતિનો આનંદ અનુભવવા લાગ્યો. આ જ હરહારનું ખરું રૂપ છે! પુણ્યના નામે જેઓ ટોળાંબંધ દોડી આવે છે, તેઓ માત્ર બીડ કરે છે, આ શાંતિનો ભંગ કરે છે, પવિત્રતાને નષ્ટ કરે છે, અસુરોની પેઠે તેઓ સ્વર્ગના રાજ્યમાં ઘૂસે છે.

મેં મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું જો કદી હિંદુસ્તાનનો સર્વસત્તાધીશ બનું તો પહેલું જ કામ આ રેલવેના પાટાને અહીંથી ઉખેડી નાખવાનું કરું!

બહુ વાર સુધી હું ગંગાના ઘાટ ઉપર ફરતો રહ્યો. જોઈને હું ધસતો નહોતો—જેમ જોતો હતો તેમ મારી ભૂખ વધતી જતી હતી.

ફરતાં ફરતાં બ્રહ્મકુંડ આગળ આવ્યો ત્યારે ત્યાં વેદગાન થતું હતું. ઘાટની ઉપર કુશાસન પાથરી કેટલાક તરુણ ઊંઝરાઓ હારખંધ ખેડેલા હતા. વૃંદાવનની છાપવાળી ઘોનકો સૌએ પહેરેલી હતી! તેઓ બ્રહ્મચારીઓ હતા. કાષ્ઠ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી અહીં ગુરુની સાથે આવ્યા હતા. અત્યારે તેઓ સાથે વેદપાઠ કરતા હતા. તેમનું ઉચ્ચારણ વિશુદ્ધ હતું, કંઠસ્વર અતિ લલિત હતો.

હું તેમની પાસે જઈને બેઠો. પૂછનાં ખરેખર પડી કે તેઓ રાજ સવારે અહીં આવે છે, અને સ્નાન કરી વેદપાઠ કરી, આશ્રમમાં પાછા જાય છે. તેમને જોઈ પ્રાચીનકાળનાં તપવ્રતો મને યાદ આવ્યાં.

આ પહેલાં એક દિવસ મેં બ્રહ્મકુંડના આ ઘાટ પર સંધ્યાની આરતી જોઈ હતી સળગતી પંચદીવડી હાથમાં લઈ, વિશાળ દેહવાળો, ગૌરકાંતિવાળો પુરોહિત ગંગા દેરીની આરતી ઉતારતો હતો. ગંગાનાં પાણીમાં એ આરતીના દીવડાઓનું પ્રતિબિંબ થરથર થતું હતું. અને શંખ ઝાંઝરતો મિશ્ર અવાજ પડ્યા પાડતો પાડતો ગંગાના કલકલ પ્રવાહમાં, સામે કંઠિના અંધારા વનમાં, અને પર્વતગાળાના નિસ્તમ્બ ઉદરમાં શમી જતો હતો. પવનમાં કાન માંડતાં જાણે એ ધ્વનિ આ પૃથ્વી કાંડોને ક્યાંક ચાલ્યો જતો હોય એવું લાગતું હતું—જાણે આકાશના તારા એના સ્પર્શથી ચમકી ઊડતા હતા, જાણે ચંદ્રમાના હૈયામાં એનાં મોજાં અથડાતાં હતાં.

તે દિવસની અને આજની સ્મૃતિ મને કોઈ દૂરદૂરના સ્વપ્ન રાજ્યમાં ખેંચી ગઈ, જાણે હું વીસમી સદીનો કોટ પાટલૂનવાળો સભ્ય ગૃહસ્થ નથી,

પણ હું કોઈ શકુંતલાના તપોવનમાં આવી પડ્યો છું રાજ દુષ્યંતની પેઠે.

બ્રહ્મકુંડના ઘાટ પર બેઠો બેઠો હું આવા બધા વિચારો કરતો હતો. છેવટે ટાવરના ધડિયાળમાં ટન ટન કરી અગિયાર ટકારા થયા. એ સાંભળતાં હું ભાનમાં આવ્યો. પછી હું મોલાગિરિના મંદિરમાં ગયો અને મારો બિસ્તરો અને પેટીની શોધ કરવા લાગ્યો. કોઈ એક મહારાજ ઓફિસમાંથી બપ્પર કાઢી લાવી મને અંદરના એક ઓરડામાં લઇ ગયો. અને મારો સરસામાન મને શોધી લેવાનું કહ્યું બિસ્તરો અને પેટી પાછાં મળતાં મહારાજને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી હું મંદિરમાંથી બહાર આવ્યો.

મંદિર છોડીને રસ્તા પર પગ દેતાં જ બીજા એક મહારાજનો મને બેટો થઇ ગયો. તેઓ હમણાં જ સ્નાન કરી એક કમંડલમાં મંગાજલ લઇને ઘાટ ઉપર આવીને બેસા હતા.

મને ચાલી જતો જોઈ તેમણે પૂછ્યું : ‘ ક્યાં જવું ? ’

મેં કહ્યું : ‘ કલકત્તા. ’

તેમણે જવાબ દીધો : ‘ અત્યારે ક્યાં ગાડી છે, ગાડી સાંજે મળશે. ’

મેં કહ્યું : ‘ એમ ? ’

જરા હસીને તેમણે કહ્યું : ‘ તમને શું ગારીના વખતની બપ્પર નથી ? ’

જરા બોહો પડીને મેં કહ્યું : ‘ના, મેં તો ધારેલું કે સ્ટેશને જઈને વખત જોઈ કાઢીશ.’

તેમણે કહ્યું : ‘તો ખાલો સ્ટેશન પર જઈ શું કરશો ? એટલો વખત અમારી ધર્મશાળામાં એસજોને. પછી સાંજે ત્યાંથી નીકળી જાવો’

મેં કહ્યું : ‘તમારી ધર્મશાળામાં રહેવાનું કંઈ ખરચ આપવું પડે છે ?’

તેમણે કહ્યું : ‘રોજનો એક પૈસો લાગીને આપવો પડે છે—તે સિવાય બીજું કંઈજ ખરચ નથી. અને જો તમને ગમે તો રોજ અમારે ત્યાંથી પ્રસાદ પણ મળી શકશે. એનાયે પૈસા નહિ પડે.’

મારી પાસે વધારે પૈસા નથી એ કદાચ તેઓ મારું મોં જોઈને જ સમજી ગયા હશે.

મેં ફરી પૂછ્યું : ‘વાર, આપની ધર્મશાળામાં કેટલા દિવસ રહી શકાય છે ?’

તેણે કહ્યું : ‘સાત દિવસ.’

આગળ કંઈ પણ બોલ્યા વગર તેમને નમસ્કાર કરી હું સીધો ધર્મશાળામાં જઈને ઊભો.

સુંદર ધર્મશાળા હતી. લાલ રંગના પથ્થરનું ત્રણ માળનું મકાન બરાબર ગંગાની વચમાં હતું. પહેલા માળની અંદરથી ગંગાના ઘાટ પર પગથિયાં જતાં હતાં. ત્રીજા માળની એક ઝોરડી મેનેજર બાબુએ મને આપી. તે વખતની મારી ઉત્તેજનાની શી વાત કરું ! મને થયું, જાણે હું ગંગાની અંદર સૂઈ ગયો છું ! ‘મારોમાંથી જો તરફ જોઉં એ તરફ પાણી દેખાતું હતું—આગળ, પાછળ, ડાબા જમણી, ચારે દિશાએથી જળનો ખળખળ અવાજ કાને પડતો હતો.

અને છતાં, આવા સ્વર્ગરાજ્યમાં રહેવાનો એક પૈસો પણ પડતો નહોતો. ઉપરાંત ખાવાનું પણ મફત મળતું હતું. આ કલ્પનાતીત સૌભાગ્ય માટે મેં મનમાં મનમાં ઇશ્વરને ધન્યવાદ આપ્યો !

એક દિવસ બે દિવસ કરતાં ત્યાં પાંચ દિવસ વીતી ગયા. રાજ સવારે મનમાં વિચાર કરું કે આજે જતો રહીશ, પરંતુ સાંજ પડે જવાનું મન પણ ન થાય. હજી એક દિવસ રહી જઈ એવું જ મનમાં થયા કરે ! આવી રીતે હું ત્યાં પૂરા સાત દિવસ સુધી રહી પડ્યો.

સાતમા દિવસે સવારથી મને મનમાં કેવું ચે થવા લાગ્યું. આજે હરદ્વાર છોડીને જવું પડશે. જવું તો પડશે, પણ જઈશ ક્યાં ? આ વિચારે જાણે અધીરું બની ગયું. દવાખાનામાંથી રગ્ન મળતાં ધાયું હતું કે આજે જ કલકત્તા જતો રહીશ. પરંતુ આજે થવા લાગ્યું કે કલકત્તા જઈને શું કામ છે ! નામનું એક વતન છે, સંસાર પણ છે, પરંતુ હું ત્યાં વળુનોતર્યા અતિથિ જેવો છું ! એ લોકો તો કોઈ મને ચાહતા નથી ! મને શાનો અભાવ સતાવ્યા કરે છે એની ત્યાં કોઈને ખબર છે ? ના, ના, ના, કોઈને નથી. મધ્યમ વર્ગના બંગાળીના ઘરમાં પોતાનું કહી શકાય એવું જેને કોઈ ન હોય, તેનું સંસારમાં ચે કોઈ નથી એમ સમજવું. ખાસ કરીને, મારા જેવા બેકારનીઆ બતમાં.

નીકળવાને દિવસે કાકી યાદ આવ્યાં. આંખે હાથ દેતાં માલમ પડ્યું કે આંખો બીની થઈ ગઈ છે. આંખો લૂછી નાખી મનને દબ કરી હું બોલ્યો : ‘ જી ! હું પુરુષ છું ! શા સાડ ફુનિયાનાં માણસો, શા સાડ ગામનાં માણસો મારી ચિંતા કરે ? તેમની સાથે મારે સંબંધ શા છે ? મેં એમને આપ્યું છે કે શું ? બીજાને આપે તો જ માણસને પોતાને કંઈક પણ મળે છે, તો પછી હું આપ્યા વગર બીજાઓની ખાસેથી બદલાની આશા રાખી શકું જ કેવી રીતે !

વિચાર કરતાં કરતાં મારું માયું ગરમ થઇ ગયું. ત્રીસ પાડી હું મારા મનમાં પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો: ‘તો શું ખરેખર મારું પોતાનું ક્ષી શકું એવું આ ધરતી પર મારે કાઠજ નથી?’

પણ કંઈ જવાબ મળતો નથી. પાછળ દૂર દૂર દૃષ્ટિ નાખું છું પણ બધે અંધારું જ અંધારું દેખાય છે. યૌવનની શરૂઆતના દિવસો માદ આવી. તે વખતે હું સમજતો હતો કે સંસારમાં જેને કંઈ બંધન નથી તે જ ખરો સુખી છે, તે જ ખરો નસીબદાર છે. પણ આજે લાગવા માંડ્યું કે એના જેવો અભાગી આ દુનિયામાં ખીજો કાઠ નહિ હોય. ખાધા વગર જેમ માણસ જીવી શકતો નથી, તેમ સ્નેહ વગર પણ માણસનું મન સ્વસ્થ રહી શકતું નથી—સુકાષ્ઠ જાય છે, ચીમળામ્ જાય છે. તેથી માણસને સ્નેહ જોઈએ છે, પ્રેમ જોઈએ છે, બંધન જોઈએ છે. માપાપ, ભાઈબહેન, સ્ત્રીપુત્ર, સગાસંબંધીઓ, વગેરે માણસની આ તૃષાને જીવેજીવે રૂપે છીંતાવે છે. ગામ કહો, સંસાર કહો, જે કહો તે બધું એમની અંદર છે. સ્નેહનું આકર્ષણ અને સ્વજનનું આકર્ષણ છે માટે જ તો ગામ મીઠું લાગે છે, અને સંસાર મધુર લાગે છે!

એકાએક હું ખૂબ લાગણીમય બની ગયો. તે જ પળે મને લાગવા માંડ્યું કે મારે ગામ નથી, ઘર નથી, મારા સંસારમાં કાઠ નથી. જેઓ છે તેઓ મારી આગળ કેવળ નજરબંધીના ખેલ જેવા છે. હું એકલો છું. એકમાત્ર માર્ગ, દૂરદૂરની સફરનો માર્ગ મારું સ્વજન છે એ માર્ગને કિનારે હું જે સ્મૃતિઓ વેરતો આવ્યો છું તે જ મારાં સુખદુઃખ અને હાસ્યરૂઢનની સાથીદાર છે.

વીજળીના ચમકારાની પેઠે તે વખતે મારા સ્મૃતિગટ પર પેલી સંન્યાસિનીનું મુખ તરી આવ્યું. માતાજી! કેવું ચમત્કારિક સંબોધન!

હું મનમાં મનમાં જરા હસ્યો. પરંતુ સાથે સાથે એનો એ આશ્રમ એકવાર નજરે જોવાનું મને કુતૂહલ થઇ આવ્યું. હું ખેલાન

બતી પડ્યો હતો, ને એક દિવસ એણે મને રેસ્તામાંથી ઉપાડી આણી પોતાના ઘરમાં રાખ્યો હતો એ યાદ આવ્યું. એ ઉપકારના બદલામાં મેં માત્ર એનું અપમાન કર્યું હતું.

મને ટંકક પસ્તાવો પણ થયો હશે. પૂછતાં માલમ પડ્યું કે હરદ્વારથી દહેરાદૂન બહુ દૂર નથી, ગાડીમાં આઠેક આનાની ટિકિટ થતી હશે. દિલ્હી બંગડી વેચેલી તેમાંથી મારી પાસે પૂરતા ગૈસા વધ્યા હતા. તેથી વધારે વિચાર કર્યા વગર, મારો બિસ્તરો ને પેટી બગડમાં મારી હું તરત જ ધર્મશાળામાંથી નીકળી ગયો.

તે વખતે આઠ વાગ્યા હતા. હરદ્વાર સ્ટેશને પહોંચ્યા પછી ખબર પડી કે પંદર મિનિટમાં ગાડી આવે છે.

દોઢેક કલાકમાં હું દહેરાદૂન સ્ટેશને પહોંચી ગયો. સ્ટેશનની બહાર અસંખ્ય ચાની દુકાનો નજરે પડી. ચાની સાથે સાથે કાષ કાષ જગાએ વીંશી પણ ચાલતી હતી. ત્રણ આના ખરચી મેં એક જગાએ દાળ ભાત ને રોટલી ખાધાં, અને હું પાછો આવું ત્યાં લગી મારો બિસ્તરો ને પેટી પણ ત્યાં જ રાખ્યાં.

વીંશીવાળાને માતાજીના આશ્રમ વિષે પૂછતાં તેણે હિંદુસ્તાનીમાં કહ્યું: ‘ટપકેશ્વરના મંદિરની પાસે.’

ત્યાંથી નીકળીને સિવિલ લાઇન વટાવી આગળ ગયો તો એક વિશાળ મેદાન આવ્યું. મેદાનની સામે નાનાં મોટાં શિખરોવાળો પહાડ દિવાલની પેઠે ઊભેલો હતો. મેદાનની વચમાં થઈને પાકી સડક દૂર દૂર સુધી ચાલી જતી હતી.

એક જણને પૂછતાં તેણે કહ્યું: ‘આ મેદાન પૂરું કરો કે ટપકેશ્વરનું મંદિર આવશે.’

મેદાન વટાવતાં અડધો કલાક થયો. પછી નદી આવી—નદી મોટી હતી, પણ પ્રવાહ સાંકડો હતો.—મોટા મોટા પથરાની સડાટો અહીંતહીં પડેલી હતી. નદી પાર કરતાં એક નાનો પહાડ આવ્યો. તેમાં એક મોટી ગુફા હતી—તેમાં ટપકેશ્વર મહાદેવનો વાસ હતો. એમના માથા પર મધપૂડાના જેવી એક વિશાળ શિલા લટકતી હતી, અને તેમાંથી ટપ ટપ કરતું પાણી પડતું હતું. તાણી ક્યાંથી આવે છે તેની હજી સુધી કોઈને ખબર પડી નથી. એ વિશાળ પથ્થરમાંથી એની મેળે પાણી નીકળે છે. લોકો એને દેવતાનું માહાત્મ્ય ગણે છે ! એ અંધારી ગુફા દેવતાનું મંદિર છે. તેમાં કેટલાક જરાજૂશધારી સંન્યાસીઓ ધૂણી જગાવી બેસા હતા. મનત્રાળુઓ જે કાંઈ મૂંઝી મન્ય તે પર તેમનો ગુમરો ચાલતો હતો. માતાજીના મંદિરનું કેંદ્રાણું ત્યાં કોઈને પૂછી લઈ એ અંધારી ગુફામાંથી હું બહાર નીકળ્યો. હાશ ! અંધારામાં જીવ એવો મબરાબ ગયો હતો કે બહાર અજવાળામાં આવતાં હું હાશ કરી ઝડક્યો.

થોડું ચાલ્યા પછી એ પહાડોની વચમાં એક વિશાળ સમથલ જૂમિ દેખાઈ. એની એક આબુએથી કોઈ નદીનો એક સાંકડો પ્રવાહ વહ્યો જતો હતો. નદીને કાંઠે વિવિધ ફૂલ ખીટ્યાં હતાં. તેની વચમાં એક નાનકડું મંદિર હતું, અને આબુપાબુ નાનાં નાનાં ઝૂંપડાં હતાં. દૂરથી કોઈ ચિત્ર જેવું દશ્ય દેખાતું હતું. એ જ માતાજીનો આશ્રમ !

એ ત્રણ ચઢાણ ઉતરાણ પાર કરીને હું તે ઉપત્યકામાં પહોંચ્યો કે મને એક પંખખી જીવાનનો બેટો ઘઈ ગયો. બલિષ્ઠ અને ગૌર એની કાયા હતી, ખડતલ એનો ચહેરો હતો. આંખોમાં મનજી સ્વપ્નાં ભર્યાં હતાં, માથા પર ભગવી પાત્રડી હતી, ને પોશાક પણ ભગવો હતો. નદીકાંઠેથી તે ફૂલ વીણીને લઈ જતો હતો.

મને પરદેશી જોઈ તે ઝીમો રહ્યો ને નમસ્કાર શુદ્ધ કરી અંગાળા બાષામાં બોલ્યો : ‘ માતાજીનાં દર્શન કરવા આવ્યા છો શું ? ’

સામા પ્રણામ કરી મેં કહ્યું : ‘ તમને કેમ ખબર પડી ? ’

તેણે કહ્યું: ‘આ તરફ આશ્રમ સિવાય બીજું છે શું? કોઈ કોઈ વાર પરદેશી જનાળુઓ અહીં માતાજીને પ્રણામ કરવા આવે છે. એટલે અનુમાન કર્યું કે તમે પણ તેવી જ રીતે અમારા આશ્રમમાં આવ્યા છો.’

‘તમે આશ્રમમાં રહો છો, નહિ?’

યુવકે સવિનય જવાબ દીધો: ‘જી. હા!’

મેં કહ્યું: ‘પરંતુ આ ઉંમરે આપને વૈરાગ્ય કેવી રીતે આવ્યો? ઉંમરનું પણ કોઈ લક્ષણ હોય છે એટલું તમે માનો છો ને?’

તેણે કહ્યું: ‘માનું જ છું. અને એટલે તો આશ્રમવાસી થયો છું.’

‘એટલે?’

‘એટલે તમે અમારા આશ્રમનો ઉદ્દેશ શું છે તે જાણતા નથી.’

જરા હસીને મેં કહ્યું: ‘ના, નથી જાણતો. શું ઉદ્દેશ છે કહેશો?’

યુવકે કહ્યું: ‘દેશની સેવા.’

‘દેશની સેવા કરવા માટે તો કોંગ્રેસ છે. ત્યાં નામ નોંધાવી દીધું કે પત્યું.’

‘દેશની સેવાનો અર્થ અમે દેશના અભાગી લોકોની સેવા એવો કરીએ છીએ. ગરીબને અન્ન, આપણું, રોગીને દવા દારૂ આપી તેની સેવા કરવી, અભણ લોકોમાં શિક્ષણનો પ્રચાર કરવો વગેરેને અમે દેશસેવા ગણીએ છીએ. પહેલાં તો ગરીબોને ખાતરી કરાવો કે એમના દેશવાસીઓ એમનાં દુઃખે દુઃખી થાય છે, અને એમની ચિંતા કરે છે; પછી એ લોકો દેશવાસીઓનું કહેવું માનશે, પછી કોંગ્રેસનો હેતુ સફળ થશે!’

મેં કહ્યું: ‘પણ એમાં માતાજીનું શું કામ?’

એ હાથ જોડી કપાળે અડકાડી યુવકે કહ્યું: ‘એવા શબ્દો મોઢે

ન આણુશો. માનું શું કામ એ હોકરો કેવી રીતે કહે? સંસારને જેવી રીતે મા પોતાના સ્નેહસ્પર્શથી સહવન કરી રાખે છે; તેવી રીતે સંસારની બહાર પણ જે મોટો સંસાર છે, તેને માની જરૂર છે. માતાજીનાં મુખનાં વેણ સાંભળી અમને પ્રેરણા મળે છે, અંતરમાં બળ બળે છે—આ બધી જ એમની સૃષ્ટિ છે.’

વાતો કરતા કરતા અમે ધીમે ધીમે મંદિર તરફ આગળ વધતા હતા. મેં કહ્યું: તો તમારાં માતાજીને ખરચ ખૂબ થતું હશે, ખરું ને? એટલા રૂપિયા તેઓ ક્યાંથી લાવે છે?’

‘કમ? તેમનાં બાળકો પાસેથી. અહીં તેમની સેવામાં બસો બાળકો છે. એમાં કોઈ બેરિસ્ટર છે, કોઈ વકીલ છે, કોઈ ડાક્ટર છે, કોઈ સાહિત્યકાર છે, તો કોઈ સંગીત વિદ્યાર્થી છે સૌએ પોતાની પાસે જે કંઈ હતું તે લાવીને માતાજીનાં ચરણમાં ધરી દીધું છે. તેઓ જરૂરિયાત પ્રમાણે ખરચ કરે છે. બધું જ અત્યારે આયમની મિલકત ગણાય છે.’

આમ કહી તે યુવક એકે એક નામ દઈ એક એક ખૂંપકું ખતાવવા માંડ્યું. નવાઇની વાત એ લાગી કે હિંદુસ્તાનના લગભગ બધાં પ્રાંતોના માણસો અહીં હતા, અને તેમાંના ઘણાખરા પ્રતિષ્ઠિત હતા. એક એ ગોરા પણ હતા.

મેં કહ્યું: ‘તમારાં માતાજીના નસીબમાં સંતાનનું સુખ તો ઘણું સારું છે. વાર, ગમે તે કોઈ આવી રીતે સંતાન થવાનો લાભ લઈ શકે છે કે માત્ર શ્રીમંતોને માટે જ એ સગવડ છે?’

યુવકે કહ્યું: ‘અહીં કોઈ ગરીબ નથી. એટલું જ નહિ, પણ અહીં નીતિબદ્ધ પણ નથી—તોયે બધો આધાર માતાજી પર છે. સંતાનની પસંદગી તેઓ જ કરે છે. વળી અમારી ધણી બહેનો પણ માતાજીની સેવામાં છે.’

ઐટલામાં મંદિરમાં શંખ ઝાલર વાગ્યાં.

મેં કહ્યું: ‘હવે ઠાકુરજીનો ભોગ શરૂ થયો લાગે છે!’

યુવકે કહ્યું: ‘ના, આજે અમારાં માતાજીનો જન્મોત્સવ છે—
એમની પૂજા શરૂ થઈ. તેમણે સંન્યાસ ધારણ કર્યો—તે વાતને આજે
બાર વરસ પૂરાં થયાં...ચાલો ઝડ, હમણાં પ્રાર્થના શરૂ થશે.’

આમ કહી મને સાથે લઈ તેણે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો.

મંદિરના આંગણામાં પગ દેતાં જ હું ચમકી ગયો. સંન્યાસિની
મંદિરની અંદર એક ઉચ્ચ વેદીની ઉપર બેઠેલી હતી. તેના ગળામાં
ફૂલની માળા હતી, તેણે રેશમી ભગવું વસ્ત્ર પહેલું હતું, કપાળમાં
ચંદનની અર્ચા હતી. એના બે પગ આગળ બે યુવક બેસાડા હતા, ને એને
ચામળ ટોળતા હતા. રૂપ અને રસથી પરિપૂર્ણ સંન્યાસિનીનું એ સ્વરૂપ
મને ઐટલું સુંદર લાગતું હતું કે હું તેનું વર્ણન કરી શકતો નથી.
ચાર વરસ પહેલાં જે રૂપ મેં જોયું હતું તે આજે ચારગણું બની ગયું
હોય એમ મને લાગ્યું!

સંતાનેનાં ટોળાંથી આંગણું બરાઈ ગયું હતું. તેઓ હાથ જોડી
એક સ્તવન પાઠ કરી, એક પછી એક માતા ચરણમાં જઈને પ્રણામ
કરવા લાગ્યા. સૌ પ્રણામ કરી રહ્યા પછી, સંન્યાસિનીએ બેઠીને બેભી
થઈ, સંતાનેને આશીર્વાચન કહ્યાં. પછી એક જલપાત્ર હાથમાં લઈ
એક સંતાન માતાજીની સામે જઈને બેસો. સંન્યાસિની રિમત હાસ્ય
કરી પોતાના ડાયા પગનો અંગૂઠો એ પાત્રમાં બોળી, જેવી બેસવા
ગઈ તેવી જ તેની નજર મારા ઉપર પડી. પદ્મમાં સંન્યાસિનીની
નજર થંભી ગઈ. થોડીવાર પછી, ફરી સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી તે
બેસી પડી.

એ દરમિયાન સંતાનો મહા આનંદપૂર્વક ચરણામૃત વહેંચવા લાગી ગયા હતા. મોઢે, હાથે, માથે ને શરીરે એ ચરણામૃત વારંવાર લગાડ્યા છતાંયે જાણે તેમને તૃપ્તિ થતી નહોતી. આ સૌભાગ્ય હમણાં જ મારી પાસે પણ આવી પહોંચશે એવું મને લાગ્યું. મારી આગળ ઊભેલા માણસના હાથમાં ચરણામૃત મૂકતાં જ હું ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયો.

પછી જે રસ્તે આવ્યો હતો તે રસ્તે મેં પાછા ફરવા માંડ્યું.

થોડે દૂર ગયો એટલામાં એક માણસ દોડતો આવી મને કહેવા લાગ્યો : ‘તમને માતાજી બોલાવે છે.’

હું ચમકીને ઊભો રહી ગયો, બોલ્યો : ‘મને ?’

તે માણસે ફરી કહ્યું : ‘હા, તમને.’

ઘડીક મને થયું, ન જાઉં. પણ પછી શી ખબર શું સમજાને હું તેની પાછળ ચાલ્યો.

તે મને લઈને ફરી મંદિરમાં ન ગયો. પણ એક પાછલે બારણે થઈને સીધો માતાજીના ખાસ ઓરડામાં લઈ ગયો.

ઓરડો નાનો હતો, પણ સાફ અને સ્વચ્છ હતો. પાટ હાથેથી હતી, અને કીમતી સરસામાનથી સજ્જેલો હતો. સામેની દિવાલ ઉપર સંન્યાસિનીનું એક તૈલચિત્ર લટકતું હતું.

હું એ ઓરડામાં દાખલ થયો, ત્યારે અંદર કોઈ નહોતું. પરંતુ પેલો માણસ મને ત્યાં બેસાડી, જેવો બહાર ગયો કે સંન્યાસિનીએ પ્રવેશ કર્યો. એનું રૂપ કલ્પનાતીત હતું. મોં પર અદ્ભુત હાસ્ય હતું.

તેણે કહ્યું : ‘તમે તો આવ્યા એવા ચાલ્યા જતા હતા કાંઈ ?’

આનો મોંતોડ જવાબ આપવાનું મને મન થયું, પણ કોણ જાણે કેમ, મારા મોંમાંથી કોર શબ્દો નીકળી જ શક્યા નહિ.

મેં કહ્યું: ‘હું ઘરવારી માણસ, સંન્યાસી થોડો જ છું? વધારે પડતો દંડ મારાથી કોઈ હિસાબે સદન થતો નથી!’

પરંતુ તે ઝિંકકુત્ર ભોંડી પડી નહિ. ઝિંકકુત્ર અનિમેષ નજરે મારી સામે જોઈ તે બોલી: ‘ઘરવારી છે એટલે તમારો કોઈ કંઈક વધારે છે, પણ દંડ પડે તો સમગ્રય કે આ દંડ નથી. મેનકા પણ સાચી, અને માતાજી પણ સાચી!’

મેં કહ્યું: ‘હશે, પણ મારું મન માનતું નથી.’

તેનો જવાબ ન દેતાં, આગળ બોલતી હતી તેના જ અનુસંધાનમાં તેણે કહ્યું: ‘માણસના એક પદ્મખતની ઘટનાને જ શું તમે લોકો હમેશને માટે સાચી માન્યા કરશો? તે પછીની બચકર વેદનાઓ, યાતનાઓ, ને તપસ્યાઓ, શું એ એક પળના ઇતિહાસ આગળ તુચ્છ બની જાય છે? એનું શું કશું મૂલ્ય તમારા મનથી નથી?...સાચી કહો છે કે તે દિવસનો ઇતિહાસ આજે જૂનો પડી ગયો નથી?’

આ ઉત્તેજના ભરી અવસ્થામાં સંન્યાસિની અધિક સુંદર દેખાતી હતી. હું તેના એ લાલ મોં સામે મુગ્ધ નજરે તાકી રહ્યો, કંઈ જવાબ દઈ શક્યો નહિ. જરા શ્વાસ ખાઈ ફરી તેણે કહ્યું: ‘તમે જુઓછો કે આટલા ખધા માણસો મારા પર પૂજ્યભાવ રાખે છે; તેઓ ખધા જ કંઈ આંતરના નથી; પણ તેઓ ખરાબર દેખતા છે. માત્ર એક તમને જ નથી ખબર પડી કે મારો પરિચય ક્યારનોયે બદલાઈ ગયો છે,—મેનકા માતાજી બની છે!’

મેં કહ્યું: ‘બધું માનું છું, પરંતુ, માતાજી! હું પુરુષ છું, અને પુરુષ છું એટલે જ કદાચ પટણાના વ્રજેન વાગચીને, મેનકાના મતિને હજી પણ બૂલી શકતો નથી! વાંફે માતાજી, એક સવાલ મેં

તમને પહેલાં પણ પૂછ્યો છે, અને આજે પણ પૂછું છું. જીવનમાં ઘણી સ્ત્રીઓ મેં જોઈ છે, પરંતુ એમને શાની કંખના હોય છે, તેમને શું જોઈએ છે, શા વડે તેમની પિપાસા છીયે, તેની મને હજીયે ખબર પડતી નથી. તેમને શું જોઈએ છે, શાની તેમને કંખના હોય છે તે કહી શકશો ?

થોડીવાર ચૂપ રહી તે બોલી : ‘સહાનુભૂતિની આંખે તમે કદી એમની સામે જોયું નથી, તેથી જ તમને એનો જવાબ મળ્યો નથી. તો પણ હું કહું છું, સાંભળો ! નારી સૌથી વધારે પોતાને ચાહે છે, તેથી અનેકની પાસેથી સ્તુતિ, અનેકની પાસેથી પૂજા ન મળે તો એને તૃપ્તિ થતી નથી; અનેક દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયા વગર બહારે રૂપ સાર્થક થતું નથી ! તેને અનેકનો પ્રેમ જોઈએ છે, પૃથ્વીના તમામ પુરુષોની તેને પૂજા જોઈએ છે. ’

હું તેનો આ સ્પષ્ટ ઉત્તર સાંભળી સ્તબ્ધ બની ગયો.

થોડીવાર ચૂપ રહી મેં પૂછ્યું : ‘ પરંતુ જેઓ ધરસંસારની ભુદ્ધિવાલોમાં જ આખું જીવન પૂરું કરે છે, પતિના પ્રેમથી જ જેઓ પોતાને સુખી માને છે, તેઓ શું સ્ત્રી નથી ? ’

સંન્યાસિનીએ જરા દસીને કહ્યું : ‘ તળાવ પણ જળ છે, સમુદ્ર પણ જળ છે. કાર્મ તળાવમાં નાહીને ખુશ થાય છે, તો કાઠને સમુદ્ર જોઈએ છે. તેમ કેટલાક સ્ત્રીઓ પતિપુત્ર પરિવારનો રત્નહ અને પૂજા પ્રાપ્ત કરીને પ્રસન્ન થાય છે, સંસારના કર્તવ્યમાં જ તેમને સુખ મળે છે. પણ કાઠક સ્ત્રીને વિશાળ કાર્ય ક્ષેત્રની જરૂર પડે છે, વિશ્વને પોતાના પગમાં નમાવ્યા વગર તેનું મન ભરાતું નથી—’

વધારે સાંભળવાની મારે જરૂર નહોતી.

મેં જવા માટે પગ ઉપાડ્યો. પરંતુ માતાજી મારો રસ્તો રોકીને

ઊભી રહી. પછી મૃદુ છતાં સ્પષ્ટ સ્વરે તે બોલી : ‘કેમ, ક્ષમા મળી
મને ? કે હજી પણ આ પાપણીનો દંભ દુનિયામાં જાહેર કરી એની
જૂઠી પ્રતિષ્ઠાનો નાશ કરવાનું મન છે ?’

તેની આંખો સામે જોઈ કંઈક મશ્કરી કરતો હોઈ તેમ મેં
કહ્યું : ‘ના, એ ભય નથી !’

‘ભય ?’

રસ્તો છોડી ઈઈ તે હસી પડી. બોલી : ‘તારો મને કદીયે ભય
નથી !’

આ પહેલીજ વખત તેણે મને તું કહી બોલાવ્યો.

મેં કહ્યું : ‘કેમ, હું શું એટલો અધો તુચ્છ છું ?’

‘ના, પણ મેં તને છતી લીધો છે. આજે નહિ, ધણા દિવસ
પહેલાં—ચંદ્રનાથમાં.’

એકાએક હું જાણે દેશ કાલ ને પાત્રનું ભાન જૂલી ગયો.

તેનો હાથ મારા હાથમાં ખેંચી લઈ મેં કહ્યું : ‘તમને ખબર
હતી એ ?’

તેણે હાથ પાછો ખેંચી લીધો નહિ.

કેવળ શાંતિથી તે બોલી : ‘હા, ખબર હતી. પણ એ ખબરને
મેં હવે મિથ્યા બનાવવી પડશે. તારે પણ તારો પરિચય બદલી નાખવો
પડશે—જા, હવે તને વધારે નહિ રોકું.’

એક હાથ ઊંચો કરી નમસ્કાર કરવા તેણે કપાળે આડકાડ્યો. પછી
ઝૂપથી તે ચોરડામાંથી જતી રહી.

હું પણ અહાર આવ્યો.

વળી સામેનો પેલો રસ્તો, દૂરદૂર ચાલી જતો એ નિર્જન માર્ગ
મને આંગળી ચીંધીને બોલાવવા લાગ્યો. કાણ જાણે એ રસ્તો ક્યારે
પૂરો થશે !

‘સંદેશ-ગ્રંથમાળા’ના ગ્રાહક બની;

આપના કુટુંબમાં પ્રાણીવાન સાહિત્ય વસાવો:
૧૦૦૦ પૃષ્ઠનું શિષ્ટ અને રસમય વાચન માત્ર રૂ. ૯ માં

આ ગ્રંથમાળાની ખાસ વિશિષ્ટતાઓ

- * ગ્રાહક થનારને આ ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકો ખૂબ જ સસ્તાં પડે છે.
- * આપ અને તે તારીખથી આ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહક થઈ શકો છો. પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો સિદ્ધિકર્મમાં હશે ત્યાં સુધી મળી શકશે.
- * આ ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકો ગુજરાતના લખ્ધપ્રતિષ્ઠ લેખકોની કલમે લખાયેલાં હોય શ્રેષ્ઠ અને રસમય વાંચન મળે છે.
- * ગ્રાહક થવાથી આપે ભરેલા લવાજમ કરતાં લગભગ દોઢી અમળી કિંમતનાં પુસ્તકો આપને મળે છે.
- * આપના ગામના ‘સંદેશ’ના ઐજન્ટકારો પણ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

ચોથા વર્ષનાં સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રકાશનો

૧ નેતાજીના સાક્ષીદારો	...	લેખક: શ્રી. પ્રફુલ્લદાસ બ્રહ્મભટ્ટ
૨ સંન્યાસિની	...	અનુવાદક: શ્રી. રમણલાલ સોની
૩ પિંગળા	...	લેખક: શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરા
૪ ગરાસણી	...	લેખક: શ્રી. પ્રાણીલાલ ટી. મુનશી
૫ અપંગ પંખિયાં	...	લેખક: શ્રી. ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા

આ પુસ્તકોની સંખ્યા કે ક્રમાંક સમયાનુસાર અનુક્રમતા પ્રમાણે ફરફાર કરવામાં આવશે. સંદેશ ગ્રંથમાળાનું ચોથા વર્ષનું લવાજમ ૧૦૦૦ પૃષ્ઠનું (કાઉન ૧૬ પેજ) વાંચન પૂરું થયે પૂરું થયું ગણાશે. અમારી નૈતિક ફરજ રૂ. ૯ માં ૧૦૦૦ પૃષ્ઠનું વાચન આપવા પૂરતી છે. સમય સુરતી નહિ તેની નોંધ લેવા ગ્રાહક અધુરોને વિનંતિ છે.

રૂ. ૯-૦-૦ ભરી આપ બાજે જ આ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહક બનો અને શ્રેષ્ઠ પ્રકાશનો મેળવો.

સંદેશ પ્રકાશન મંદિર-સારંગપુર અમદાવાદ.

